

Biz maddi dəyərləri insan capitalına çevirməliyik.

İlham Əliyev

TƏSİSCİ: AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZIRLIYI

Cild 6, №3, 2023

Vol. 6, №3, 2023

Том 6, №3, 2023

İldə dörd dəfə nəşr olunur.

Peşə təhsili və insan kapitalı

Vocational education and human capital

Профессиональное образование и человеческий капитал

Elmi-praktiki, metodiki jurnal * Scientific-practical and methodological journal *

Научно-практический, методический журнал

Redaksiya heyətinin sədri

İsayev İ.B. (Elm və təhsil nazirinin müavini)

Baş redaktor

Balakişiyev Ş.Ş. (f.e.f.d.)

Redaksiya heyətinin üzvləri

Ataşov B.X. (i.e.d., prof., Əməkdar elm xadimi), Əlizadə R.İ. (t.e.d., prof.), Ağayev F.H. (t.e.f.d.), İlyasov M.I. (p.e.d., prof.), Quliyev N.Ə. (p.e.d., prof.), Vəliyev F.H. (t.e.d., prof.), Əmiraslanov T.İ. (t.e.f.d., Əməkdar mədəniyyət işçisi), Əsgərov R.B. (Əməkdar müəllim), Zeynalov V.E., Əliyev Z.M., Mehdiyeva N.B., Camalov H.E.

Chairman of the editorial board

Isayev I.B. (Deputy minister of science and education)

Chief editor

Balakishiyev Sh.Sh. (a.s.s.dr.)

Members of the editorial board

Atashov B.Kh. (prof., dr., Honored scientist), Alizadeh R.I. (prof., dr.), Agayev F.H. (a.s.s.dr.), Ilyasov M.I. (prof., dr.), Guliyev N.A. (prof., dr.), Veliyev F.H. (prof., dr.), Amiraslanov T.I. (a.s.s., dr., Honored cultural worker), Asgarov R.B. (Honored teacher), Zeynalov V.E., Aliyev Z.M., Mehdiyeva N.B., Jamalov H.E.

Пред. ред. коллегии

Исаев И.Б. (Заместитель министра науки и образования)

Главный редактор

Балакишиев Ш.Ш. (д.ф.ф.н.)

Члены редакционной коллегии

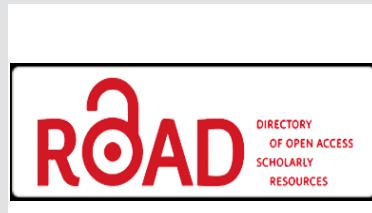
Аташов Б.Х. (д.э.н., проф., Заслуженный деятель науки), Ализаде Р.И. (д.т.н., проф.), Агаев Ф.Г. (д.ф.т.н.), Ильясов М.И. (д.ф.н., проф.), Гулиев Н.А. (д.ф.н., проф.), Велиев Ф.Г. (д.т.н., проф.), Амирасланов Т.И. (д.ф.и.н., Заслуженный деятель культуры), Аскеров Р.Б. (Заслуженный учитель), Зейналов В.Е., Алиев З.М., Мехтиева Н.Б., Джамалов Х.Е.

"Peşə təhsili və insan kapitalı" jurnalında pedaqogika, texnika, iqtisadiyyat, informatika, ekologiya və digər fundamental elm bölmələri üzrə məqalələr, metodiki yazılar dərc edilir.

The journal "Vocational Education and Human Capital" publishes clauses, and other pieces of information on pedagogy, technology, economics, informatics, ecology and other fundamental sciences, including methodical articles.

В журнале "Профессиональное образование и человеческий капитал" публикуются статьи по педагогике, технике, экономике, информатике, экологии и других фундаментальных науках, а также методологические статьи.

Jurnalın indekslənməsi / Indexed by

ISSN 2664-4770 (Print)
E-ISSN 2706-7858 (Online)
DOI: 10.30546/2706-7858

<http://www.jurnal.vet.edu.az>
e-mail: peshetehsili.jurnali@vet.edu.gov.az

M Ü N D Ə R İ C A T

6 E.Sadıqov, S.Məmmədova. Regionda gənclərin peşə bacarıqlarına yiyələnməsinə yeni imkanlar yaradılır

Pedaqogika

10 F.Rüstəmov. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təhsil siyaseti

18 V.Əlləzova. Ümummilli lider Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikasında təhsilin normativ-hüquqi bazasının yaradılması

23 R.Mahmudova. Müstəqil təlim fəaliyyətinin təşkili tələbələrdə peşəyə yaradıcı münasibətin formalşurma amili kimi

30 N.İsazadə. Distant təhsil zaman və məkanla məhdudlaşmayan təhsildir

37 N.Hüseynova. Müəllim hazırlığında gender aspektinin nəzərə alınmasının sosial-pedaqoji əhəmiyyəti

42 L.Hacıyeva. Dilemma: Azərbaycanda gimnaziya, yoxsa orta ümumtəhsil məktəbi

İqtisadiyyat

48 C.Məmmədov. Enerji təhlükəsizliyinin təmin olumasında karbohidrogen ehtiyatlarının rolü və əhəmiyyəti

55 V.Tağıyeva. Aran iqtisadi-coğrafi rayonunun yanacaq enerji resursları – Muradxanlı neft yatağı

59 M.Həsənov, İ.Gəncəyev, T.Hüseynov. İribuynuzlu heyvanlarda nekrobakteriozun profilaktikası

64 S.Heydərov. Peşə təhsili müəssisələrinin iqtisadi inkişafın artımında rolü

69 S.Bayramova. Əmək bazarında rəqabətqabiliyyətliliyin nəticəsi kimi işçilərin uyğunlaşması

74 A.Məmmədova. Aqrar sahədə innovasiyayönümlü investisiyaların maliyyələşdirilməsində xarici ölkələrin təcrübəsi

80 T.Sadıqov. Mil-Qarabağ cinsli törədici heyvanlardan alınan quzuların diri çəki dinamikasının və eksteryer ölçülərinin öyrənilməsi

Texnika

87 N.Məmmədov. Müasir tikintidə istilik və enerjiyə qənaət siyaseti

Beynəlxalq əlaqələr (layihələr, təcrübələr)

92 G.Fərəcovə. Peşə təhsili müəssisələrində əsas fəaliyyət göstəriciləri ilə bağlı beynəlxalq təcrübə

Metodika və innovasiyalar

98 S.Balayeva. Peşə təhsili müəssisələrində psixoloji işin əhəmiyyəti və təşkilinə dair tövsiyələr

106 X.Səftərova. Peşə təhsili sahəsində dövlət-özəl əməkdaşlığı

112 2023/2024-cü tədris ili üçün peşə təhsili müəssisələrinə tələbə qəbulu

117 Məqalələrin tərtibatı qaydaları

C O N T E N T S

6 E.Sadigov, S.Mammadova. New opportunities are being created for young people in the region to acquire professional skills

Pedagogy

10 F.Rustamov. Education policy of the Azerbaijan Democratic Republic

18 V.Allazova. National leader Heydar Aliyev and the establishment of the normative-legal basis of education in the Republic of Azerbaijan

23 R.Mahmudova. The organization of independent learning activities as a factor in the formation of students' creative attitude to the profession

30 N.Isazade. Distance education is education that is not limited by time and location

37 N.Huseynova. The socio-pedagogical importance of considering the gender aspect in teacher training

42 L.Hajiyeva. Dilemma: gymnasium or secondary school in Azerbaijan

Economics

48 J.Mammadov. The role and importance of hydrocarbon resources in ensuring energy security

55 V.Taghiyeva. Fuel and energy resources of the Aran economic-geographic region - Muradkhanli oil field

59 M.Hasanov, I.Ganjayev, T.Huseynov. Prevention of necrobacteriosis in cattle

64 S.Heydarov. The role of vocational education institutions in the growth of economic development

69 S.Bayramova. Adaptation of employees as a result of competitiveness in the labor market

74 A.Mammadova. The experience of foreign countries in financing innovation-oriented investments in the agricultural field

80 T.Sadigov. Study of live weight dynamics and exterior dimensions of lambs obtained from breeding animals of the Mil-Karabagh breed

Technology

87 N.Mamedov. Heat-saving policy in modern construction

International Relations (Projects & Practices)

92 G.Farajova. International experience of key performance indicators in vocational education institutions

Methodology & Innovations

98 S.Balayeva. Recommendations on the importance and organization of psychological work in vocational education institutions

106 Kh.Saftarova. Public-private cooperation in the field of vocational education

112 Student admission to vocational education institutions for the academic year 2023/2024

117 Preparation rules of articles

О ГЛАВЛЕНИЕ

6 Э.Садыгов, С.Мамедова. В регионе создаются новые возможности для приобретения молодежью профессиональных навыков

Педагогика

10 Ф.Рустамов. Образовательная политика Азербайджанской Демократической Республики

18 В.Аллахова. Общенациональный лидер Гейдар Алиев и создание нормативно-правовой базы образования Азербайджана

23 Р.Махмудова. Организация самостоятельной учебной деятельности как фактор формирования творческого отношения студентов к профессии

30 Н.Исазаде. Дистанционное образование – это образование, не ограниченное временем и пространством

37 Н.Гусейнова. Теоретические основы гендерных аспектов в подготовке педагога

42 Л.Гаджиева. Дилемма: Гимназия или средняя школа в Азербайджане

Экономика

48 Д.Мамедов. Роль и значение углеводородных ресурсов в обеспечении энергетической безопасности

55 В.Тагиева. Аранский экономический географический район
топливо-энергетические ресурсы – Мурадханлинское нефтяное месторождение

59 М.Гасанов, И.Гянджиев, Т.Гусейнов. Профилактика некробактериоза крупного рогатого скота

64 С.Гейдаров. Роль профессионального обучения в экономическом развитии

69 С.Байрамова. Адаптация работников как результат конкурентоспособности на рынке труда

74 А.Мамедова. Опыт зарубежных стран по финансированию инновационно-ориентированных инвестиций в аграрной сфере

80 Т.Садыгов. Исследование динамики живой массы и экстерьерных размеров ягнят, полученных от племенных животных Мил-Карабахской породы

Технология

87 Н.Мамедов. Теплоэнергосберегающая политика в современном строительстве

Международные отношения (проекты и практики)

92 Г.Фараджова. Международный опыт, связанный с основной деятельностью профессиональных учебных заведений

Методика и инновации

98 С.Балаева. Рекомендации о значении и организации психологической работы в учреждениях профессионального образования

106 Х.Сафтарова. Государственно-частное сотрудничество в сфере профессионального образования

112 Прием студентов в учреждения профессионального образования на 2023/2024 учебный год

117 Правила редактирования статей

Yeni tədris ili

REGIONDA GƏNCLƏRİN PEŞƏ BACARIQLARINA YİYƏLƏNMƏSİNƏ YENİ İMKANLAR YARADILIR

Cəlilabad Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzində aparılan yenidənqurma işlərindən sonra bu ilin iyul ayının 20-də yeni tədris binasının açılışı olub. Mərkəzin açılışında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev iştirak edib. Elm və Təhsil naziri Emin Əmrullayev mərkəzdə yaradılan şəraitlə bağlı dövlət başçısına ətraflı məlumat verib. Bildirib ki, ölkəmizdə əmək bazarının tələblərinə uyğun kadr hazırlığında peşə təhsilinin rolü artmaqdadır. Bu sahəyə göstərilən diqqət, həm də müasir infrastrukturun formalaşdırılması ilə müşayiət olunur. Bu baxımdan da Cəlilabad Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzi regional inkişaf programından irəli gələrək regionda gənclərin peşə bacarıqlarına yiyələnməsinə yeni imkanlar yaradacaqdır. Bununla belə, Nazir onu da vurğulayıb ki, kənd təsərrüfatı mütəxəssislərinə artan tələbatı nəzərə alaraq, bu sahə üzrə tədrisə xüsusi diqqət yetirilib. Müəssisədə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üzrə fermer, bitkiçilik, heyvandarlıq və baytarlıq sahələrinə aid mütəxəssislər də hazırlanacaqdır.

Hazırda respublikamızda 98 peşə təhsili müəssisəsi fəaliyyət göstərir. Bunlardan 14-ü peşə təhsil mərkəzidir. Həmin müəssisələrdə 120 ixtisas üzrə 23600 tələbə peşə təhsili alır. Son 3 ildə peşə təhsili müəssisələrində təhsilalanların sayında 30%-dək artım müşahidə olunub. Bu da onu göstərir ki, keçən illə müqayisədə tələbələrin sayı 19000-i ötüb. 2022-2023-cü tədris ilində 5 regionda fəaliyyət göstərən 8 peşə təhsili müəssisəsində yüksək texniki-peşə təhsili səviyyəsi üzrə də tələbə qəbulu aparılıb. Hazırda respublika üzrə 1466 tələbə yüksək texniki-peşə təhsili səviyyəsi üzrə təhsil alır və bunun 2026-ci ilədək 9200 nəfərə çatdırılması planlaşdırılır. Ən çox tələbə qəbulu həyata keçirilən istiqamətlər – turizm, sənaye, İKT və iaşə xidmətləri üzrə olan ixtisaslardır. Dövlətin xüsusü qayğısı nəticəsində Lənkəran Peşə Liseyi, eləcə də Texnika və Texnologiyalar üzrə Bakı Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzi üçün də yeni tədris binaları tikilir. Artıq Mingəçevir Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzinin tikintisi nəzərdə tutulub. Eləcə də Füzuli Peşə Liseyi, Sənaye və Yüksək Texnologiyalar üzrə

Sumqayıt Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzi, Tovuz, Qax və Quba Peşə liseylərinin binalarının layihələndirilmə işləri aparılır, Qarabağda Kəlbəcər və Laçın Peşə məktəblərinin tikintisi planlaşdırılır. Beləliklə, “Böyük Qayıcı” Programı çərçivəsində ümumilikdə 8 peşə təhsili müəssisəsi tikilib istifadəyə veriləcəkdir. Bununla bağlı təhsilverənlərin 1000 nəfərinin qısamüddətlə ixtisasartırma, 5000 nəfərin isə qısamüddətlə təlim proqramlarına cəlb olunması planlaşdırılır.

Cəlilabad Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzinin ən müasir infrastruktur, maddi-texniki baza ilə təchiz olunan 29,2 hektardan ibarət ərazisində 25 sinif otağı, 3 laboratoriya, 13 emalatxana, informatika kabineti, STEAM Mərkəzi, praktiki məşğələ otağı, kitabxana, 252 nəfərlik akt zalı, 128 nəfərlik yeməkxana, idman zalları və meydancaları, avtotəmir binası, maldarlıq ferması, müasir istixana kompleksi və digər köməkçi binalar tələbə və müəllimlərin istifadəsinə verilib. Mərkəzdə “qənnadiçi”, “sirniyyatçı”, “dərzi”, “kompüterlərin təmiri və xidməti üzrə texnik”, “mühəsibat uçotu”, “qrafik-dizayner”, “vəb-dizayn və program təminatı”, “çilingərsantexnik”, “genişprofilli traktorçu-maşinist”, “elektrik avadanlıqlarına xidmət və təmir üzrə elektrik montyoru”, “bərbər-vizajist-manikürçü”, “avtomobilərin təmiri çilingəri”, “avtomobil sürücüsü”, “mebel ustası” ixtisasları üzrə mütəxəssis hazırlığı aparılacaqdır.

Son illərdə Azərbaycanda peşə təhsilinin inkişafı istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılıb. Prezident İlham Əliyevin 2016-cı il aprel tarixli Fərmanına əsasən, Elm və Təhsil Nazirliyi yanında Peşə Təhsili üzrə Dövlət Agentliyinin yaradılması, peşə təhsilinin yeni çəgirişlərlə uyğunlaşdırılması, peşə təhsili müəssisələrinin rolunun və statusunun yüksəldilməsi bu sahəyə xüsusi diqqətin təzahürüdür.

Məlumdur ki, peşə təhsili sahəsində aparılan mühüm addımlar bu sahənin inkişaf etdirilməsi, onun yeni pozitiv imicinin formalaşdırılması və müasir dövrün standartlarına uyğunlaşdırılması baxımından əhəmiyyətlidir. Peşə məktəb və liseylərinin yenidən qurulması prosesinin sürətləndirilməsinin ölkə iqtisadiyyatının ümumi inkişafı ilə uzlaşması əsas prioritətdəndir. Dövlət bu təhsil pilləsinin inkişafının vacibliyini diqqətə

alaraq peşə-ixtisas təhsilinin daha yeni pozitiv imicinin formalaşdırılması, peşə təhsili sisteminin özəl sektor üçün cəlbediciliyinin artırılması, müasir infrastruktur, maddi-texniki və tədris bazasına malik peşə-ixtisas təhsili müəssisələrinin formalaşdırılması üçün addımlar atmaqdadır. Əmək bazarının dəyişən tələblərinə müvafiq mərkəzlərin yaradılması, fəaliyyətinin təşkili, idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi, işə-götürənlərlə əməkdaşlıq və iqtisadiyyatın yeni inkişaf mərhələsinə uyğun kadrları hazırlığına nail

olunması istiqamətində mühüm işlər görülür. Bu məqsədlə Bakı şəhəri və regionlarda yeni məktəb binaları tikilmiş və mövcud təhsil müəssisələrində əsaslı təmir-bərpa işləri aparılıraq, təhsil müəssisələrində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilmişdir. Bütün bunlar, həm də regionlarda peşə təhsilinin əsaslı şəkildə yenidən qurulmasını zərurətə çevirmişdir.

Cəlilabad Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzinin fəaliyyətinin ilk dövründən bugündək olan inkişaf tarixinə nəzər saldıqda görürük ki, Mərkəz iki peşə təhsili müəssisəsinin – Cəlilabad Peşə Liseyi və Cəlilabad Peşə Məktəbinin birləşdirilməsi nəticəsində yaradılıb. Müəssisə ilk olaraq 1943-cü ildə qısamüddətlə kənd təsərrüfatı mexanizatorları hazırlayan kurs kimi fəaliyyətə başlamışdır. 1996-cı ildə Nazirlər Kabinetinin 116 nömrəli Qərarı ilə “lisey” statusu almış və Cəlilabad Peşə Liseyi adlandırılmışdır. Nazirlər Kabinetinin 2018-ci il tarixli, 507 nömrəli Qərarı ilə peşə təhsili müəssisələri şəbəkəsinin rasionallaşdırılması ilə əlaqədar Cəlilabad Peşə Məktəbi Cəliləbad Peşə Liseyinə birləşdirilərək Cəlilabad Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzi adlan-

dırılmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamına əsasən, 2020-ci ildə Cəlilabad Peşə Liseyinin həyətyanı sahəsində Mərkəzin tikintisinə başlanılmışdır. Elm və Təhsil Nazirli-

najor zali; beşmərtəbəli yataqxana; iki istixana; heyvandarlıq fermasi; kənd təsərrüfatı texnikaları üçün qaraj; kombayn qaracı; dülğər emalatxanası.

yinin 30 may 2023-cü il tarixli Əmrinə əsasən, "Cəlilabad Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzi publik hüquqi şəxsin yaradılması haqqında" Qərar verilmişdir. Hazırda Cəlilabad Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzi kimi fəaliyyət göstərən bu müəssisə liseyə məxsus olan 12 ha ərazidə inşa edilərək altı korpus, iki istixana, beşmərtəbəli yataqxana, süni qazonlu futbol meydançası, kənd təsərrüfatı təyinatlı iki qaraj, idman şəhərciyi və basketbol meydançasını əhatə edir. Mərkəzin tikintisi müasir standartlara uyğun layihə əsasında inşa edilmiş, regionun əmək bazarının tələblərinə və strateji planlara uyğun ixtisaslı kadrlar hazırlanması istiqamətinə yönəldirilmişdir. Burada hazırlanacaq bütün kadrlar regionun tələbatına uyğun istiqamətləri əhatə edəcəkdir. Bu istiqamətlər aşağıdakılardır: *Heyvandarlıq və kənd təsərrüfatı, avtomobilərin təmiri və nəqliyyat vasitələrinin texniki istismarı, mebel sənayesi və dülğərlik işi, məişət və ictimai iaşə, İKT və sənaye.*

800 nəfərlik tələbə tutumu olan yeni tədris müəssisəsi bu tikililərdən ibarətdir: üçmərtəbəli tədris korpusu; ikimərtəbəli emalatxana korpusu; ikimərtəbəli avtoservis korpusu; sürüsən meydançası (avtodrom); idman korpusu və tre-

Tədris korpusunda, həmçinin müasir tələblərə uyğun auditoriyalar, kitabxana, laboratoriyalar, tələbə yeməkxanası və tədrisin yüksək səviyyədə aparılması üçün digər yardımçı kabinet və otaqlar da vardır. Korpus istilik və ventilyasiya sistemləri, habelə kondisionerlərlə təchiz edilmişdir. Auditoriyalarda interaktiv dərslərin keçirilməsi üçün avadanlıqlar quraşdırılmışdır. İki-mərtəbəli emalatxana korpusu qaynaq, çilingər, dülğər emalatxanaları və digər tədris otaqlarından ibarətdir. Emalatxanalar müasir avadanlıqlarla tam təchiz edilmiş, isitmə və ventilyasiya sistemləri quraşdırılmış, tələbələr üçün hər cür lazımı şərait yaradılmışdır.

Bundan əlavə, mərkəzdə müasir avtomobilərə hərtərəfli texniki xidmət və təmir işləri aparmaq üçün avtoservis də inşa edilmişdir. İki mərtəbədən ibarət olan avtoservisin birinci mərtəbəsində avtomobilərə texniki xidmət və təmir işlərinin yerinə yetirilməsi üçün hər cür müasir avadanlıqlar quraşdırılmışdır. Burada tələbələrə praktiki olaraq texniki xidmətlə yanaşı, təmir işinin təşkili də öyrəniləcək. İkinci mərtəbədə isə tədris otaqları və avtomobilin quruluşu laboratoriyası yerləşir. Laboratoriyada avtomobilin quruluşunun mükəmməl öyrənil-

məsi üçün imitatorlar və müxtəlif modellər vardır. Bu modellər avtomobilin aqreqat və mexanizmlərinin quruluşunu əyani olaraq göstərir. Həmçinin mərkəzin ərazisində avtomobillərin praktiki sürüşü üçün sürüş meydançası da vardır. Meydança asfaltla örtülmüş, yol hərəkəti qaydalarına uyğun olaraq yol nişanları və üfüqi işarələnmələrlə işarə edilmişdir. Burada tələbələr müvafiq kateqoriya üzrə avtomobillərin praktiki idarəedilməsini də öyrənirlər.

İdman korpusunda voleybol, basketbol meydançaları və trenajor zali fəaliyyət göstərir. Burada üstüaçıq süni örtüklü futbol meydançası və basketbol meydançaları da inşa edilmiş, idmanın demək olar ki, bütün növləri ilə məşğul olmaq üçün hər cür şərait yaradılmışdır.

Mərkəzin yataqxanası 170 nəfər üçün nəzərdə tutulub. Yataqxanada təhsilalanların məişət şəraitinin tam ödənilməsi üçün hər cür müasir avadanlıqlar – soyuducu, paltaryuyan, paltar-qurudan, elektrik sobaları və s. quraşdırılmışdır. Tələbələrin asudə vaxtlarının səmərəli keçirilməsi üçün istirahət guşələri televizorlarla təchiz edilmişdir. Mərkəzin ərazisində yerləşən istixanalarda hər fəsildə tərəvəz yetişdirilməsi mümkündür. Burada fermer və bitkiçilik qrupları tələbələrinin nəzəri biliklərinin praktiki olaraq möhkəmləndirilməsi üçün hər cür imkan mövcuddur. İstixanalarda bitkilərin yetişdirilməsi, onlara aqrotexniki qulluğun aparılması, bitki xəstəliklərinin öyrənilməsi, eləcə də tədrislə bağlı digər fəaliyyətlə də məşğul olmaq mümkündür. Bundan başqa, mərkəzdə ən müasir heyvandarlıq ferması qurulmuşdur. Ferma 20 baş iribuyuzlu heyvan saxlanması üçün nəzərdə tutulmuş, burada heyvanların saxlanması və onlara qulluq edilməsi üçün hər cür şərait yaradılmış, eyni zamanda burada heyvandarlıq məhsulları da istehsal etmək mümkündür. “Baytarlıq” ixtisası üzrə təhsil alan tələbələrin tədrisi üçün də müvafiq tədris otaqları nəzərdə tutulmuşdur.

Mərkəzin həyətində kənd təsərrüfatı texnikasının saxlanması üçün qaraj inşa edilmiş, eyni zamanda texniki xidmət və təmir işləri aparmaq üçün müvafiq avadanlıqlar quraşdırılmışdır. Kənd təsərrüfatı işlərində daha çox istifadə olunan kombaynlar üçün əlavə qaraj da inşa edilmişdir. Bütün ərazidəki yollara asfalt örtüyü çəkilmiş və xətlərlə əhatə olunmuşdur. 4 hektara

yaxın ərazidə yaşlılıq sahəsi salınmış, çoxsaylı ağaç və gül kolları əkilmişdir. Eyni zamanda mərkəzdə iki təlim-təcrübə sahəsi də fəaliyyət göstərir. Burada da kənd təsərrüfatı ixtisaslı qruplarda təhsil alan tələbələr nəzəri biliklərlə yanaşı, praktiki biliklərə də yiyələnlərlər.

Mərkəzin bütün tədris korpusları müasir tələblərə cavab verən maddi-texniki baza ilə təmin edilmişdir. Hazırda mərkəzin təlim-təsərrüfat sahəsində bugda məhsulu yetişdirilir.

Ötən tədris ilində bu təhsil müəssisəsində 555 nəfər tələbə təhsil almış, onlardan 232 nəfəri məzun olmuşdur. Hazırda mərkəzdə 24 adda müxtəlif peşələr üzrə mütəxəssislər hazırlanır.

Onu da qeyd edək ki, mərkəzdə 8 rəhbər işçi, 33 istehsalat təlimi ustası, 17 ümumtəhsil müəllimi, 3 ixtisas fənn müəllimi tədris prosesi ilə məşğul olur. Tələbələrin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsi, bilik və bacarıqlara yiyələnməsi, seçidləri peşəyə sevgi ilə yanaşmaları, onların həyata hazırlanması, vətənpərvər ruhda tərbiyə olunması müəllimlərin üzərinə düşür. Təhsilalanlar da təhsil müəssisəsində yaradılan şəraitdə ruhlanaraq gələcəyin mütəxəssisi kimi seçidləri peşənin incəliklərini daha mükəmməl öyrənib, onu həyata tətbiq etməyi bacarmalı, iqtisadi anlamda mövqelərini sərgiləməlidirlər.

Ümid edirik ki, iqtisadiyyatın inkişafına dəstək olacaq mütəxəssislərin təhsil aldığı bu təhsil müəssisəsi kadr hazırlığında böyük uğurlara imza atacaq və mərkəzin müasir tipli peşə təhsil müəssisəsi kimi istifadəyə verilməsi regionda gənclərin yeni tələblərə uyğun bilik və bacarıqlara yiyələnməsinə, eləcə də məşğulluq məsələlərinin həllinə xidmət edəcəkdir. Eyni zamanda, Cəlilabad Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzinin yaradılmasını Azərbaycanda peşə təhsilinin 180 illik tarixinə dövlətimizin bir töhfəsi kimi də dəyərləndiririk.

Etibar Sadıqov,
Cəlilabad Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzinin direktoru, Əməkdar müəllim
e-mail: sadiqov.etibar56@mail.ru

Sevinc Məmmədova,
“Peşə təhsili və insan kapitalı” jurnalının şöbə redaktoru
e-mail: sevinc-mmmldi@mail.ru

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURIYYƏTİNİN TƏHSİL SİYASƏTİ

Fərrux Rüstəmov,

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin İbtidai təhsilin pedaqogikası kafedrasının müdiri, pedaqoji elmlər doktoru, professor, Əməkdar elm xadimi
e-mail: farrukhrustamov@gmail.com*

UOT: 37; 94 (479.24)

Xülasə. 1918-ci il may ayının 28-də Şərqdə ilk demokratik respublika – Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti yarandı. Respublikada milli ibtidai, orta və ali məktəb şəbəkəsi yaratmaq, mövcud məktəbləri milliləşdirmək məqsədi ilə 30 iyul 1918-ci ildə Xalq Maarifi Nazirliyi yaradıldı. Respublika ərazisində olan 23 dövlət orta təhsil müəssisəsindən 6-sı kişi, 4-ü qadın gimnaziyası, 5-i realni məktəb, 3-ü müəllimlər seminarıyası, 3-ü “Müqəddəs Nina” qız məktəbi, Politexnik məktəb və Kəmərsiya məktəbi idi. 1918-1919-cu tədris ilində Gəncə Müəllimlər Seminarıyası milliləşdirildi. Bakıda kişi və qadın, Nuxada kişi seminarıyaları açıldı. Zaqatala, Ağdam, Şuşa şəhərlərində də seminarıyaların açılması nəzərdə tutuldu. Qori Müəllimlər Seminarıyasının Azərbaycan şöbəsi Qazax qəzasına köçürüldü. Avropanın ali məktəblərində müxtəlif ixtisaslar üzrə oxumağa 100 abituriyent və tələbə göndərildi. Milli dərsliklər nəşr edildi. Azərbaycan dili dövlət dili elan edildi. Təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsində milli ziyanlılarla yanaşı, Türkiyədən dəvət edilən 50 nəfər müəllim də mühüm rol oynadı. 1919-1920-ci tədris ilində Azərbaycanın orta məktəblərində 9611 şagird təhsil alırkı ki, onların da 3115 nəfəri azərbaycanlı idi. Bakıda, Gəncədə, Şuşada, Nuxada, Zaqatalada və Qazaxda yaşılılar üçün türk (Azərbaycan) dilində axşam kursları açıldı.

Məqalədə 23 ay ərzində Milli Hökumətin təhsil sahəsində gördüyü mühüm işlərdən bəhs edilir.

Açar sözlər: Azərbaycan Demokratik Respublikası, milli təhsil, M.Ə.Rəsulzadə, Bakı Dövlət Universiteti, milli dərslik.

Key words: Azerbaijan Democratic Republic, national education, M.A.Rasulzade, Baku State University, national textbook.

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, национальное образование, M.A. Rasulzade, Бакинский Государственный Университет, национальный учебник.

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin təhsil siyasəti XIX əsrin birinci yarısından etibarən maarifçilik ideyalarının yayılması ilə Azərbaycanda baş vermiş köklü ictimai-siyasi, mədəni dəyişikliklər yeni tipli teatrın, məktəbin və mətbuatın yaranmasını təmin etməklə milli özünüdərkin gerçəkləşməsi üçün zəmin hazırladı. XX əsrin əvvəllərində milli təfəkkürə və qan yaddaşına, soy-kökə qayıdış, milli oyanış, özünüdərk, xalqın ruhunda, təfəkküründə yaşayış azadlıq yanğısı gerçək həqiqətə çevrildi.

Milli maarifçilər tərəfindən formalaşdırılan Milli İstiqlal Konsepsiyasının dolğunluğu, onun səmərəli şəkildə təbliği və tətbiqi azad Azərbaycan vətəndaşının tərbiyə olunması, ictimai mübarizələr səhnəsinə atılması vəzifəsini qarşıya qoymaqla Azərbaycan gəncliyinə təlqin edirdi ki, milli müstəqilliyyə malik olmayan bir millət azadlığını və haqqını qoruya bilməz. Həmin vəzifə 1918-ci il may ayının 28-də milli müstəqilliymizi elan etmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ləyaqət və şərəflə yerinə yetirildi. Azərbaycan hökumətinin fəaliyyətində başlıca istiqamətlərdən birini ölkənin ərazi bütövlüyünün qorunması, digərini isə xalq maarifinin yeni əsasda, milli platformada təşkili təyin edirdi. Təhsilin, maarif və mədəniyyətin milli əsasda qurulması dövlətin əsas təməl prinsiplərindən biri hesab olundur.

Mübarizə milli mədəniyyətin bütün sahələrini əhatə etsə də, əsas etibarilə xalq maarifinin milli ruhda, yeni tərzdə təşkili, məktəblərin milliləşdirilməsi, ana dilində məktəblərin yaradılması milli orta və ali ixtisaslı kadr hazırlığı və təlimin məzmunu ətrafında mərkəzləşmişdir ki, bunu da təsadüfi hal hesab etmək olmaz. Çünkü məktəb mədəniyyətin əsas həlqəsini, təməlini təşkil edir. Cəmiyyət necə oxuyursa, eləcə də yaşayır inkişaf edir. Bu səbəbdən də hələ vaxtilə N.Nərimanov yazırıdı: “Hər bir millətin mədəni tərəqqisi məktəblə, məktəbin tərəqqi tapması isə müəllimlərlə bağlıdır”. Elə bu səbəbdən də Cümhuriyyətin ilk Maarif naziri Nəsib bəy Yusifbəyli deyirdi: “İstiqlalımız, istiqbalımız həp maariflə bağlıdır. Əgər milli maarifimiz, milli məktəbimiz tərəqqi etməzsə, bizim üçün fəlah (qurtuluş, xoşbəxtlik-F.R.) və nicat ümidi qalmaz” [16, s.334].

Respublikada xalq maarifini, məktəb təhsilini qaydaya salmaq, milli ibtidai orta və ali məktəb şəbəkəsi yaratmaq, mövcud məktəbləri milliləşdirmək və digər bu kimi tədbirləri yerinə yetirmək məqsədi ilə Azərbaycan hökumətinin Qərarına əsasən, 30 iyul 1918-ci ildə Xalq Maarifi Nazirliyi yaradıldı. 2 avqust 1918-ci il tarixində təsdiq olunmuş Əsasnamədə nazirlik aşağıdakı kimi təşkil olunmuşdur:

- Nazir;
- Nazir müavini.
- Nazir Şurası (nazir, nazir müavini, söbə mü-

dirləri, dəftərxana müdürü, iclasa dəvət olunan tədris-maarif işi mütəxəssisləri və elm nümayəndələri).

Nazir Şurası aşağıdakı məsələlərə baxırı:

- qanunverici müəssisələrə təqdim olunacaq qanun layihəsinin hazırlanması;
- respublikada tədris-maarif işini və elmin inkişafını təmin edə biləcək tədbirlərin işlənib hazırlanması;
- nazirliyin bütün müəssisələrinin illik pul smetasının tərtibi;
- nazirliyin bütün idarə və tədris müəssisələrinin illik hesabatının müzakirəsi;
- nazirin şuranın müzakirəsinə təqdim etdiyi digər işlər və məsələlər.

Məktəbləri idarə edən 3 şöbə vardır: ali və orta məktəblər şöbəsi; xalq məktəbləri şöbəsi; peşə məktəbləri şöbəsi.

Hər şöbəyə şöbə müdürü rəhbərlik edirdi ki, onların da vəzifələrinə aşağıdakilar daxil idi:

- şöbə məktəblərinin yenidən təşkili, yeni məktəblərin açılması, köhnə məktəblərin ləğvi haqqında planların və smetaların işlənib hazırlanması;
- işə qəbul və azad olunanların nazirə təqdim edilməsi;
- xidmətçilərin təyini və azad edilməsi.

Nazirlik yarandığı ilk gündən xalq maarifinin milli konsepsiyada təşkilini ön plana çəkir, ümumi icbari təhsil layihələri hazırlanır, kəndlərdə, şəhərlərdə yeni məktəblər açılır. Bu yolda ən mürəkkəb və çətin vəzifəni – milli məktəblərdə müəllim hazırlanması vəzifəsini həll etmək üçün Darülmüəllimlər şəbəkəsi genişləndirilir. Azərbaycan mədəniyyətinə onlarca işıqlı zəka bəxş etmiş Qori Seminariyasının Azərbaycan şöbəsi Qazaxa köçürürlür və F.Köçərlinin səyi və işgüzarlığı nəticəsində həmin ilin noyabr ayında fəaliyyətə başlayır.

1919-cu ilin əvvəllərində respublika ərazi-sində 23 dövlət orta təhsil müəssisəsi vardır ki, onlardan da 6-sı kişi, 4-ü qadın gimnaziyası, 5-i realni məktəb, 3-ü müəllimlər seminariyası, 3-ü “Müqəddəs Nina” qız məktəbi, Politexnik məktəb və Kimmersiya (ticarət-F.R.) məktəbi idi [12, s.54]. Balaxanı realni məktəbi qız gimnaziyası ilə birləşdirilmişdir ki, orada oğlanlarla qızlar birgə təhsil alırlılar. Bakıdakı 4-cü kişi və

qadın gimnaziyası yeni formada axırıncı, 4-cü siniflə fəaliyyət göstərirdi. Kişi gimnaziyası iki şöbədən – humanitar və realni, qadın gimnaziyası isə ancaq humanitar şöbədən ibarət idi. 1919-cu ilin əvvəllərində Bakı qadın semnariyası kişi seminariyasına çevrildi ki, orada da həmin ilin payızında dövlət hesabına yaşayan və oxuyan 40 nəfər uşaq üçün pansion açıldı. Seminariyada fəaliyyət göstərən kiçik və böyük hazırlıq sinifləri vardır ki, I siniflərdə 60 şagird təhsil alırdı.

2 iyun 1919-cu ildə qadın gimnaziyalarında Pedaqoji Şura sədri, müdir, sinif mürəbbiləri və zifələri ləğv olundu və onun yerinə kişi gimnaziyalarında olduğu kimi, direktor, inspektor və sinif rəhbərinin köməkçisi vəzifələri yaradıldı. 11 avqust 1919-cu ildə Bakıdakı “Müqəddəs Nina” qız məktəbi Azərbaycan Milli Qadın Gimnaziyasına, Gəncə və Nuxadakı məktəblər isə uyğun olaraq Gəncə və Nuxa qadın gimnaziyalarına çevrildi.

1918-1919-cu tədris ilində Gəncə Müəllimlər Seminariyası milliləşdirildi. Bakıda kişi və qadın, Nuxada kişi seminariyaları açıldı. Zaqatala, Ağdam, Şuşa şəhərlərində də seminariyaların açılması nəzərdə tutuldu. İbtidai məktəblərin müəllimlərə olan ehtiyacını təmin etmək məqsədi ilə Gəncədə, Nuxada, Şuşada 200 nəfər müəllim hazırlayan kurslar açıldı [1]. Təhsil ocaqlarının milliləşdirilməsini daha səmərəli təşkil etmək, ibtidai siniflərin müəllimlərə ehtiyacını ödəmək məqsədi ilə Bakıda, Qazaxda, Qusarda, Salyanda və Zaqatalada da qısa-müddətli kurslar açıldı ki, bunların da hər birində 50 nəfər müdavim təhsil alırdı. Parlamentdə Göyçayda real məktəbin açılması haqqında Qanun layihəsi təsdiq olunmuşdur [12]. Türkiyədən dəvət olunmuş 50 nəfər müəllim respublikada xalq maarifinin yenidən təşkilində səylə çalışır, dərsliklər yazır, tədris vasitələri hazırlanır, milliləşdirilmiş məktəblərdə dərs deyirdilər.

Bakı Politexnik və Kommersiya məktəbləri istisna olmaqla, bütün orta təhsil müəssisələri, o cümlədən III, IV kişi və II, III, IV qadın gimnaziyaları milliləşdirilmişdir. Hökumətin 28 avqust 1918-ci il tarixli Qərarına əsasən, bütün məktəblərdə Azərbaycan dilinin məcburi tədrisi qanuniləşdirilmişdir. Xalq maarifi sahəsində

milliyətindən, dini mənsubiyyətindən və cinsindən asılı olmayaraq, bütün vətəndaşlara bərabər hüquq verilir, ümumi, pulsuz, icbari təhsil elan olunurdu. Milliləşdirilmiş məktəblərdə rus təxəzinin yerinə ümumi türk tarixi, rus məktəblərində isə həftədə 3-4 saat Azərbaycan dili tədris olunurdu. Azərbaycan Demokratik Respublikası qurulanadək Azərbaycanda ana dilində orta məktəb yox idi. Ana dili o dövrün orta təhsil ocağı sayılan real məktəblərdə həftədə bir-iki dəfə keçirilən və məcburi olmayan fənn hesab olunurdu. İlk dəfə orta təhsilin milliləşdirilməsi Demokratik Respublika quruculuğu dövründə həyata keçirildi ki, bu da qüdrətli mütəfəkkir A.Şaiqin adı ilə bağlıdır. Məhz onun təşəbbüsü ilə bütün dərslərin rus dilində keçirildiyi Bakı I realni məktəbinin nəzdində Azərbaycan dili üzrə üç aylıq kurs açıldı. Bu kursu bitirən şagirdlər üçün 49 rus sinfi olan Bakı I realni məktəbində bütün dərslərin Azərbaycan dilində keçirildiyi bir sinif (üçüncü sinif) təşkil olundu. Bu sinifdə 25 şagird oxuyurdu. Onlar 1924-cü ildə ana dilində orta məktəbi bitirən ilk məzunlar oldular. Məktəbdə A.Şaiqlə birlikdə C.Cəbrayılbəyli, Q.Rəşad, X.Kələntərli kimi görkəmlə pedaqoqlar dərs deyirdilər. Azərbaycanda milli kadrların hazırlanmasında sonralar “Abdulla Şaiq adına nümunə məktəbi” kimi şöhrət qazanmış həmin milliləşdirilmiş məktəbin böyük əhəmiyyəti olmuşdur.

Azərbaycan dili dövlət dili elan edildiyindən ruscadan “bütün məhkəmə, idaçeyi-daxilliyə və sair dəvəair vəzifələri başında duranlar bu lisani bilənlər olana qədər” hökumətin müəssisələrində istifadəsinə icazə verilirdi [4, s.18]. Azərbaycan Parlamentinin dəftərxanası bütün türk dövlət və ictimai təşkilatlarına, eləcə də ayrı-ayrı şəxslərə bildirirdi ki, parlamentə, onun dəftərxanasına hər cür yazılı müraciət ancaq dövlət dilində olmalıdır... dövlət dilində olmasa, baxılmamış qalacaq. Başqa dillərdə yazılmış ərizələrin üzərinə Parlamentin sədr müavini Həsənbəy Ağayev səliqə ilə aşağıdakı məzmunda dərkənar qoyardı: “Ərizə türkət lisanda olmadığı üçün əncamsız qalır” [6, s.54]. Bu kimi dövlət səviyyəli tədbirlərin nəticəsi idi ki, bütün orta təhsil müəssisələrində təhsil alan azərbaycanlı oğlan və qızların sayı sürətlə artırdı. Faktlara müraciət

edək: Əgər 1914-1915-ci tədris ilində orta ümumtəhsil məktəblərində (müəllim seminarları istisna edilməklə) 9643 şagirddən yalnız 1137-si azərbaycanlı (999-u kişi, 138-i qadın) idisə, 1919-1920-ci tədris ilində oxuyan 9611 şagirddən 3115-i (2978-i, 317-si qadın) azərbaycanlı idi [14, s.16]. Bir fakt da inkar edilməzdir ki, həmin illərdə məktəblərin və şagirdlərin ümumi sayı qismən azalmışdır. Lakin bunu sovet elmi-pedaqoji ədəbiyyatında deyildiyi kimi, müsavatçıların ayağına yazmaq və qəbul etmək sadəlövhükdən başqa bir şey deyildir. Məktəblərin və şagirdlərin ümumi sayının azalmasının yalnız bircə səbəbi vardır. Bu, S.Şaumyanın, T.Əmiryanın, A.Avetisyanın və digər daşnak bolşeviklərinin, eyni zamanda Andranikin quldur dəstələrinin Azərbaycanı fəlakət qarşısında qoymaları idi.

Azərbaycanın nümayəndə heyəti 1919-cu il may ayının 28-də, İstiqlaliyyətin birinci ildönümü günü ABŞ prezidenti V.Vilsonun qəbulunda olarkən bildirmişdir ki, istiqlaliyyət yolunda Azərbaycanın iki şəhəri və 500 kəndi dağdırılmış, 100-150 minə yaxın oğul və qızı qurban getmişdir [7]. Dağdırılmış, yandırılmış, viranə qalmış kənd və şəhərlərdə məktəblərin bağlanması həmin vəhşiliyin nəticəsidir. Milli taleyimizdə baş verən həmin hadisələr daha dəhşətli və faciəli şəkildə sonralar da təkrar olundu. 1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında Ermənistandakı 206 Azərbaycan ümumtəhsil orta məktəbi, ali pedaqoji məktəbin Azərbaycan söbəsi, orta ixtisas və peşə məktəbləri azərbaycanlıların didərgin salınması üzündən bağlandı.

Azərbaycan Demokratik Respublikasının mövcud olduğu 23 ay ərzində bütün çətinliklərə və məhrumiyyətlərə baxmayaraq, xalq maarifinin yenidən təşkili sahəsində xeyli iş görüldü. “Azərbaycan gəncliyini elm və texnika əsrinə hazırlamaq üçün (M.Ə.Rəsulzadə)” təbii lisanda, tariximizin, ədəbiyyatımızın inkişafına kömək edə biləcək kəslərin yetişməsi məqsədi ilə sentyabr 1919-cu ildə Parlamentdə keçmiş qanunlar arasında uzun yaşaya bilən tarixi əhəmiyyəti olan yeganə Qanun (S.Əgamalioğlu) qəbul edildi. M.Ə.Rəsulzadənin maarifçilik ideyalarının səyi nəticəsində (V.İ.Razumovski) Bakı Dövlət Universiteti təsis edildi. BDU-nun açıl-

ması ilə bağlı sənədlər Parlamentin müxtəlif komissiyalarında, partiyalarının fraksiyalarında, Parlamentin iclaslarında 4 aya qədər müzakirə edildi. Bir sıra təshih və əlavələrdən sonra 10 maddəlik “Bakı Dövlət Darülfünunu haqqında Qanun”, 5 fəsil 72 maddədən ibarət BDU-nun Nizamnaməsi Parlamentdə təsdiq olundu. Universitetin ilk rektoru olmuş V.İ.Razumovski Parlamentdəki çıxışında göstərirdi ki, Azərbaycan öz ali maarif ocağını açdı. Türk xalqları tarixinə yeni parlaq səhifə yazıldı. Avropa və Asiyanın hüdudlarında yeni bir məşəl şölələndi [15, s.16].

Universitet Kommersiya məktəbinin (indiki ADPU-nun) binasında yerləşirdi. 20 müəllimdən yalnız 2-si azərbaycanlı idi. Dörd fakültəsi – tibb, hüquq, fizika-riyaziyyat və tarix-ədəbiyyat fakültələri vardı. Balaxanı (indiki Füzuli) küçəsindəki gimnaziyanın mülkü də universitetə verilmişdir. 1919-1920-ci tədris ili üçün ştat cədvəlinə görə universiteti müəllimlərlə tam təmin etmək mümkün olmadı. Ştata görə 114 nəfər, o cümlədən 40 professor, 10 dosent lazımlığı halda, cəmi 44 nəfər (o cümlədən 12 professor, 3 dosent və 1 privat-dosent) işləyirdi. İlk tədris ilində universitetə 877 tələbə və 217 nəfər azad dinləyici qəbul edilmişdir. “Azərbaycan” qəzetiinin 1919-cu il 17 noyabr nömrəsində yazılırdı: “Dün Azərbaycan Darülfünunu ilk dəfə olaraq açıldı və ilk gündür ki, məşgülüyyətə başladı”.

1919-1920-ci tədris ilində Avropanın ali məktəblərində müxtəlif ixtisaslar üzrə oxumağa 100 abituriyent və tələbə göndərilməsi nəzərdə tutulurdu. Bu işə nəzarət etmək üçün xüsusi dövlət komissiyası yaradıldı. Beş nəfərlik komissiyaya M.Ə.Rəsulzadə rəhbərlik edirdi. Çox keçmədi ki, komissiya 10 nəfərin İngiltərəyə, 23 nəfərin İtaliyaya, 45 nəfərin Fransaya, 9 nəfərin Türkiyəyə, 13 nəfərin Rusiyaya göndərilməsi qərarına gəldi [13, s.57]. Bir o qədər tələbənin İstanbula göndərilməsi də qərara alınmışdır [8].

Xaricə göndərilən həmin tələbələrin xərci üçün hökumət Xalq Maarifi Nazirliyinin sərəncamında olan dövlət xəzinəsindən 7 milyon manat ayırmışdır. Avropaya göndərilənlərin hər biri üçün 1000 frank yol xərci, hər ay isə 400 frank təqaüd, Rusiyaya göndərilənlər üçün isə 3 min manat yol xərci və hər ay bir o qədər də təqaüd

nəzərdə tutulmuşdur. Dövlət hesabına oxuyan tələbələr təhsilini başa vurduqdan sonra hökumətin göndərdiyi yerdə 4 il işləməli idilər. Xaricə göndərilən tələbələrin maddi təminatının qarşılanması mezenat Hacı Zeynalabdin Tağıyev əsl fədakarlıq nümunəsi göstərmişdir. Onun evi xarici qonaqların qarşılanması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu xeyirxahlıq missiyasını və məsuliyyətini üzərinə götürən H.Z.Tağıyevin də öz şərtləri var idi: *Hər tələbəyə təhsil müddəti ərzində ayda 50 manat veriləcəkdir. Yay tətil-lərində Qafqaza gediş-gəliş xərcləri də ayrıca ödəniləcəkdir. Tələbə ali təhsilini bitirdikdən sonra mütləq Vətəninə dönərək öz ölkəsinə xidmət edəcəkdir. Tələbə qeyri-türklə və ya qeyri-müsəlmanla evlənməyəcəkdir. Tələbə təhsilini bitirib həyata atıldıqdan sonra təhsil müddəti ərzində Hacı Zeynalabdin dən aldığı pulları bir-dəfəlik və ya hissə-hissə Xeyriyyə Cəmiyyətinə ödəyəcəkdir.*

Komissiya Hacı Zeynalabdinin şərtlərini redaktə edərək demokratik quruluşlu respublikanın hüquqi dövlət ideyaları ilə uzlaşmadığına görə üçüncü bəndi ixtisara salmışdır. Xaricə yola salınan tələbələr komissiya qarşısında and içmişdilər. Cumhuriyyət tələbələrinin andı belə idi: *Qadir Allah və öz vicdanım qarşısında söz verir və and içirəm ki, Azərbaycana sədaqətimi müqəddəs və sarsılmaz tutacaq, bundan sonra ondan başqa Vətən tanımayaçaq, Azərbaycan vətəndaşlığının bütün vəzifələrini dönmədən yerinə yetirəcək və Azərbaycan Cumhuriyyətinin səadəti naminə can-başla qulluq edəcək, onun üçün nə gücümüz, nə əmlakımı, nə də lazım gələrsə, həyatımı belə əsirgəməyəcəm. Qoy bu andı yerinə yetirməkdə Allah mənə yar olsun*".

Xarici ölkələrə ali təhsil almağa göndərilən tələbələrdən biri – Miryusif Seyid Cənab oğlu Mir Abdullazadə qəflətən vəfat etdiyindən 99 nəfər yola salındı. Həmin tələbələr və abituryentlər çox hörmət və izzətlə yola salınırdı. Bu barədə "Azərbaycan" qəzetinin elanlarından birində oxuyuruq: "Avropaya təhsilə gedəcək tələbələr içərisində "Yaşıl qələm" dərnəyinin fəal və çalışqan üzvlərindən Əliyusif və Hənifə Zeynallı ilə bərabər bir neçə sair gənc ədəbiyyat maraqlılarının şərəfinə olaraq, "Yaşıl qələm" heyəti-idarəsi tərəfindən kanuni-saninin 13-də

bir çay məclisi tərtib edildi. Çay məclisində "Yaşıl qələm" üzvləri ilə bərabər ədəbiyyat maraqlıları, osmanlı şair mühərrirrlərindən möhtərəm Feyzulla Sacid və Rəşid Səriyyə bəylə arkadaşları və möhtərəm M.Ə.Rəsulzadə həzərətləri də hazır idilər. Məclisi "Yaşıl qələm" üzvi şair Salman Mümtaz əfəndi idarə ediyordu. Mühacirət edəcək yoldaşların ünvanına bir çox nitqlər söylədikdən sonra məclisin rizasına görə Əliyusif Əfəndi yeni yazmış olduğu "Aras" mənzuməsini oxudu. Sonra Feyzulla Sacid bəy, doktor Rəşid Səriyyə, Salman Mümtaz əfəndi kəndi əşarlarından bir neçəsini oxudular. Büyləliklə, çay məclisi gecə saat 12-də bitdi" [2].

Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə məktəblərin quruluşunda da xeyli dəyişiklik edilmişdir. Bakı və Gəncə quberniyalarında fəaliyyət göstərən məktəblərin direksiyası ləğv olundu, onların funksiyaları Xalq Maarifi Nazirliyinə, bir qismi isə Xalq Məktəbləri İnspektorluğununa keçdi. Bakı direksiyasının nəzdində olan Pedaqoji muzey Bakı və rayonların Xalq Məktəbləri İnspektorluğunun tabeliyinə verildi. 1919-cu ildə 10 Xalq inspektorluğu vardı. Dağlıq Qarabağda da erməni məktəbləri üçün xüsusi inspektorluq yaradılmışdır.

Ibtidai məktəbləri bitirən şagirdlər orta məktəblərə və ya ali ibtidai məktəblərə (ali ibtidai məktəbdə təlim müddəti 4 il idi (-F.R.) daxil olurdular. 1919-cu ildə respublikada 15 milliləşdirilmiş ali ibtidai məktəb vardır ki, onlar da Bakı, Göyçay, Quba, Qusar, Salyan, Lənkəran, Şamaxı, Pirişib, Gəncə, Gorus, Ağdaş, Şuşa, Nuxa, Qazax və Zaqatalada yerləşirdi. Nazirlik 2 yeni ali ibtidai məktəbin açılması haqqında məsələ qaldırılmışdır. Ali ibtidai məktəblərlə yanışı, Şuşa və Zaqatalada qadın gimnaziyaları fəaliyyət göstərirdi. Gəncə, Zaqatala və Nuxada sənət məktəbləri (peşə məktəbləri) vardı ki, onların normal işləməsi üçün nazirlik Tədbirlər Planı işləyib hazırlanmışdır. 1919-cu ilin oktyabr ayında Azərbaycan I Milli Qadın Gimnaziyasının nəzdində "Frebel" sistemli uşaq bağçalarına müdirlər hazırlamaq üçün qısamüddətli kurslar açıldı.

Xalq Maarifi Nazirliyi bir tərəfdən xalqın gələcəyini təmin edə biləcək ürfan ordusunun hazırlanması üçün orta və ali məktəblər açır,

kurslar təşkil edir, digər tərəfdən nəşriyyat-tərcümə komissiyasının köməyi ilə dərsliklər, tədris vasitələri hazırladıb çap etdirirdi. M.Mahmudbəyovun “Türk əlifbası və ilk qiraət” (1918), P.Əfəndizadənin “Türk qiraəti” (1918), M.Mahmudbəyov və A.Səhhətin “Yeni məktəb” (1918), Rasim Əhmədin “Sərfi-türki” (1919), A.B.İsrafilbəyzađənin “Tazə elmül hesab” (1919), C.Cəbrayılbəylinin “Tarixi-təbii” (1919), H.Mirzazədənin “Milli nəğmələr” (1919), H.Cavid və A.Şaiqin “Ədəbiyyat” (1919), A.Azərbəylinin (Əfəndizadə) “Son türk əlifbası” (1919), Qasimzadə Hacı Səlim Səyyar və Ağalizadə Rağıbin “Hesab məsələləri məcmuəsi” (1919), S.H.Əliزادənin “Rəhbərə cəbr”, (1919) A.Şaiqin “Milli qiraət” (1919), A.Şaiqin “Müntəxabat. Türk ədiblərindən nümunələr” (1919) dərsliklərinin bəziləri təkrar nəşr olunsa da [6, s.55], bir çoxu məhz həmin dövrün məhsuludur.

15 sentyabr 1919-cu ildə Bakıda, Gəncədə, Şuşada, Nuxada, Zaqatalada və Qazaxda yaşılılar üçün türk (Azərbaycan) dilində axşam kursları açıldı. Həmin kurslar iki semestrə bölünmüşdür. Birinci semestr 15 sentyabrdan 5 dekabr 1919-cu ilə kimi, ikinci semestr 1 yanvar 1919-cu ildən 1 aprel 1920-ci ilə kimi davam etmişdir. Kurslar üç şöbədən ibarət idi: birinci şöbədə türk dilini bilməyən, savadsız şəxslər, ikinci şöbədə türk dilini az-çox bilən azsavadlılar, üçüncü şöbədə isə türk dilinin tədrisi metodlarını, terminləri mənim-səməyə ehtiyacı olanlar məşğul olurdu. Bu kurslarla yanaşı, Bakıda milliləşdirilmiş siniflərin müəllimləri üçün xüsusi kurs açılmışdır ki, ona da Parlamentin üzvü Abdulla bəy Əfəndiyev rəhbərlik edirdi. Bu kurslarda türk dilinin tədrisinə hazırlıq və metodikası öyrənilirdi. 1 noyabr 1919-cu ildə Bakıda müsəlman fəhlələri üçün açılan texniki kurslarda 200 nəfərdən çox fəhlə təhsil alındı. Mirzə Bala Məmmədzadənin “Azərbaycan istiqlalı və Müsavat” əsərində yazdığı kimi, “azərbaycanlılardan kiçik məmurlar hazırlamaq üçün xüsusi müəssisələr, türk gənclərinə məxsus olmaq üzrə teleqraf, makina və dəmiryolu məktəbləri açılmış və əvvəlcə heç yox ikən, dəmiryol xidmətçilərinin yüzdə əllisini türkləşdirəcək qədər müvəffəqiyyət göstərilmişdir”. Xalq maarifi sahəsində bu kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün xeyli dövlət və-

saiti xərclənmişdir. Ciddi maliyyə çətinliklərinə baxmayaraq, hökumətin 1919-cu ildə Xalq Maarifi Nazirliyinə ayırdığı bütçə 102.122.671 manat, qırx altı qəpik olmuşdur, halbuki nazirliyin gəliri çox az – 2.273,430 manat təşkil edirdi. Xalq maarifinə ayrılan vəsait ölkənin vəziyyəti, xüsusilə mürəkkəb olduğu bir şəraitdə də azaldılmamış, əksinə, universitetin maliyyə xərci 3,5 milyon manatdan 5 milyona qədər, müəllimlərin əməkhaqqı isə üçdə bir dəfə artırılmışdır.

“İmzalar içərisində imzasının yeri görünməyən” xalq az vaxtda dünya xalqları önündə özünü təsdiq etdi. Digər sahələrdə olduğu kimi, xalq maarifi sahəsində də çox dəyərli işlər görüldü. Xalq Maarif nazirləri kimi bu işdə Nəsib bəy Yusifbəyli (28.05.1918-14.04.1919), Rəşidxan Qaplanov (14.04.1919-24.12.1919.), Həmid bəy Şahtaxtinski (24.12.1919-01.04.1920) və Nurməmmədbəy Şahsuvarov (05.04.1920-27.04.1920) mühüm xidmətlər göstərdilər. Ümumiyyətlə, Azərbaycan Demokratik Respublikasında M.Ə.Rəsulzadənin təbirincə desək, “maarifin təşkilatına bir təzəlik verilmişdir. Məmləkəti ürfan nuru ilə işıqlandırmaq üçün ciddiyyəti ilə işə başlanmışdır. Ümumi təhsilin tətbiqi əsas tutularaq bunu təmin etmək üçün bir tərəfdən məktəblər açılır, digər tərəfdən yeni qurulmuş kişilər və qızlar seminaraları vasitəsilə müəllimlər hazırlanır. İbtidai məktəblərin çoxaldılması üçün xüsusi olaraq İstanbuldan müəllimlər dəvət edilmişdir. Bundan başqa, bir qəza mərkəzində müəllimlər kursu açılmışdır. Maarifin yayılması işində qadınların təhsili də kişilərlə bərabər tutulurdu. Mövcud rus gimnaziyası liseylərində biri tamamilə milliləşdirilmiş, bir çox ibtidai qız məktəbləri açılmış, hamısı da qızlarla dolmuşdur. Məktəb yaşıdan böyük vətəndaşlar üçün gecə kursları açılmış, cəmiyyətlə bağlı dərslər təşkil edilmişdir”. Nazirlik bu kimi tədbirlərlə kifayətlenməmiş, bir sıra çox əhəmiyyətli qanun layihələri irəli sürmüştür. Azərbaycan orta təhsil məktəblərində 600, Konstantinopol məktəbləri üçün 50 təqaüdün təsis, 650 təqaüdünün hamısının təhsil haqqından azad edilməsi, dərsliklərlə təmin edilməsi, 300 nəfərə ayda 200 manat, digər 300 nəfərin hər birinə 900 manat, Konstantinopola göndərilən 50 nəfərin hər birinə isə ayda 200 manat məbləğində təqaüd verilməsi,

Maarif Nazirliyi nəzdində elmi-pedaqoji jurnal-ların nəşri, Gəncədə, Qazaxda, Şuşada, Nuxada kişilər üçün 2 illik, Gəncədə, Bakıda, Nuxada qadınlar üçün 1 illik pedaqoji kursların açılması, Türkiyədən dəvət olunan müəllimlərin əmək-haqqının 50 faiz artırılması və s. qanun layihə-ləri, təəssüflər olsun ki, vaxtin azlığından Parlamentdə təsdiq olunmamışdır.

Nəticə. 28 aprel 1920-ci ildə rus imperializminin yürütdüyü məkrli siyaset yenidən xalqımızın azadlıq və istiqnal yoluna sədd çəkdi, Şərqdə ilk demokratik respublika olan ADR süqut etdi, xalq maarifinin milli əsasda inkişafı dayandırıldı, təhsilin məzmunu ciddi dəyişikliyə məruz qaldı, milli təfəkkür iflic edildi, düşüncələr korlaştı, beynlərdə, şüurlarda soy-kökə, tarixi keçmişə bigənəlik toxumu səpildi, millətin adı və əlifbası da (üç dəfə) dəyişdirildi, dini etiqad ocaqları ləğv edildi, məcburən hamı “allah-sızlaşdırıldı”, ağıla, zəkaya və idraka qida verən əsərlərin təbliğatı qadağan edildi, milli həyat tərzi və psixologiyası deqradasiyaya uğradı. Milli mücadilə yolunda on minlərlə dəyərli oğul və qızını qurban verərək üçrəngli bayraqımızı yüksəklərə qaldıran xalq 70 il istiqnal həsratı ilə yaşadı, dəhşətli repressiyalara və terrora məruz qalsa da, müqəddəs amalından geri çəkilmədi. Nəhayət XX əsrin sonlarında SSRİ-nin dağıılması ilə yaranan tarixi şərait nəticəsində öz müstəqilliyini bərpa etdi, bir daha azadlığına və istiqlalına qovuşdu.

Istifadə edilmiş ədəbiyyat

1. “Azərbaycan” qəzeti, №36, 11 noyabr 1918,
2. “Azərbaycan” qəzeti, №19, 1920.
3. Azərbaycan arxiv, № 9, 1971.
4. Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin qanun və binagüzarlıqları məcməi. №115 teşrinisani 1919, səh.18.
5. İbrahimov S. Bakı Dövlət Darülfünunun təsisisi. Bakı, 1989.
6. Rüstəmov F. Milli maarifimizin qaranquşları (ADR dövründə məktəb). “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, №2-3, 1991, №2-3, səh.54-60.
7. Rüstəmov F. Xalq maarifi Cümhuriyyət dövründə. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 28 may, 1998.
8. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu.

“Elm” qəzeti, 26 may, 1990.

9. Axmedov G., Rüstəmov F. Народное проповедание в АДР (1918-1920 г) Педагогика. Москва, №9-10, 1992, с.82-84.

10. Rüstəmov F. Врата для прогресса. Литературный Азербайджан, 1992, №1, с.107-111 (prof. Hüseyin Əhmədovla birlikdə).

11. Atakiшиев А.М. История Азербайджанского Государственного Университета. Баку, 1989.

12. Адрес-Календарь Азербайджанской Республики. Баку, 1920.

13. Вестник правительства Азербайджанской Республики. 1920.

14. Народное образование в Азербайджане (1920-1927). Баку, 1928.

15. Разумовский В.И. Основание университета в Баку. Известия Бакинского Государственного Университета, №2, с.16.

16. Əhmədov H. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı, Elm və təhsil, 2014.

F.Rustamov Education policy of the Azerbaijan Democratic Republic

Abstract

On May 28, 1918, the first Azerbaijan Democratic Republic was established in the East. The Ministry of Public Education was created on July 30, 1918 in order to create a national higher, secondary and primary school network and nationalize the existing schools. There are 23 state-run secondary schools in the country, including 6 men, 4 women's gymnasium's, 5 real schools, 3 teacher's schools, 3 "Holy Nina" girl's school, polytechnic school and commercial school Ganja teacher's seminar was nationalized in 1918-1919 academic year. Man and woman in Baku, male seminars in Nuxada were opened. It was also planned to open seminars in Zagatala, Aghdam and Shusha. The Azerbaijani section of the Gori Teacher's Seminary was transferred to Gazakh. 100 university entrants and students were sent to European universities for study on various specialties. National textbooks were published. The Azerbaijani language was declared a state language. Educational institutions were nationa-

lized. 50 teachers from Turkey were invited. In 1919 and 1920, 9611 pupils were enrolled in Azerbaijani secondary schools, of which 3115 were Azerbaijan's. Evening courses in Turkish (Azerbaijan) for the elderly were opened in Baku, Ganja, Shusha, Nuxa, Zagatala and Gazakh. Over the past 23 months, National Governments have made significant contributions to education.

Ф.Рустамов

Образовательная политика Азербайджанской Демократической Республики

Аннотация

В 1918 году, 28 мая, была создана первая демократическая республика на Востоке — Азербайджанская Демократическая Республика. Министерство народного просвещения было создано 30 июля 1918 г. в целях создания в республике сети национальных высших, средних и начальных школ и национализации существующих школ. На территории республики 23 государственных средних общеобразовательных учреждения, из них 6 мужских, 4 женских гимназий, 5 реальных училищ, 3 учительских семинарии,

3 школы для девочек "Святая Нина", политехники и коммерческие школ было. В 1918-1919 учебном году Гянджинская учительская семинария была национализирована. Были открыты мужская и женская семинарии в Баку и мужские семинарии в Нухе. Планировалось открыть семинарии в городах Загатала, Агдам, Шуша. Азербайджанский филиал Горийской учительской семинарии был переведен в Газахский район. Сто абитуриентов и студентов были направлены на обучение по разным специальностям в университеты Европы. Были изданы национальные учебники. Азербайджанский язык был объявлен государственным. Наряду с национальной интеллигенцией большую роль в национализации учебных заведений сыграли 50 приглашенных из Турции учителей. В 1919 и 1920 учебных годах в средних школах Азербайджана обучалось 9611 учащихся, из них 3115 азербайджанцев. Вечерние курсы турецкого (азербайджанского) языка для пожилых людей были открыты в Баку, Гяндже, Шуше, Нухе, Закатале и Газахе. За 23 месяца национальное правительство сделало важные работы в сфере образования.

2023 – “Heydər Əliyev ili”

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANDA TƏHSİLİN NORMATİV-HÜQUQİ BAZASININ YARADILMASI

Vüsalə Əlləzova,

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun elmi işçisi
e-mail: vallazova@mail.ru*

UOT: 37; 342; 342.5

Xülasə. 1993-2003-cü illərdə Azərbaycanda təhsilin normativ-hüquqi bazasının yaradılması ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Yeni müstəqillik əldə etmiş ölkə üçün təhsil sisteminin əhəmiyyətini yaxşı bilən Heydər Əliyev bu sahənin müasir dünya standartlarına uyğun qurulub inkişaf etdirilməsi üçün xüsusi strategiya hazırladı. Bunun üçün isə ilk növbədə, təhsilin normativ-hüquqi bazası yaradılmalı idi. 1993-cü ildən 2003-cü ilədək olan dövrdə Ulu Öndərin fərmanları, eləcə də “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu təhsil sisteminin normativ-hüquqi bazasının yaradılmasında böyük rol oynadı. Bu təməl üzərində qurulan müasir Azərbaycan təhsili Prezident İlham Əliyevin uğurlu dövlət siyaseti nəticəsində sonraki inkişafını tapdı.

Açar sözlər: Azərbaycan, normativ-hüquqi baza, təhsil, dövlət strategiyası.

Key words: Azerbaijan, normativ-legal base, education, state strategy.

Ключевые слова: Азербайджан, нормативно-правовая база, образование, государственная стратегия.

Sürətlə qloballaşan, integrasiya edən müasir dünyada intellektual kapital və onunla sıx bağlı olan təhsil sisteminin inkişafı dövlətin prioritet istiqamətlərindən biri olaraq çıxış edir. Digər dövlət strukturları və sosial təsisatlarla müqayisədə yeniliklərə daha açıq olan təhsil sistemi, eyni zamanda xüsusi strategiyaya tabe edilmiş, əvvəlki ənənələrin və təcrübələrin də qorunduğu bir dövlət siyasetidir. Bu strategiyanın düzgün qurulması sonrakı mərhələlərdə həmin ənənələrin elmi əsaslarla davam etdirilməsi və müasir tələblərə görə uyğunlaşdırılması üçün əsas rolunu oynayır. Təhsil sisteminin strateji əhəmiyyəti ilk növbədə, onun güclü, effektli investisiya resursu olan yüksək intellektli insan potensialını qurması ilə bağlıdır.

lədir.

Müstəqil ölkəmizdə dövlət siyasetinin bütün prioritet istiqamətlərində olduğu kimi, təhsil sahəsində də xüsusi strategiyanın işlənib hazırlanması ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Heydər Əliyevin fenomenal siyasi bacarığı, dövlətçilik sahəsində böyük təcrübəsi, yüksək zəkası və millət sevgisi Azərbaycanın müstəqil inkişafının təməlinin qoyulmasına, bu təməlin gücənlərək sonrakı mərhələlərdə də daha böyük inkişafa rəvac verməsində böyük rol oynamışdır.

1991-ci il oktyabr ayının 18-də dövlət müstəqilliyinə yenidən qovuşan Azərbaycan üçün təkcə hüquqi dövlət quruculuğu, sosial-iqtisadi inkişaf, güclü diplomatiya deyil, yüksək inkişaflı elm və təhsil sahələri də həyatı əhəmiyyət kəsb

edirdi. Yuxarıda sadaladığımız sahələrin inkişafı, ən önemlisi isə milli maraqlara və Azərbaycan dövlətçiliyinə xidmət edəcək bir şəkildə həyata keçirilməsi üçün təhsilin müasir standartlara uyğun qurulması, dünya təhsil sisteminə integrasiya etməsi zəruri idi. Lakin bir tərəfdən sovet təhsil sistemi ənənələrinin respublikada güclü olması, digər tərəfdən Qərb təhsil sisteminin fərqli alternativlər irəli sürməsi bu istiqamətdə dövlət strategiyasının böyük təcrübəyə və yüksək zəkaya əsaslanaraq hazırlanmasını tələb edirdi. Heydər Əliyevin özünün də qeyd etdiyi kimi, “Azərbaycanda təhsil sistemində indiyə qədər əldə edilmiş müsbət təcrübə özünü doğrultmuş, müsbət nəticələr vermiş sistem saxlanılmalı, inkişaf etdirilməli və müasirləşdirilməlidir. Dünya təcrübəsindən Azərbaycanın milli xüsusiyyətlərinə uyğun olan prinsiplər, qaydalar təhsil sistemimizə tətbiq edilməlidir. Biz dönyanın bütün ölkələrində – Qərbdə də, Şərqdə də əldə edilmiş nailiyyətləri dərindən öyrənməli və onlardan Azərbaycan üçün müsbət xarakter daşıyan cəhətləri ölkəmizin təhsil sistemində tətbiq etməliyik” [9, s.296-297].

Bu dövrədə Azərbaycan təhsilinin problemləri içərisində müvafiq sahədə maddi-texniki təchizatın aşağı səviyyədə olması, kadr çatışmazlığı, Ermənistən ölkəmizə qarşı hərbi təcavüzü nəticəsində yaranmış sosial-iqtisadi problemlər, o cümlədən böyük sayıda şagird və pedaqoji kadrların məcburi köçküñ vəziyyətində olmasına da qeyd edilməlidir. Bu problemlərin həlli üçün respublikada siyasi sabitliyin bərpası, hüquqi dövlətçiliyin qurulması, vətəndaş həmrəyliyinə nail olunması, sosial-iqtisadi problemlərin mərhələli bir şəkildə həll edilməsi zərurəti yaranmışdır. Təhsil sahəsində güclü bir dövlət strategiyasının işlənib hazırlanması da ilk növbədə, bu sahənin normativ-hüquqi bazasının qurulmasını tələb edirdi.

Məsələnin daha bir önemli tərəfi ondan ibarət idi ki, həmin problemlərin həlli üçün güclü mütəxəssislərə, peşəkar kadrlara ehtiyac var idi. Bu da öz növbəsində təhsil sisteminin müasir standartlara uyğunlaşdırılmasını, ölkədən intellekt axınının qarşısının alınmasını, orta və ali təhsil müəssisələrinin sovet dövründə qazanmış olduğu nailiyyətlərin müstəqillik dövründə itirilmədən artırılmasını tələb edirdi. Respublikanın

digər mühüm sahələrində olduğu kimi, təhsil sahəsində də bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün xüsusi dövlət strategiyası və siyasəti, bu siyasəti qura biləcək yüksək səviyyəli dövlət xadiminə ehtiyac var idi.

1993-cü il iyun ayının 15-də ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycanda hakimiyyətə qayıdışı ölkədə müstəqil dövlət qurumlarının yaradılması, beynəlxalq normalara və standartlara əsaslanan demokratik, hüquqi dövlət quruculuğunu böyük vüsət alması, 1995-ci il noyabr ayının 12-də suveren Azərbaycanın əsas qanunu olan Konstitusianın qəbul edilməsi, vətəndaş cəmiyyətinin formalasdırılması təhsil sahəsi üçün də zəruri olan şərtləri hazırladı. Sonrakı ilərdə ümumi və ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyətini tənzimləyən bir çox normativ-hüquqi sənədlər hazırlanaraq təsdiq olundu [10, s.74-75].

Ümummilli lider Heydər Əliyevin sədrliyi ilə Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiya tərəfindən tərtib edilmiş, 1995-ci il noyabr ayının 12-də ümum-xalq səsverməsində qəbul edilmiş və 1995-ci il noyabr ayının 27-dən qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 42-ci maddəsində qeyd edilir: “Hər bir vətəndaşın təhsil almaq hüququ vardır. Dövlət pulsuz icbari ümumi orta təhsil almaq hüququnu təmin edir. Təhsil sisteminə dövlət tərəfindən nəzarət edilir. Maddi vəziyyətdən asılı olmayaraq istedadlı şəxslərin təhsili davam etdirilməsinə dövlət zəmanət verir. Dövlət minimum təhsil standartlarını müəyyən edir” (I-V bəndlər) [6]. Bu təməl üzərindən təhsillə bağlı digər normativ-hüquqi sənədlər də qəbul olunmuşdur.

Ulu öndər Heydər Əliyevin imzaladığı “Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində islahatlar üzrə Dövlət Komissiyası haqqında” 30 mart 1998-ci il tarixli, 767 nömrəli Sərəncamı, habelə 15 iyun 1999-cu il tarixli, 168 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiqlədiyi “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Programı” da təhsil sahəsində böyük təməl olmuşdur [4;7].

Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycanda təhsil sahəsində islahatlar üzrə Dövlət Komissiyasının iclasında bu islahatların tarixi zərurəti haqqında söylədiyi yekun nitqində xüsusi olaraq vurgulamışdır: “Təhsil sahəsi nə sənayedir, nə kənd təsərrüfatıdır, nə ticarətdir.

Bu, cəmiyyətin xüsusi, intellektual cəhətini əks etdirən bir sahədir... Təhsil qanunu elə bir qanundur, təhsil islahatları elə islahatlardır ki, iqtisadiyyatdan, maliyyədən, başqa sahələrdən fərqli olaraq, burada bütün cəmiyyətin iştirakı lazımdır. Biz iqtisadi islahatları iqtisadiyyat sahəsindəki qanunlarla hazırlayırmış, müəyyən çərçivədə müzakirə edir və qəbul edirik. Ancaq təhsil islahatları belə ola bilməz” [9, s.291-295].

Azərbaycanın təhsil sahəsində 1999-cu ildə qəbul edilmiş İslahat Proqramının əsas məqsədi respublikada “məktəbəqədər, orta, ali, ali təhsildən sonrakı peşə və ona uyğun əlavə təhsil pillələrində toplanmış potensialı saxlamaq və inkişaf etdirmək, təhsil sistemini tənzimləyən müvafiq normativ-hüquqi bazanı yaratmaq, cəmiyyətin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında, “Təhsil Qanunu”nda təsbit olunmuş tələbləri, siyasi, iqtisadi və sosial həyatın demokratikləşdirilməsinə əsaslanan dövlət siyasetini həyata keçirməkdən” ibarət olmuşdur [7]. Təhsil sistemində islahatlar üç mərhələdə həyata keçirilmişdir: **Birinci hazırlıq mərhələsində (1999)** Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının Konstitusiyada müəyyən olunmuş təhsil almaq hüququnu təmin edən, bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun yeni təhsil sisteminin normativ-hüquqi, iqtisadi və informasiya bazasını yaratmaq üçün təşkilati işlər aparılmış, eləcə də onun infrastrukturunu və kommunikasiya sistemi müəyyən edilmişdir. **İkinci mərhələdə (2000-2003)** təhsil sahəsinin sosial-iqtisadi stabililiyini təmin edən təxirəsalınmaz problemlər həll olunmuş və genişmiqyaslı islahatın aparılması üçün təşkilati-hüquqi, kadr, maliyyə, maddi-texniki təminatı və yeni idarəetmə modeli yaradılmışdır. **Üçüncü mərhələdə (2004)** Proqramda nəzərdə tutulan bütün tədbirlərin həyata keçirilməsinə start verilmişdir.

Bu Proqramın uğurla həyata keçirilməsi sahəsində müvafiq sahədə aparılan islahatlar sistemli şəkil alaraq müstəqil Azərbaycanın təhsil sisteminin müasir dünya standartlarına uyğunlaşdırılması və integrasiyası üçün geniş imkanlar açmışdır. Bu baxımdan respublikanın beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı və imzalanan müqavilələr də 1993-2003-cü illərdə təhsil sisteminin normativ-hüquqi bazasını təşkil edən sənədlər arasında yer almışdır. Onların içərisində ümum-

milli lider Heydər Əliyevin 23 iyul 1999-cu il tarixli, 203 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikası ilə Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyyası arasında “İnkişaf üçün kredit haqqında Saziş”i (Təhsil sahəsində İslahatlar Layihəsi) [2, s.1249-1250], 2000-ci il tarixli 6 mart, 346 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Avropa regionunda ali təhsil sahəsində ixtisasların tanınması haqqında Konvensiya”nı [1], 14 mart 2002-ci il tarixli, 891 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikası ilə Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyyası arasında “İnkişaf üçün kredit haqqında Saziş”i (İkinci Struktur Dəyişiklikləri Krediti) [3] vurğulamaq lazımdır. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın təhsil sahəsindəki islahatları dəstəkləmək məqsədi ilə Dünya Bankı ilə əməkdaşlığın təməlinin atılması da tədqiq etdiyimiz dövrə – 1990-ci illərin ikinci yarısına aiddir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1999-cu il 15 iyun tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş İslahat Proqramı əsasında müstəqil Azərbaycanda təhsil sahəsində genişmiqyaslı islahatların həyata keçirilməsi respublikada təhsilin idarə olunmasında yeni prinsiplərin bərqərar olması, təhsilin dünya standartlarına uyğunlaşdırılması, onun məzmununda köklü keyfiyyət dəyişikliklərinin aparılması təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsini də bir vəzifə olaraq qarşıya qoymuşdur. Bu vəzifənin həyata keçirilməsi, eləcə də təhsil sahəsində idarəetmə mexanizmini təkmilləşdirmək, maddi-texniki və kadr potensialını gücləndirmək üçün verilən fərmanlardan biri də “Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında” Heydər Əliyevin 13 iyun 2000-ci il tarixli, 349 nömrəli Fərmanı olmuşdur. Fərmanın müvafiq maddələri ilə “mülkiyyət formasından və tabeliyindən asılı olmayıaraq Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bütün təhsil müəssisələrinə tədris-metodiki rəhbərlik, təlim və tədris prosesinin keyfiyyətinə nəzarət Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi tərəfindən həyata keçirildiyi” müəyyən edilmişdir [5].

Həmin dövrdə respublikada orta ixtisas təhsili müəssisələrinin təkmilləşdirilməsi və inkişafi istiqamətində xeyli tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu Fərmana uyğun olaraq respublikadakı orta ixtisas təhsili müəssisələrinin filialları ləğv

olundu, Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Texnikumunun bazasında İncəsənət Kolleci, Azərbaycan Milli Konservatoriyanın nəzdində olan Azərbaycan Dövlət Musiqi Texnikumunun bazasında Musiqi Kolleci yaradıldı [10, s.380]. Qeyd edək ki, respublikada ali təhsil sahəsində də bir sıra yeniliklərə, məhz bu fərmanla imza atılmışdır. Ölkənin 4 aparıcı ali məktəbinə – Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası, Azərbaycan Tibb Universiteti və Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Akademiyasına maliyyə müstəqilliyi, bir neçə ali məktəbə isə “universitet” statusu verilmişdir [8, s.77]. Ümummilli lider Heydər Əliyevin “Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında” 13 iyun 2003-cü il tarixli Fərmanı ilə təhsil müəssisələrinin şəbəkəsi optimallaşdırılmış, daha bir neçə universitetə “muxtariyyət” statusu verilmiş, ölkəmizdə müəllim hazırlığının keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu və onun 12 filialı yaradılmışdır. Eyni zamanda yeni təhsil müəssisələri – Dənizçilik Akademiyası, Milli Təhlükəsizlik Akademiyası, Musiqi Akademiyası, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəciliğ Akademiyası, Milli Konservatoriya və Aviasiya Akademiyası təsis edilmişdir [8, s.77].

Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) də Ümummilli Liderin diqqətindən kənarda qalmamışdır. Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərə zəruri bilik, bacarıq və vərdişlər aşılıamaqla onların cəmiyyətə uyğunlaşmasını, o cümlədən özünəxidmət vərdişlərinin yaradılmasını, əmək fəaliyyətinə və ailə həyatına hazırlanmasını təmin etmək məqsədi ilə 5 iyun 2001-ci il tarixində “Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında” Qanun 136-IIQ nömrəli qərar ilə təsdiq edilmişdir [11].

Heydər Əliyevin “Azərbaycan Respublikası ümumtəhsil məktəblərinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi haqqında” 4 oktyabr 2002-ci il tarixli, 1051 nömrəli Sərəncamı da, məhz milli təhsil sisteminin inkişafında mühüm amil olan ümumtəhsil məktəbləri şəbəkəsinin genişləndirilməsi və onun müasir tələblərə uyğunlaşdırılmasına, maddi-texniki bazanın möhkəmləndirilməsinə xidmət etmişdir. Həmin Sərəncama uyğun olaraq Təhsil Nazirliyinin ha-

zırıldığı “Azərbaycan Respublikasında yeni ümumtəhsil məktəblərinin tikintisi, əsaslı təmiri və müasir tədris avadanlıqları ilə təmin olunmasına dair Dövlət Programı (2003-2007-ci illər)” Ulu Öndərin 17 fevral 2003-cü il tarixli, 1117 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuşdur. Programda 2003-2007-ci illər ərzində respublika üzrə məktəb tikintisi, məktəblərdə əsaslı təmirin aparılması nəzərdə tutulmuşdur [8, s.78].

Nəticə. Azərbaycanda təhsil sahəsində dövlət siyasetinin həyata keçirilməsi üçün zəruri təməl rolunu oynayan bu normativ-hüquqi sənədlər ümummilli lider Heydər Əliyevin təhsil strategiyasının tərkib hissəsini təşkil etmişdir. Bu illərdə bir tərəfdən müstəqil Azərbaycanın təhsil sisteminin hərtərəfli inkişafını təmin etmək üçün onun təşkilati-hüquqi şərtləri hazırlanarkən, ikinci bir tərəfdən də təhsilin modernləşdirilməsi üçün güclü maddi baza da yaradılmışdır. Heydər Əliyevin təhsil strategiyası Azərbaycanda təhsil sisteminin strukturu, idarə sistemi və iqtisadiyyatında köklü yeniləşmənin həyata keçirilməsinə imkan vermişdir.

2000-ci illərin ortalarından başlayaraq Azərbaycan təhsili müasir dönyanın təhsil sisteminin tərkib hissəsi olaraq inkişafını davam etdirmişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin dövlət strategiyasının ardıcıl davamçısı Prezident İlham Əliyevin uğurlu daxili və xarici siyaseti nəticəsində Azərbaycan Qafqazın lider dövlətinə, dönyanın sürətlə inkişaf edən ölkələrindən birinə çevrilmişdir. Bu gün Azərbaycanın təhsil sistemi müasir dünya standartlarına cavab verən, rəqabətədavamlı bir təhsil sistemidir. Müasir Azərbaycan təhsilinin yetişdirdiyi gənclər isə təkcə yüksək intellektə sahib deyil, eyni zamanda azərbaycanlıq ideyasına sadıq, vətənpərvər gənclər olaraq yetişmişlər. 44 günlük Vətən Müharibəsinin gedişində Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycanın əldə etdiyi böyük Zəfər bu gəncliyin doğru yolda, doğru tərbiyə və təhsildə olduğunu bir daha təsdiqləmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. “Avropa regionunda ali təhsil sahəsində ixtisaslarının tanınması haqqında Konvensiymanın təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 mart 2000-ci il tarixli, 346 nömrəli Sərəncamı.

<https://e-qanun.az/framework/431>

2. "Azərbaycan Respublikası ilə Beynəlxalq İnkışaf Assosiasiyyası arasında "İnkışaf üçün kredit haqqında Saziş"i (Təhsil Sahəsində İslahatlar Layihəsi) Azərbaycan Respublikası adından imzalamaq səlahiyyətinin verilməsi barədə" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 1999, say 6, səh.1249-1250.

3. Azərbaycan Respublikası ilə Beynəlxalq İnkışaf Assosiasiyyası arasında "İnkışaf üçün kredit haqqında Saziş"in (İkinci Struktur Dəyişiklikləri Krediti) təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 mart 2002-ci il 891 nömrəli Sərəncamı.

<https://e-qanun.az/framework/1430>

4. "Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində islahatlar üzrə Dövlət Komissiyası haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 mart 1998-ci il tarixli, 767 nömrəli Sərəncamı.

<https://e-qanun.az/framework/4705>

5. "Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 iyun 2000-ci il tarixli, 349 nömrəli Fərmanı.

<https://e-qanun.az/framework/767>

6. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, Qanun, 2005, 64 səh.

7. "Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Programı haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1999-cu il 15 iyun tarixli, 168 nömrəli Sərəncamı.

<https://e-qanun.az/framework/5363>

8. Əhmədov H.H. Azərbaycan təhsilinin inkışaf strategiyası. Bakı, Elm, 2010, 800 səh.

9. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. 19-cu kitab, Yanvar 1999 – Aprel 1999, Bakı, Azərnəşr, 2006, 528 səh.

10. Mərdanov M. Azərbaycan təhsil tarixi. III cild. Müstəqillik illəri. Bakı, Təhsil, 2011, 672 səh.

11. "Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 5 iyun 2001-ci il tarixli 136-IIQ nömrəli Qərarı.

// <https://e-qanun.az/framework/4353>

V.Allazova

National leader Heydar Aliyev and the establishment of the normative-legal basis of education in the Republic of Azerbaijan

Abstract

İn 1993-2003, the establishment of the normative-legal basis of education in the Republic of Azerbaijan is connected with the name of national leader Heydar Aliyev. Heydar Aliyev, who well understood the importance of the education system for the newly independent country, developed a special strategy for the development of this field according to modern world standards. For this first all, it was necessary to prepare the legal basis of education.

The decrees issued by the President in 1993-2003, including the Law "On Education" played an important role in creating the normative-legal basis of education in the Republic of Azerbaijan. The modern education system of the Republic of Azerbaijan, built on this foundation, was further developed as result of the successful state policy of President Ilham Aliyev.

В.Аллаzова

Общенациональный лидер Гейдар Алиев и создание нормативно-правовой базы образования Азербайджан

Аннотация

Создание нормативно-правовой базы образования Азербайджанской Республики в 1993-2003 г. связано с именем Общенационального лидера Гейдара Алиева. Гейдар Алиев, прекрасно осознавая важность образовательной системы для вновь обретшей независимость страны, разработал особую стратегию развития этой сферы в соответствии с современным мировым стандартом. Для этого, в первую очередь, необходимо было подготовить нормативно-правовую базу образования.

Указы Президента, изданные в период с 1993 по 2003 год, в том числе «Закон об образовании», сыграли важную роль в создании нормативно-правовой базы образования Азербайджанской Республики. Современная система образования Азербайджанской Республики, построенная на этом фундаменте, получила дальнейшее развитие в результате успешной государственной политики Президента Ильхама Алиева.

MÜSTƏQİL TƏLİM FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİ TƏLƏBƏLƏRDƏ PEŞƏYƏ YARADICI MÜNASİBƏTİN FORMALAŞMA AMİLİ KİMİ

Rəhimə Mahmudova,

Bakı Dövlət Universitetinin Pedaqogika kafedrasının dosenti

e-mail: rahimamahmudova@bsu.edu.az

UOT: 37; 377

Xülasə. Məqalədə tələbələrdə peşəyə yaradıcı münasibətin formalaşma məsələsi, müasir təlim konsepsiyanının tələbləri çərçivəsində ali məktəblərdə tələbələrin müstəqil fəaliyyətinə üstünlük verilməsinin zəruriliyi təhlil edilir. Bu istiqamətdə tələbələrdə motivasiyanın yaradılması və onun inkişafı müəllimin əsas vəzifələrindən biri kimi qiymətləndirilir. Bunun üçün həm auditoriya, həm də auditoriyadan kənar məşğələlərdə tələbələrə yaradıcı tapşırıqların verilməsi zəruri hesab edilir.

Açar sözlər: tələbənin müstəqil fəaliyyəti, motiv, problem situasiyanın yaradılması, yaradıcı tapşırıqlar, peşə hazırlığı, peşəyə yaradıcı münasibət.

Key words: independent activity of a student, motive, creation of a problem situation, creative tasks, professional training, creative attitude to the profession.

Ключевые слова: самостоятельная деятельность студента, мотив, создание проблемной ситуации, творческие задания, профессиональная подготовка, творческое отношение к профессии.

Təlim prosesi məzmun etibarilə nə qədər mürəkkəb və ziddiyyətli proses olsa da, quruluşu baxımdan müəllim və tələbənin qarşılıqlı fəaliyyətindən ibarətdir. Bu qarşılıqlı fəaliyyət zamanı tələbə bilik və səriştələr əldə edir. Təlim prosesinin mürəkkəb və ziddiyyətli xarakter daşımıası tələbənin bilik və səriştələr əldə etməsi zamanı müstəqil təlim fəaliyyəti ilə bağlıdır. Onun yüksək səviyyəli kadr kimi hazırlanmasında bu məqam özünəməxsus əhəmiyyət kəsb edir. Lakin nəzəri cəhətdən tələbənin müstəqil təlim fəaliyyətinin səmərəli təşkili ilə bağlı nə qədər yeni-yeni yollar tapılsa da, praktiki baxımdan bu məsələnin həll edilməsi özünəməxsus mürəkkəbliyini qoruyub saxlayır. Belə ki, tələbələrin heç də hamısı təhsil aldığı müdətdə bilik və səriştələr əldə etmək üçün zəruri

fəallıq göstərmirlər. Bunun təbii ki, səbəbləri coxdur. Səbəblər iyerarxiyasında öncül yerlərdən biri tələbənin bu fəaliyyətə daxilolma motivləridir. Müəyyən edilmişdir ki, motivlərdən asılı olaraq tələbənin fəaliyyətinin nəticələri uğurlu və ya uğursuz xarakter daşıya bilir.

Tələbənin müstəqil təlim fəaliyyətində motivlərin rolu

Öyrənmənin strukturunda təlim motivləri mühüm yer tutur [1, s.201]. Bu mənada deyə bilərik ki, tələbə öyrənmə prosesinə motivə əsasən başlayır. Motiv subyekti fəaliyyətin müəyyən növünə istiqamətləndirir. Məsələyə belə yanaşdıqda tələbələrdə müstəqil təlim fəaliyyətinə motivlərin yaradılması zərurəti aktuallaşır. Təbii ki, ali pedaqoji məktəbdə təhsil almağa başlayan tələbə gələcək fəaliyyəti üçün ixtisas seçmiş olur. Lakin heç də bütün hallarda

bu seçim tələbənin qabiliyyətinə, maraq və tələbatlarına uyğun olmur. Bu amil tələbələrin təlim fəaliyyətinə neqativ təsir göstərir. Qabaqcıl müəllimlər bu faktı nəzərə alaraq, öz pedaqoji təcrübələrində fənni tədris etməyə başlayarkən tələbələrdə motivlərin yaranmasına, bu yolla onlarda fənnə pozitiv münasibət və həmin fənni öyrənməyə daxili ehtiyac yaratmağa çalışırlar [2, s.206-211]. Fikrimizi daha aydın izah etmək üçün tez-tez müşahidə olunan bir məsələyə diqqət yönəltmək istərdik: Pedaqoji təcrübədə eyni bir tələbənin hər hansı bir fənni böyük məhəbbətlə öyrəndiyi halda, başqa bir fənni qiymət almaq üçün oxuduğunu müşahidə etmək çətin deyil. Bunun səbəbini axtaranda motiv amilinin “güçünü” görmək mümkün olur. Eyni bir tələbənin bir fənni həvəslə öyrəndiyi halda, digər fənni qiymət almaq üçün əzbərləməsini başqa nə cür qiymətləndirmək olar?

Motivlərin formalaşmasında müəllimin rolunun böyük olması pedaqoji reallıqda aksioma kimi səslənən müddəalardan biridir. Bu müddəa müasir təhsil konsepsiyaları baxımından da aktualdır. Müasir dövrə tələbələrdə təkcə bilik və səriştələr deyil, müstəqil fəaliyyət bacarıqları aşılımaq müəllimin əsas vəzifəsi kimi dəyerləndirilir. Müstəqil təlim fəaliyyəti isə motivlər olmadan mümkün deyil. İnsanın yeni nəyi öyrənməyə can atması üçün onun daxili istəyinin – motivlərinin formalaşması zəruridir. Tələbənin müstəqil fəaliyyəti motivlərin onun daxili dəyərinə çevrildikdən sonra yarana bilir.

Motiv tələbə üçün idraki və sosial əhəmiyyət kəsb etməsə, onun fəaliyyətin daxili stimuluna çevriləməsi mümkün olmaz. Yəni tələbə bilik və səriştələri, ilk növbədə, idraki motivlər fonunda əldə etməyə istiqamətlənir. Belə olduqda tələbənin yeniliyi mənimsəməyə meyllənməsi motivin onun üçün idraki əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir. Motivlərin idraki məzmun almışında müəllimin imkanları genişdir. O, tələbənin təlim fəaliyyətini elə tənzimləyə bilər ki, o fikirləşsin, müstəqil fəallığını artırınsın, yeniliyi “kəşf” etməyə və həm də “yaratmağa” istiqamətlənsin. Bunun üçün ən səmərəli yol kimi pedaqoji ədəbiyyatda, ilk növbədə, diqqət problemlə təlimə yönəldilir [3, s.56-58]. Pedaqoji təcrübə problemli təlimin tələbələrdə həm motivasiyanın yaranmasına, həm də onun müstəqil fəaliyyətinin

yaradıcılıq səviyyəsinə qədər yüksəlməsinə şərait yaratdığını təsdiq edir. Bu təlim növünün tətbiqində tələbə “axtarıcı” funksiyasına malik olur, onda idraki motivlər formallaşmağa başlayır, öyrənmə prosesi tələbə üçün yeni biliyi mənimsemədən ona məlum olmayanı kəşf etməyə (naməlumdan məluma doğru) istiqamətlənən prosesə çevirilir. Tələbə naməlumu tapanda, daha səlis ifadə etsək, “kəşf edəndə” sevinc hisləri ilə yaşamağa başlayır. Belə olduqda onda fənnə (təbii ki, həm də təlimə) münasibət yeni məna kəsb etməyə başlayır, özünəinam hissi artır. İnam hissinin artması onun yaradıcı qabiliyyətlərinin inkişafını şərtləndirir. Bu zaman müəllimin tələbələrə verdiyi tapşırıqların məzmunu baxımından maraqlı, düşündürücü və yaradıcı xarakter daşımıası onların fəaliyyətini daha da rövnəqləndirə bilir. Tələbədə tədris olunan fənnin predmeti çərçivəsində daha çox “kəşf etmək” tələbatları yaranır.

Tələbələrdə belə motivasiyanın formalaşması müəllim üçün həm fənnin tədrisi, həm də tələbənin inkişafi baxımından yeni pedaqoji perspektivlər açır. O, tələbələrdə yaranmış idrak motivlərinin şəxsi məkanda “məskunlaşması” ilə kifayətlənməməli, bunu qrupdaxili münasibətlər səviyyəsinə qaldırmağa çalışmalıdır. Bunu əslində tələbənin müstəqil təlim fəaliyyətinin növbəti mərhəlesi kimi də qiymətləndirə bilərik. Müəllim əvvəlcə dialoqlar, diskussiyalar vətəsilə qruplarla iş formasında tələbələri qismən axtarıcılıq, tam axtarıcılıq prosesinə cəlb edərək, onları naməlum qrupun digər üzvləri ilə birlikdə axtarmasına istiqamətləndirməklə, müxtəlif düşüncələrin hökm sürdüyü auditoriya mühitində hər hansı bir tələbənin öz fikirlərini irəli sürməsinə və onu müdafiə etməsinə şərait yaratdıqda daha böyük pedaqoji “mögüzələrin” əldə olunmasına böyük bir yol açmış olur. Bu zaman hər bir tələbənin nəyi bildiyi və bilmədiyi aşkar olur, onların hər birinin yoldaşının düşüncələrinə ehtiyacının olduğu üzə çıxır. Belə hallarda tələbələr artıq nəinki auditoriyada, həm də auditoriyadan kənarda bir-biri ilə öyrəndikləri yeniliklər haqqında fikir mübadiləsi keçirməyə başlayırlar. Bu mahiyyət etibarilə tələbənin müstəqil fəaliyyətinin daha yüksək səviyyədə həyata keçməsini özündə ehtiva edir. Tələbələrin fəaliyyəti daha da məhsuldar və intensiv xarakter daşımışa ma-

likdir. Tələbələrlə problem situasiyanın bu formada təşkili idraki tələbatlar fonunda yeni, sosial əməkdaşlıq motivlərinin formallaşmasına təkan verir. Təbii ki, problem situasiyanın yaradılması mühazirəni ənənəvi şəkildə qurmaqla (burada ənənəvi ifadəsi altında müəllimin danışması, tələbənin qulaq asması nəzərdə tutulur) müqayisədə daha çətindir, o, daha çox güc sərf edir, əvəzində təlim prosesinin səmərəsi artır. Uğur əldə etmək üçün əslində müəllim təlim prosesində tələbədən az fəaliyyət göstərməlidir. Burada bəlkə də yazılmamış, deyilməmiş belə bir müddəə irəli sürmək olar ki, “tələbənin fəaliyyəti müəllimin fəaliyyəti qədərdir”. Təlim prosesində müəllimlə tələbənin fəaliyyəti bir-birini tamamlayır. Diqqət edək, “müəllim danışır – tələbə qulaq asır”, “müəllim sual verir – tələbə cavab verir”, “müəllim problem situasiya yaradır – tələbə düşünür”, “müəllim müzakirə təşkil edir – tələbə fikir mübadiləsinə daxil olur” və s. Deyilən, qarşılıqlı məna kəsb edən dixotomik fikirlər, yuxarıda qeyd etdiyimiz müdəanın sübutu üçün yetərlidir desək, səhv etmərik. Bəlkə də bu müddəə pedaqoji həqiqətləri özündə əks etdirən qanuna uyğunluqlardan biridir. Fiziklər demişkən, “təsir əks təsirə bərabərdir”. Bu qanunu pedaqoji prosesə tətbiq etdikdə, məlum olur ki, “tələbənin fəaliyyəti müəllimin fəaliyyəti qədərdir”. Atalar demişkən, “nə ekərsən, onu da biçərsən”.

Müəllim tələbələrə bilik və səriştələri aşılımaga qarşısına məqsəd kimi qoymamalıdır. Biliklərin mənimsənilməsi tələbənin qabiliyyətlərinin inkişafına xidmət etməlidir. Məsələ belə qoyulduğda müəllimin auditoriyada tələbəni daha çox praktiki fəaliyyətə cəlb etməsi aktuallaşır. Praktiki fəaliyyət tələbəni axtarıcılığa stimullaşdırır, təlim prosesində müstəqil fəaliyyət göstərməyə başlaması onun yaradıcı fəaliyyətinin başlanması deməkdir. Bu çox həssas məqamdır, tələbənin fəaliyyətinin məqsədi bilik və səriştələri müstəqil əldə etməyə yönəlməsidir, eləcə də tələbədə bu motivasiyanı yaratmaqla, görəcəyi işin uğurlu olması üçün məqamdır. Bu zaman o, qarşısına çıxan çətinliklərin dəf edilməsi istiqamətində idraki və sosial baxımdan fəallaşır. Bu, onun əqli fəaliyyətidir, bu fəaliyyət intellektual inkişaf üçün müsbət şərait yarada bilir.

Tələbənin müstəqil təlim fəaliyyətinə cəlb edilməsində ona verilən tapşırıqlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin onu da vurgulamaq la-

zımdır ki, bütün təlim tapşırıqları intellektual inkişaf imkanına malik deyil. Bu məsələni diqqətdən kənar qoymaqla olmaz. Təlim prosesində müəllimin verdiyi tapşırıqlar xarici təsir kimi dəyərləndirilir. Bu zaman auditoriyada tapşırığı icra etmək üçün tələbələrdə yaranmış daxili stimul onların hamısında müxtəlif səviyyələrdə olur. Məsələn, tələbə verilmiş tapşırığı “müəllimin tələbinə”, “pis qiymət almamağa”, “fərqlənməyə”, “hansısa başqa maraqlı işlə məşğul olmağa” və s. görə icra edir. Qeyd edilən motivlər tələbənin fəaliyyətində nə idraki, nə də sosial məzmun kəsb etmədiyinə görə onlar təlimi tələbə üçün stimullaşdırır bilmir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tələbə, hətta belə motivlər əsasında qrup tələbələri arasında ən yüksək nəticəyə malik ola bilər. Lakin bu fəaliyyət onun intellektual inkişafına təkan vermir və bir müddətdən sonra onun üçün heç bir məna kəsb etmədiyinə görə unudulur. İntellektual inkişaf yalnız tələbənin yaradıcı fəaliyyəti prosesində baş verə bilər. Bu kontekstdə müəllim problemlı situasiya yaradarkən tələbələrdə idraki və sosial əməkdaşlıq motivlərinin formallaşmasını öz fəaliyyətinin başlangıç kredosu kimi dəyərləndirməlidir. Təsadüfi deyil ki, müasir təlim konsepsiyaları müəllimin bütün məşğələlərə motivasiya yaratması ilə başlamağı tələb edir. Bunu reallaşdırmaq çətin deyil, müəllimin öz fəaliyyətində bu işi əsas kimi qəbul etməsi kifayətdir. Müəllim dərsə hazırlaşarkən, keçəcəyi mövzu müstəvisində tələbələrə həm gələcək karyerası, həm də sosial həyatı üçün əhəmiyyət kəsb edə bilən suallar hazırlanmalıdır. Bütün tələbələr suallara cavab verə bilməsə də, müəllim çalışmalıdır ki, onların hamısı sual üzərində düşünsün, bunun üçün kifayət qədər pedaqoji texnologiyalar mövcuddur. Sonda əldə olunan cavablar ümumiləşdirilməli və vahid məxrəcə gətirilməlidir.

Suallar hazırlanarkən onların nə vaxt verilməsi də zəruri məsələlərdən biridir. Təbii ki, bütün suallar motivasiya yaratmaq məqsədi daşıdır. Əgər motivasiya yaratmaq məqsədi ilə verilən suallar dərsin əvvəlində tələbəyə təqdim olunursa, problemlı situasiya yaratmaq məqsədi ilə verilən suallar isə dərsin gedişində verilir. Hətta bu suallar dərsin gedişində bir neçə dəfə həyata keçirilə bilər. Bu, artıq suallara verilən cavablardan asılıdır. Müəllim sualların tələbələrin

idraki fəaliyyətini stimullaşdırmasına diqqət etməlidir. Elə edilməlidir ki, tələbə problemi dərk edə bilsin. Yalnız bu halda tələbə problemi həll etmək üçün axtarıcılıq fəaliyyətinə başlaya bilər. Motivasiyanın yaranması tələbənin fəaliyyətə hazır olması deməkdir.

Əgər motivasiyanın yaranmasından danışırıqsa, görəsən bütün tələbələrin fəaliyyəti niyə eyni səviyyədə olmur? Motivasiyanın insanı fəaliyyətə dominant motivə görə istiqamətləndirdiyi məlumdur. Hər bir şəxsin motivləri iyerarxiyası müxtəlif olur. Müəllimin işini də çətinləşdirən əsas məsələ bundan ibarətdir. Təbii ki, müəllimin məşğələ prosesində hər bir tələbənin motivləri iyerarxiyasını üzə çıxartması çox çətindir. Lakin buna baxmayaraq, o, auditoriyadakı tələbələrin idraki motivlərinin aparıcı motivə çevrilməsinə çalışmalıdır. Pedaqoji cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edən bu işin öhdəsindən gələn müəllim tələbələrin uğur əldə etməsi üçün böyük zəmin yaratmış olur.

Motivasiya tələbələrin peşə fəaliyyətinə hazırlanma işinin həyata keçirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məlum olduğu kimi, orta məktəb şagirdlərinin peşəyə hazırlanmasını bu gün qənaətbəxş saymaq olmaz. Bu, məktəbin peşəyönümü işini lazımi səviyyədə həyata keçirməməsi demək deyil. Təbii ki, məktəbin pedaqoji işinin əsas istiqamətlərindən biri şagirdlərin peşəyönümüdür. Lakin valideynlər uşaqlarını daha prestijli ixtisaslara yönləndirməyə çalışırlar. Bununla da onların fikrincə, övladlarının “peşəyönümü işini həll etmiş olurlar” [4, s.118-123]. Halbuki peşə seçiləməsi ilə bağlı pedaqoji ədəbiyyatda elmi cəhətdən əsaslandırılmış, kifayət qədər geniş məlumatlar var [6, s.178-192].

Peşəyönümü çox ciddi və hər bir insan üçün həyatı əhəmiyyət kəsb edən taleyüklü bir məsələdir. Alımların fikrincə, peşəyönümü ilə ali məktəblər də məşğul olmalıdır. Onlar haqlı olaraq bildirirlər ki, bu məsələ ilə ali məktəbə qəbul olunmadandan əvvəl, “ali məktəb orta ümumtəhsil məktəbləri ilə əməkdaşlıq etməlidir” [8, s.410]. Peşəseçimi düzgün müəyyən edilmədikdə, yəni qabiliyyət, maraq və tələbatlara əsaslanmadıqda şagirdin fəaliyyətində yalnız qısa müddət ərzində uğurlar müşahidə olunur. O, valideynin təklif etdiyi ixtisasa uyğun müxtəlif

fənlər üzrə hazırlığa gedir, hazırlığın nəticəsi olaraq qəbul imtahanlarında müvəffəqiyyət qazanıb ali məktəbə qəbul olur, bir müddət müvəffəqiyyətlə təhsil alır, sonra isə onun təlim fəaliyyəti tədricən zəifləməyə başlayır. Bu, həmin peşəyə (ixtisasa) qabiliyyətinin, maraq və tələbatının olmaması ilə bağlıdır. Tələbənin təlim fəaliyyətinin zəifləməsi müəllimlərin diqqətini cəlb etmədikdə (belə hallar az olmur) bu daha ağır fəsadlara yol açır. Belə hallarda bir çox tələbələr ali məktəbdən öz xahişləri ilə xaric olunurlar. Bu yolu da təqdir etmək çətindir. Fikrimizcə, belə çətin və ziddiyyətli dövrədə tələbəyə kömək etmək lazımdır. Yəni tələbədə peşəyə həvəs, motivasiya yaratmalı və tədris etdiyi fənnin (burada ixtisas fənni nəzərdə tutulur) məzmunu ilə tələbənin peşəyə hazırlığı inkişaf etdirilməlidir.

Motivasiyanın yaranması tələbənin aldığı təhsilin onun gələcək peşə fəaliyyətinin faydalılığını başa düşməsi üçün zəruridir. Bir çox hallarda tələbələr gördükleri işin faydalılıq dərəcəsini başa düşmədiyi üçün (bu müxtəlif səbəblərdən baş verə bilir) onlarda təlim fəaliyyətinin səmərəsi aşağı olur. Bir faktı qeyd etmək istərdik: – Tələbələr tez-tez qeyri-ixtisas fənləri ilə bağlı “bu fənni öyrənmək bizim nəyimizə lazımdır?” sualı ilə müəllimlərə müraciət edirlər. Təbii ki, bu sual tələbələrdə həmin fənlərin məhiyyətini başa düşməməkdən, onları öyrənmək üçün tələbələrdə motivasiyaların olmamasından irəli gəlir. Bunun nəticəsində tələbələrdə fənni qiymət almaq üçün öyrənmək vərdişləri əmələ gəlir. Bir sıra hallarda bu vərdişlər ixtisas fənlərinin öyrənilməsinə də kecid edə bilir.

Peşəyə hazırlıq motivasiyanın yaradılması ilə başlayır. İxtisas fənlərini tədris edən müəllimlər həmin fənlərin ixtisas üçün nə qədər vacib olması, onun gələcək karyerasında bu fənnin öyrənilməsinin tələbə üçün açacağı imkanlar və s. haqqında məlumatlarla tələbədə motivasiya formalaşdırılmalıdır. Lakin təkcə bu söhbətlərin tələbədə motivasiya yaradacağını düşünmək sadəlövhəlik olardı. Bu, ilkin mərhələdir. Növbəti mərhələlərdə tələbədə bu söhbətlərə inam formalaşdırılmalıdır. İnamin yaranması mürəkkəb proses olub, tələbənin təlim fəaliyyətində, müəllim və fənnə münasibətində, həmin fənni daha həvəslə öyrənmək istəyində eks olunur. Bu fə-

nin daha maraqlı tədrisi, başqa sözlə desək, müəllimin pedaqoji ustalığı ilə birbaşa bağlıdır.

Təlim prosesində motivasiyanın formallaşmasında fəal və interaktiv təlim metodları geniş imkanlara malikdir [3, s.52-53]. Müasir dövrdə həm pedaqoji nəzəriyyədə, həm də pedaqoji təcrübədə fəal və interaktiv təlim metodlarının kifayət qədər variantları vardır [5, s.54-55]. Ali məktəblərdə də qabaqcıl müəllimlər həm mü-hazır, həm də seminar məşğələlərində fəal və interaktiv təlim metodlarının tətbiqinə geniş yer verirlər. Təcrübə göstərir ki, bu metodların tətbiqi bütün tələbələrin, hətta fənni öyrənməyə motivasiyası olmayan tələbələrin belə, nəinki müstəqil təlim fəaliyyətinin səmərəsini artırır, həm də onlarda motivasiyanın formallaşmasında mühüm rol oynayır.

Yaradıcı tapşırıqlar tələbələrdə peşəyə marağının artırılan amil kimi

Ali məktəb təcrübəsi göstərir ki, həm auditoriya, həm də auditoriyadan kənar prosesdə tələbələrin yaradıcı fəaliyyətinin təşkili imkanları genişdir. Tələbələrin müstəqil işi ali məktəbdə təlim prosesinin mühüm komponenti kimi dəyərləndirilir. Elmi biliklərə öz səyi ilə şüurlu və dərindən yiyələnən, nəzəriyyəni təcrübədə yaradıcılıqla tətbiq etməyi bacaran gənclər təhsildə də, gələcəkdə istehsalatda da uğurla çalışıb yüksək nəticələr əldə edə bilirlər [7, s.135]. Bu işin təşkilində yaradıcı tapşırıqlar böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu tip tapşırıqların verilməsi XX əsrin sonlarında V.V.Davidov tərəfindən aktuallaşmışdır. O, əqli inkişafı intensivləşdirmək imkanı verən yeni tipli tapşırıqlar işləmişdir. Bu tip tapşırıqlar Amerika psixologiyasında semantik tapşırıqlar kimi məşhurdur [9, s.93-94]. Azərbaycanda bu tip semantik tapşırıqları S.Seyidov yaradıcılığı stimullaşdırmaq məqsədi ilə hazırlanmışdır [10]. Yaradıcı tapşırıqlar tələbənin təhsil aldığı ixtisasa münasibətinin formallaşmasında mühüm rol oynayır. Bu məsələni “Pedaqogika” fənninin tədrisi prosesində həm auditoriya, həm də auditoriyadan kənar məşğələlərdə təşkili məsələsini izah edək:

1. “Pedaqogika” fənninin tədrisində tələbələrə seminar məşğələlərində yaradıcı tapşırıqların verilmə imkanları daha genişdir. Təklif etdiyimiz bəzi yaradıcı tapşırıqlara nəzər salaq:

a) İlk məşğələdə “Mənim arzum” mövzu-

sunda esse yazmaq məqsədə uyğundur. Bu tapşırıq diaqnostik xarakter daşıyır. Hər bir fənn üzrə bu tapşırığı müxtəlif məzmunda həyata keçirtmək mümkündür. Məlum olduğu kimi, “Pedaqogika” fənni müəllim hazırlığı ixtisaslarında tədris olunur. “Mənim arzum” mövzusunda esse yazılıması tələbənin seçdiyi ixtisasa münasibətini öyrənmək imkanı verir. Tapşırıq verilərkən peşənin seçilməsində hansı meyarlara üstünlük verilməsinə diqqət yetirilməsi tapşırılır. Beləliklə, biz diaqnostik olaraq bu tapşırıq vasitəsilə tələbənin qəbul olduğu və təhsil aldığı ixtisası necə, nə üçün seçdiyi, bu ixtisasın onun qabiliyyətinə, maraq və tələbatlarına nə qədər uyğun gəldiyini öyrənmək imkanı əldə edirik. Biz bu tapşırığın yerinə yetirilməsi nəticəsində tələbələr ilə gələcəkdə hansı işləri görmək lazım olduğunu müəyyən edə bilərik. Başqa sözlə desək, tələbələrlə keçiriləcək məşğələlər üçün təlim strategiyasının müəyyən edilməsində bu tapşırıq mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

b) “Təhsil sistemi” və “Təhsilin məzmunu” mövzuları tədris edildikdən sonra tələbələrə belə bir yaradıcı tapşırıq verilə bilər: Siz əgər təhsil sistemində idarəetmə strukturunda işləsəniz və müəyyən səlahiyyətlərə malik olsanız, orta ümumtəhsil məktəbinin quruluş və məzmununda hansı dəyişiklikləri edərdiniz? Tapşırıq müəllimə, ilk növbədə, tələbələrin “Təhsil sistemi” və “Təhsilin məzmunu” mövzularını necə öyrəndiklərini müəyyən etməklə bərabər, həmçinin bu mövzularla bağlı əldə etdikləri bilikləri yaradıcı tətbiq edə bilmələrini üzə çıxarmağa imkan verir. Onlar öz fikirlərini vərəqdə yazıb müəllimə təhvil verirlər. Tələbələrin cavabları ilə tanış olandan sonra müəllim onları qruplaşdırıb, tələbələrin fikirlərini müzakirəyə çıxarırlar. Tələbə fikirlərini qrup qarşısında izah edir, edəcəyi dəyişikliklərlə bağlı arqumentlərini, yəni bu dəyişikliyi etməyin səbəblərini izah edir. Sonra digər tələbələr opponent qismində onun fikirlərinə öz münasibətlərini bildirirlər. Sonda məruzə etmiş tələbəyə yoldaşlarının fikirlərinə münasibət bildirmək imkanı verilir. Təbii ki, yalnız bir seminar məşğələsində bütün tələbələrin bu tapşırığı necə yerinə yetirməsini müzakirəyə çıxartmaq zaman etibarilə qeyri-mümkündür. Ona görə də müəllim öz seçimi əsasında bir və ya iki tələbənin yazısını müzakirəyə çıxarır. Digər

tələbələrdən kimsə onun fikirlərinin də müzakirəyə çıxarılmasını təkid etdikdə, müəllim fərdi işlərin təşkilində bu müzakirəni davam etdirə bilər. Tələbələrin hər birinin fikirlərinə qulaq asmaq zəruridir.

c) Müəllim tələbələrə, fərz edək ki, siz artıq universiteti bitirmisiniz və hər hansı bir məktəbdə müəllim vəzifəsində işləyirsiniz. İxtiyari bir mövzunu seçin və onun bir müəllim kimi şagirdlərə təqdimatını hazırlayın. Bu tapşırığın icrasında “rollu oyun” metodundan istifadə olunur. Yerdə oturan tələbələr məktəb şagirdi, bir nəfər tələbə isə müəllim “rolunu” ifa edir. Tələbə-müəllim dərs keçir: dərsi danışır, şagirdlərə sual verir, dərsi soruşur, dialoq aparır və s. Bir sözlə, öz yanaşmasından asılı olaraq müxtəlif metodların köməyi ilə mövzunun məzmununu tələbə-şagirdlərə təqdim edir. Tələbə-şagirdlər sual vermək, suallara cavab vermək və müəllimin tapşırıqlarını icra etmək hüquqlarına malik olurlar. Bu tapşırıq “Təlimin prinsipləri” və “Təlimin metodları” mövzularının tədrisindən sonra həyata keçirildikdə daha yaxşı nəticələr əldə olunur. Müəllim rolunu ifa etmək istiqamətində həyata keçirilən tapşırıqlar bir neçə mərhələdə – həm ənənəvi, həm də fəal və interaktiv dərsin təşkili istiqamətində həyata keçirilə bilər. Bir neçə belə təqdimatdan sonra iki tələbənin eyni mövzu üzrə bir dərsdə təqdimat keçirməsi məqsədə uyğun əhəmiyyət kəsb edir. Tələbələr eyni bir mövzunun iki müəllimin ifasında tədris müxtəlifliyini müşahidə etmək imkanı əldə edirlər. Hər bir təqdimatın sonunda tələbələr tələbə-müəllimin dərsini müzakirə edir, öz rəylərini bildirirlər.

İl ərzində seminar məşğələlərində belə yaradıcı tapşırıqlardan istifadə etmək mümkündür. Belə tapşırıqlar “Pedaqogika” fənninin məzmununda kifayət qədərdir. Tələbələr bu tapşırıqları icra edən zaman həm idraki, həm də sosial cəhətdən daha fəal olurlar. Yaradıcı tapşırıqların təqdimati zamanı müəllim tələbələrin nəzəri biliklərini müəyyənləşdirə bilir. Məsələn, dərsi təqdim edib yekunlaşdırıandan sonra tələbəyə verilən – “Bu dərsi planlaşdırarkən təlimin hansı prinsiplərini rəhbər tutmuşdunuz?”, “Bu mövzunu tədris edərkən hansı metodlardan istifadə etdiniz?” və s. bu kimi suallar nəzəri materialın tələbə tərəfindən necə mənimşəniləndiyini müəy-

yən etməyə imkan verir. Əslində, nəzəri materialları öyrənmədən yaradıcı tapşırıqları icra etmək mümkün deyil, əksinə, yaradıcı tapşırıqları icra etmək üçün yaranan motivasiya tələbəni nəzəri materialı öyrənməyə istiqamətləndirir. Belə yaradıcı tapşırıqlar tələbələrə müəllimlik peşəsinin sırlarını daha dərindən öyrənməyə imkan verməklə yanaşı, həm də onlarda müəllimlik peşəsinə marağın yaranmasında böyük rol oynayır.

2. Müasir ali məktəb sistemində “Fərdi iş” məşğələ forması vardır ki, bu auditoriyadan kənar məşğələ hesab olunur. “Fərdi iş” məşğələsi üçün dərs yükü ayrılmır. Bu məşğələlər mühazirə və seminar məşğələlərində müstəqil iş üçün ayrılmış saatlara əsasən həyata keçirilir. Sözün həqiqi mənasında bu saatlar tələbələrin yaradıcı qabiliyyətlərinin inkişafına hesablanıb. Müəllimlərin əksəriyyəti “fərdi iş” məşğələlərinə formal yanaşırlar. Halbuki bu məşğələlər tədris olunan fənnin məzmunu baxımından tələbələrin maraq və qabiliyyətlərinə uyğun təşkil edildikdə uğurlu nəticələr əldə edilir. Məsələn, tələbələrin bir qismini elmi-tədqiqat işinə, bir qismini axtarıcılıq işinə, bir qismini şifahi tapşırıqların həllinə və s. istiqamətləndirmək metodiki cəhətdən daha faydalı olar. Yaxud da “qrupla iş” metodikasına uyğun qruplar təşkil edib, tələbələri qrup şəklində yaradıcı işlərə cəlb etmək mümkündür.

“Fərdi iş” məşğələlərində tələbələrin yaradıcılıq və əməkdaşlıq keyfiyyətlərinin formallaşması istiqamətində qurulmasına üstünlük verilməlidir. Fərdi məşğələdə saat məhdudiyyətinin olmaması, tələbələrin bir-birinin yaradıcı işlərini müzakirə etməsi, fikir mübadiləsinə daxil olması, yoldaşının fikirlərinə rəy bildirməsi üçün geniş üfüqlər açılır. Tələbələrin bir-birinin yaradıcı fəaliyyətinə rəy bildirməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Rəylər iki istiqamətdə əhəmiyyətlidir. **Birincisi**, hər bir tələbə yoldaşlarının rəyində öz fəaliyyətinin obyektiv qiymətini tapır. **İkincisi**, rəy söyləyən yoldaşının nöqsanlarını açıqlaya-açıqlaya özü təcrübə toplayır, öz yaradıcı tapşırıqlarının icrasında həmin nöqsanları təkrar etmir. İrad bildiriləndən sonra tapşırığı təqdim edən tələbənin qeyd olunan nöqsanlara cavab verməsinə imkan yaradılmalıdır. Ona öz mövqeyini müdafiə etmək, fikirlərini sübut etmək üçün arqumentlər gətirmək hüququ veril-

məlidir. Təqdimatın belə təşkili tələbələrdə motivasiyanın yaranmasının nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Nəticə. Deyilənlərdən aydın olur ki, həm auditoriya, həm də auditoriyadan kənar məşğələlərdə problemin həllinin tədricən kollektiv axtarılması tələbələrin hər birinin müstəqil fəaliyyətinin formallaşmasına təkan verir. Müasir dövrdə həyata keçirilən fəal/interaktiv təlimdə tələbələr qarşısında idraki çətinliyin yaradılması və problemin kollektiv axtarılması maraqlı metodikalardan biri kimi vətəndaşlıq hüququ əldə edib. Xüsusən mühazirə məşğələlərində bu metodikadan istifadə tələbələrdə maraq doğurur. Lakin bu metodikanın tətbiqi prosesində tələbələrin bilik səviyyəsi və maraqlarının nəzərə alınması da zəruridir. Məsələn, "Pedaqogika" fənninin tədrisində "Təhsilin məzmunu", "Təlimin prinsipləri", "Təlimin metodları", "Təlimin təşkili formaları", "Məktəbin idarəedilməsi" və s. kimi mövzularla bağlı mühazirə məşğələsində kollektiv müzakirələr üçün maraqlı məqamlar az deyil. Bu imkanlardan istifadə edilməsi müvəffəqiyyət qazanan tələbədə özünə inamı artırır, o, əldə etdiyi nailiyyətdən qürurlanır. Qeyd etdiyimiz kimi, tələbənin müstəqil təlim fəaliyyətinin səmərəsinin artmasında "yaradıcı tapşırıqlar" da mühüm rol oynayır. Bu tapşırıqların həyata keçirilməsi bir tərəfdən tələbələrdə idrak və sosial motivlərin, digər tərəfdən isə peşəyə məhəbbət hissini formallaşması və inkişafında mühüm rol oynayır.

Istifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Qasımovə L.N., Mahmudova R.M. Pedaqogika (dərslik). Bakı, Çəşioğlu, 2012, 548 səh.
2. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə. Pedaqoji psixologiya. Bakı, ADPU, 2010, 320 səh.
3. Əliyev B.H., Əliyeva K.R., Cabbarov R.V. Pedaqoji psixologiya (dərslik). Bakı, Təhsil, 2011, 256 səh.
4. Əlizadə H.Ə., Mahmudova R.M. Sosial pedaqogika (dərslik). Bakı, "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2013, 368 səh.
5. Veysova Z.A. Fəal/interaktiv təlim (müəllimlər üçün vəsait). Bakı, ARTN, 2007, 149 səh.
6. İlyasov M.İ. Şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması (monoqrafiya). Bakı, Elm, 2009, 292 səh.

7. İsmixanov M.A., Bəxtiyarova R.Ə. Ali məktəb pedaqogikası (mühazirə kursu). Bakı, 2010, 236 səh.

8. Rüstəmov F.A., Dadaşova T.Y. Ali məktəb pedaqogikası (magistr pilləsi üçün dərslik). Bakı, Nurlan, 2007, 568 səh.

9. Əlizadə Ə.Ə. İdrak prosesləri və hislər. Bakı, 2006, 346 səh.

10. Seidov C.I. Sosialnaya psichologiya tворчества. Bakı, 1994, 200 c.

R.Mahmudova

The organization of independent learning activities as a factor in the formation of students' creative attitude to the profession

Abstract

The article is devoted to the issue of formation of students' creative attitude to the profession. The author considers it necessary to give preference to independent activity of students in higher schools within the requirements of modern training concepts. In this direction, he emphasizes the creation of motivation in students, and considers the creation and development of motives as one of the main tasks of the teacher. For this, he considers it necessary to give creative tasks to students both in the classroom and outside the classroom. According to the author's opinion, creative tasks are also of special importance in the formation of students' creative attitude to the profession.

Р.Махмудова

Организация самостоятельной учебной деятельности как фактор формирования творческого отношения студентов к профессии

Аннотация

Статья посвящена проблеме формирования у студентов творческого отношения к профессии. Автор считает необходимым отдать предпочтение самостоятельной деятельности студентов в вузе в рамках требований современных концепций обучения, в этом направлении делает акцент на создании мотивации у студентов, а создание и развитие мотивов считает одним из основных задачи учителя. Для этого он считает необходимым давать творческие задания учащимся как на аудиторных, так и внеаудиторных занятий.

DİSTANT TƏHSİL ZAMAN VƏ MƏKANLA MƏHDUDLAŞMAYAN TƏHSİLDİR

Nübar Isazadə,

Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin doktorantı

e-mail: nubar2017@list.ru

UOT: 37

Xülasə. XXI əsrin tələblərinə cavab verən yeni pedaqoji kadrların hazırlanması, dərs modelinin yaradılması və tədris prosesində İKT-nin tətbiqi dövrün tələbidir. Bu baxımdan ali məktəb müəllimləri müasir dərsə verilən tələblərə əməl edərək yeni texnologiyaları öyrənməli, daima inkişaf etməli və auditoriyada təlimin daha keyfiyyətli təşkilində bu imkanlardan səmərəli istifadə etməlidirlər. Müasir dövrün bilik və bacarıqlarını mənimşəyən innovativ müəllim və tələbə İKT-nin çoxsaylı imkanlarından istifadə etməklə yeni öyrənmə (öyrətmə) modeli qura və peşəkar istiqamətdə inkişaf edərək dünya təhsilinə integrasiya etmək imkanına sahib ola bilər.

Açar sözlər: təhsil, inkişaf, integrasiya, innovasiya, idarəetmə.

Key words: education, development, integration, innovation, management.

Ключевые слова: образование, развитие, интеграция, инновации, управление.

Müasir dövrdə internetdə əyləncəli saytların çoxluğu, lakin öyrədici məlumatların yetərinə olmaması internetə əyləncə vasitəsi kimi baxanların sayını artırır. Lakin internet tələbələr üçün təkcə əyləncə vasitəsi deyil, həmçinin ən geniş yayılmış öyrənmə, informasiya vasitəsi olmalıdır. Ən yeni texnologiyalara əsaslanan infrastruktura malik, keyfiyyət nəticələri və əhatəliliyinə görə dünya ölkələri sırasında qabaqcıl mövqə tutan təhsil sisteminin formalasdırılması ali məktəb müəllimləri və tələbələrin İKT vasitələrindən səmərəli istifadəsindən birbaşa asılıdır.

İKT-nin təlim prosesinə tətbiqi dərslərin keçirilməsi effektivliyini artırmağa, təlimə motivasiyanın yüksəldilməsinə, müəllimləri ağır zəhmətdən qurtarmağa, materialın ötürülməsinin cəlbediciliyinə, tapşırıqların diferensiallaşdırıl-

masının həyata keçirilməsinə, dərsdə əks-əlaqənin rəngarəng formada qurulmasına, ünsiyyət, təhsil özünüreallaşdırma kimi insani tələbatların ödənilməsinə kömək edir [1].

Bildiyimiz kimi, pedaqogika tarixinin proqramında bir çox görkəmli dünya və Azərbaycan pedaqoqlarının həyat və yaradıcılıqları tədris olunur. Həmin dərslərin necə tədris olunmasına dair metodiki araşdırımlar aparanda tələbələrin diqqətinə internetdən istənilən materialı seçib təqdim etmək mümkündür. Məsələn, Jan Jak Russunun həyatı və pedaqoji görüşləri mövzusunu tədris edərkən YouTube-dan axtarış ləvhəsinə “Jan Jak Russo” kəlmələri qeyd ediləndə, nəticədə onlarla material üzə çıxır. Müəllim həmin materiallardan keçiləcək dərsin məqsədinə daha uyğun gələnini seçib qeyd etməli, sonra isə onun auditoriyada nümayişini təşkil etməlidir. İstər pedaqoqların həyat və yaradı-

cılıqlarının tədrisində, istərsə də dərs model-lərinin dinlənilməsi və müzakirələrinin aparılmasında bu resurslardan səmərəli şəkildə istifadə etmək mümkündür.

Gələcək kadrların öz sənətlərinə sevgi hissini gücləndirmək, onların dünyagörüşünü və təfəkkürünü inkişaf etdirmək baxımından da İKT-dən istifadə müəllimlər üçün geniş istifadə zəmini yaradır. Mühazirələrdə vətənpərvərlik, azərbaycançılıq, islami dəyərlərin məzmunu və aşılınması yolları haqqında söhbət aparılında, doğruluq, düzlük, qanunlara hörmət etmək hislərini formalasdırmaq istəyəndə, bu günümüz və tariximizlə bağlı müzakirələr təşkil ediləndə yenə də internet materialları çox güclü təsir effekti yaradır.

Bütün bu proseslərin uğurlu həlli YUNESKO-nun tövsiyələrində İKT-dən istifadədə irəli sürürlən **üç** yanaşmanın realizəsinə müsbət təsir edə bilər. Bu yanaşmalardan birincisi “**İKT-nin təhsilə tətbiqi**” adlanır. Bu yanaşma müəllimlərdən mühazirə və seminar məşğələlərində tələbələrin İKT vərdişlərinin səmərəliliyinin artırılmasını tələb edir. İkinci yanaşma “**Biliklərin mənimşənilməsi**” adlanır. Bu yanaşma müəllimlərin qarşısına tələbələrə tədris etdikləri fənnin məzmununun dərindən mənimşənilməsi, obyektiv aləmdə rast gəlinən problemlərin həllində əldə olunan biliklərin tətbiqi kimi tələbləri qoyur. Üçüncü yanaşma “**İnformasiya istehsalı**” adlanır. Bu yanaşmada müəllimlər gələcək vətəndaş və kadrlar tərəfindən yaşıdlıları cəmiyyətin hərtərəfli inkişafı və çıxəklənməsi üçün zəruri olan yeni biliklərin əldə olunmasına yardım etməlidirlər. Əslində, İKT sahəsində mövcud problemlərin aradan qaldırılması qlobal təhsil mühitinin yaradılmasına, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından kütləvi şəkildə istifadə edilməsinə, sosial-iqtisadi fəaliyyətin yeni formalarının yaranmasına, informasiya və bilik bazarının inkişafına, təhsil sisteminin təkmilləşməsinə, beynəlxalq, milli və regional səviyyədə informasiya mübadiləsi sistemlərinin imkanları hesabına peşə və ümumi mədəniyyət səviyyəsinin artırılmasına, vətəndaşların və təhsil müəssisələrinin məlumat almaq, onu yaymaq və istifadə etmək kimi imkanlarına şərait yarada bilər.

Distant təhsil sistemi tarixi inkişaf proseslərinə görə nəsillərə bölünmüştür. Birinci nəsil **yazışma modelidir**. İkinci nəsil **multimedia modelidir**. Bu modelə əsasən, tələbə çap olunmuş materiallar, audio-lentlər və kompüter disketləri ilə təmin olunur. Üçüncü nəsil **tele-tədris modelidir**. Bura daxildir: televiziya, radio, videoyayılm və videokonfrans. Dördüncü nəsil çevik **təhsil modelidir**. Öyrənilən material internet üzərindən onlayn şəkildə əldə edilir. Beşinci nəsil modeli, dördüncü nəsil modelindən daha inkişaf etmiş, **ağıllı çevik öyrənmə modelidir**. Tələbələr eyni vaxtda interaktiv ünsiyyət ilə təmin edilir [6].

Distant təhsil ənənəvi təhsilə nisbətən daha çox imkanlara malikdir. Belə ki, Varol distant təhsille ənənəvi təhsili ayıran xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi sıralamışdır:

- *distant təhsil davamlı və ara verilmədən həyata keçirilir;*
- *distant təhsil hər bir tələbəyə fərdi yanaşmaq və vaxtdan səmərəli istifadə etmək imkanı verir;*
- *ənənəvi təhsildə müəllim və tələbə bir yerdə olmaq məcburiyyətindədirsa, distant təhsildə bu məcburiyyət aradan qalxır;*
- *distant təhsildə vaxt və zaman məhdudiyyəti olmadığı üçün istənilən məkanda, istənilən vaxtda öyrənmək imkanı mümkündür;*
- *distant təhsildə psixoloji faktorlar aradan qalxır və tələbə müəllimin təsiri altında qalmadan sərbəst şəkildə öz iradəsi ilə öyrənmə fəaliyyətinə başlayır;*
- *distant təhsildə təlimçi tələbələrin diqqətini təhsilə yönəltmək üçün fərqli ünsiyyət vasitələrindən istifadə edir;*
- *distant təhsil sinxron və asinxron şəkildə həyata keçirilir;*
- *distant təhsilin təsir dairəsi daha yüksəkdir.*

Distant təhsil üzərində tədqiqatlarını aparan Karles A. Vedemeyer bu sistemdə tələbənin sərbəst olduğunu bildirmiş və distant təhsili “**sərbəst çalışma**” şəklində tərif etmişdir. Vedemeyer distant təhsil vasitəsi ilə müəllim və tələbənin məcburi iş yükündən azad olacağını bildirmiş, fərdi fərqliliklərin ortadan qalxacağını iddia etmişdir. Börje Holmberg isə distant təhsil vasitəsilə tələbələrin dərs aldıqları mühitdə daha

rahat hərəkət etdiyini ifadə etmiş, davamlı nəzarət probleminin aradan qalxması ilə tələbələrdə nailiyyyət səviyyəsinin yüksəldiyini bildirmişdir.

Distant təhsillə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Distant təhsilin mümkün nəticələrini sosial baxımdan araşdırın bir çox tədqiqatçı bunu qloballaşma ilə əlaqələndirərək ona belə tərif vermişdir: distant təhsil qlobal mobil proqramlar tərəfindən formalasdırılan, informasiya və rabitə texnologiyaları ilə asanlaşdırılan, bilik iqtisadiyyatı və ömürboyu təhsil təfəkkürü ilə dəstəklənən tələb arasındakı əlaqədir [4]. Distant təhsil texnologiyasının tətbiqi informasiyanın, verilənlərin və digər tədris materiallarının öyrənənlərə ötürülməsini və onlardan bu materialların alınması üçün xüsusi texniki vasitələrin, program təminatının təmin edilməsini tələb edir. Bu vasitələrə kompüterlər, printer, skaner, proyektor, modem, telefon, televizor, faks və digər şəbəkə qurğuları bu cihazların normal işləməsini və internetin didaktik imkanlarından istifadəni təmin edə bilən program təminatı daxildir. Bundan əlavə, rabitə mühitinin imkanları da təhsil mühitinin imkanlarına uyğun olmalıdır.

Distant təhsil ənənəvi təhsil qədər müxtəlif tədris metodları baxımdan zəngindir. Bu metodların əsas məqsədi tələbələri biri-biri ilə, eləcə də müəllimlərin bu virtual qrupun üzvləri ilə sıx qarşılıqlı əlaqəsini təşkil etməkdir. Bu istiqamətdə müəyyən işlər görülsə də, vasitələr hazırlanısa da (çat, elektron, audio və video konfrans və digər) hələ də qarşıda görüləsi işlər çoxdur.

Dünya təcrübəsində tələbələrdə özünütəhsil fəaliyyətinin inkişafını təmin etmək məqsədi ilə distant təhsillə bağlı yaranan problemlərin həllini təmin edən texnologiyalar müəyyən edilmişdir. Bunları aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

- tədris və digər çap materialları ilə təminat;
- öyrənilən materialların kompüter (internet) vasitəsilə göndərilməsi;
- kompüter vasitəsilə müzakirələrin və seminarların keçirilməsi;
- videoplyonka;
- televiziya və radiolarda maarifləndirici verilişlərin yayımı;
- kabel televiziyası;
- səsli poçt;

- ikitərəfli videokonfrans;
- birtərəfli video yayımı və telefonla əksəlaqə;
- elektron dərsliklər [3].

Distant təhsil ənənəvi təhsil forması kimi o zaman səmərəli ola bilər ki, texnologiyalar və tədris metodu tələbə və müəllimin məqsəd və imkanlarına cavab versin. Bütün dünyada distant təhsilin imkanları gündən-günə artmaqdadır. Bir çox təhsil müəssisələri və təlim mərkəzləri məktəbdən tutmuş ali təhsilə və MBA proqramına qədər bütün növ distant təhsil kurslarını fəal şəkildə təşkil edir. Hazırda distant təhsil vasitəsilə bir çox təhsil pillələrində oxumaq və işləmək mümkündür: *ali təhsil almaq (University of Liverpool və s.); magistraturada oxumaq (Walden University və s.); ikinci ali təhsil almaq; xarici dil öyrənmək (<http://www.study.ru/lessons/online/> və s.); MBA proqramı üzrə hazırlıq kursunda iştirak etmək; onlayn təlimlərində iştirak etmək; ixtisaslaşdırılmış kurslarda təlim; orta təhsil almaq və s.*

Elektron öyrənmə müəllimlər və tələbələr arasında təlim mübadiləsini asanlaşdırır, tələbələri özfəaliyyətə, özünütəhsilə təhrik edir. Bu fikri daha dolğun aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- tələbələr təlim haqqında məlumatla vaxtında xəbərdar olurlar;
- müəllim öyrənmə mühitində başlıca istiqamətverici rol oynayır (elektron poçt vasitəsilə), müəllimdən diskussiyani idarə etmək, onun sərbəst gedisi təmin etmək, onu yekunlaşdırmaq və qiymətləndirmək bacarığı tələb olunur;
- fəal öyrənməyə şövq edir (materiallar əzbərlənmir);
- elektron öyrənmə prosesində özfəaliyyət vasitəsilə çoxlu üstünlükler və imkanlar yaranır;
- elektron öyrənmə zamanı qrup halında çalışmaq, bir-birinin fikirlərinə şərik olmaq və münnasibət bildirmək təfəkkürü formalaşır, qarismaq artır və s.;
- kompüter (internet), öyrədici tapşırıqlar, yardımçı proqramlar, konfranslar və s. kimi vasitələrlə öyrənmə sürəti tənzimlənir və s. [1].

Distant təhsildə müstəqil öyrənməyə əsaslanan əsas atributlar vardır ki, onları da aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

– öyrənənin fəaliyyətini ətraflı şəkildə dəqiq müəyyənləşdirmək (yəni materialların müəyyən edilməsi, məqsəd və vəzifələrin izahı, tədris vasitələrinin istifadəyə hazırlanması və s.);

– tədris qrupları arasında qarşılıqlı əlaqəni təmin edən öyrənən və öyrədən, təlim və tədris vasitələri;

– təhsil proqramlarında müstəqil düşüncəni dəstəkləmək və bu amilin yüksək səviyyədə olmasını təmin etmək;

– proqramları öyrədilən tədris materialındaki ardıcılılığı ilə təchiz etmək və bu ardıcılığın pozulmamasına nəzarət etmək [2].

Distant təhsilini başa vuran tələbələr öz təhsil bacarıqlarını və qabiliyyətlərini nümayiş etdirərək, müstəqil öyrənmə fəaliyyətini təşkil edir və müəyyənləşdirmə qabiliyyətinə malik olur. Eyni zamanda təhsil ehtiyaclarına uyğun müvafiq vəzifələri müəyyənləşdirir, planının tərtib olunmasını təmin edir, özünütəhsili və özünüidarəetmə fəaliyyətlərini rasional təşkil edir, vaxt və yeri müəyyən edir. Məlumatları təhlil, təkrar, müqayisə, sintez etmək, yekunlaşdırmaq, müxtəlif növ istinad materiallarını, kitabxanalardakı kataloqları seçmək, onlar üzərində işləmək, bibliografik qeydlər aparmaq və siyahıları tərtib etmək, faktların xronoloji ardıcılığını müəyyən etmək qabiliyyətinə malik olurlar [5].

Ali məktəb müəllimlərinin İKT-dən məqsədönlü istifadəsi üçün ən səmərəli yollar onların İKT sahəsində ixtisasartırma kurslarına cəlb olunmaları, fənlər üzrə elektron dərsliklər, elektron testlər, təqdimatlar, sxemlər, audio, video, multimedia hazırlamaları, müəllim bloqları, fənn bloqları yaratmaları ola bilər. Bundan başqa, ali məktəb müəllimləri və tələbələrin İKT sadəliyinin artırılması məqsədi ilə beynəlxalq əməkdaşlığa yönəldilmiş layihələr və bu sahədə kompleks tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Ali məktəb müəllimi pedaqoji fəaliyyətində təqdimat hazırlamaq üçün proqramlardan, multimedia texnologiyalarından, tələbələrin bilik və bacarıq səviyyəsinin monitorinqi üçün, əlavə material və tapşırıqların çap olunması, internetdə informasiya axtarışı, elektron testlərdən, öyrədici proqramlardan, oyunlardan, interaktiv lövhədən, milli təhsil portalından səmərəli istifadə üçün İKT-dən istifadə bacarıqlarını daim təkmilləş-

dirməlidir. Ali məktəblərdə İKT-nin imkanlarından səmərəli istifadə edilməsi təlimin yeni yanaşmalar baxımından uğurlu təşkilinə və tələbələrdə öyrənmə və tədqiqetmə kimi mühüm bacarıqlarının inkişafına optimal şərait yaradır. Tədris zamanı İKT-dən istifadə, dərsləri vizual, aydın, qeyri-adi, maraqlı, yaddaşqalan edir, müəllimin nüfuzunu tələbələrin gözündə qaldırır. Tədris prosesində İKT-dən səmərəli istifadəyə maneçilik törədən əsas amillərdən biri rəqəmsal şəbəkə infrastrukturunun zəif inkişaf etməsi, ali təhsil müəssisələrinin sürətli internet şəbəkəsi ilə yetərli səviyyədə əhatə olunmamasıdır [6].

Araşdırmlar göstərir ki, ali məktəb müəllimlərinin İKT-dən səmərəli istifadə etməsinə mane olan əsas amillər aşağıdakılardan ibarətdir: *maliiyyə çatışmazlığı; İKT-dən istifadənin öyrənilməsinə əlavə vaxt və enerji sərf etdiklərinə görə müəllim əməyini stimullaşdırın sistemin olmaması; ali təhsil müəssisələrində İKT-dən istifadənin üstünlükleri və imkanları ilə əlaqədar maarifləndirmə işinin kifayət qədər olmaması; mövcud olan İKT-dən, o cümlədən kompüter və internetdən səmərəli istifadə edilməməsi, ana dilində konkret fənn sahəsində İKT-dən istifadə edilməsi üzrə metodikanın olmaması; elektron tədris vəsaitlərinin hazırlanmasının ləng getməsi, bir çox ali məktəb müəllimlərinin İKT-dən dərsin gedişinə kömək etmək məqsədi ilə deyil, yalnız görüntü xatırınə yararlanması; İKT-dən istifadə etməklə öz nüfuzlarının aşağı düşəcəyindən qorxması və onun əleyhinə olması, tələbələrin kompüterdən istifadə bacarıqlarının müəllimlərdən üstün olmasının müəllimləri qorxutması (xüsusən yaşılı müəllimlər) və s.*

Müəllimlər mütləq informasiya texnologiyaları sahəsində mütəxəssis olmalı deyil. Odur ki, onlar əvvəlcədən və ya dərsin gedişatının hər hansı bir mərhələsində bu sahədəki mütəxəssislərə müraciət etməli, problemlərin aradan qaldırılması və ya dərsin daha effektiv keçməsi üçün müzakirələr etməli və lazımı məsləhətlər almalıdır. Pedaqoji professionallığın informatik keyfiyyətini artırmadan İKT-nin təhsil sistemində səmərəli tətbiqi qeyri-mümkündür. Ali məktəb müəllimi tələbələrdə müsbət şəxsi və peşə keyfiyyətlərinin formallaşmasına və inkişafına təkan verəcək müasir İKT vasitələrindən

və təlim strategiyalarından istifadə etməlidir.

Ali məktəb müəllimləri yuxarıda qeyd olunan çətinlikləri aradan qaldırmaq sayəsində üç müüm hədəfə çatmış olarlar. Onlardan **birincisi** müəllimlərin İKT üzrə hazırlığını artırmaq, **ikincisi** yeni texnoloji avadanlıqlar vasitəsilə tədris prosesini daha səmərəli etmək, **üçüncüüsü** isə tədrisin məzmununu genişləndirmək yönündə effektiv addımlar atmaqdır [2].

Əslində, pedaqoji heyətin İKT savadlılığını artırmadan, təlim-tədris prosesinə innovativ yanaşmasını formalasdırmadan İKT-nin təhsil sistemində səmərəli tətbiqinə nail olunması qeyri-mümkündür. Bu səbəbdən də müəllimlərin İKT bacarıqlarına yiyələnməsi və pedaqoji alət kimi istifadəsi istiqamətində təlimlərdən keçməsi əsas istiqamətlərdən biri kimi program çərçivəsində həyata keçirilməlidir. Məhz ali məktəb müəllimləri İKT savadlılıqlarını artırmaq sayəsində fənlərinə uyğun olaraq rəngarəng elektron təqdimatlar hazırlayırlar. Bəs ali məktəb müəllimləri elektron biliklərinin artırılması üçün nə etməlidir? “Dövlət Statistika Komitəsinin elektron biliklərlə bağlı 2011-ci ilə dair açıqlığı məlumatə görə, əhali elektron bilik və bacarıqları daha çox elektron vasitələrdən istifadə etmək yolu ilə mənimmsəyir. Elektron bilikləri mənimmsəyənlərin 34,5 faizi bu yolu keçib. Daha 25,8 faizi elektron biliklərə təhsil ocaqlarında (kollec, institut və s.) yiyələnib. Elektron bilik və vərdişləri olanların 15,4 faizi təlim kurslarında, 10,3 faizi kitab, CD və s. vasitələri ilə fərdi qaydada, 3 faizi iş yoldaşları, qohumları, dostlarının köməyi ilə, 5 faizi peşə təlim kurslarında mənimmsəyib” [1]. Deməli, ali məktəb müəllimlərinin İKT-dən istifadədəki çətinliklərini aradan qaldırmaqdə, elektron biliklərin və vərdişlərin mənimmsənilməsində təhsilin və təlimin əvəzsiz rolu vardır. Həmçinin informasiya texnologiyalarına aid vasitələrin və İKT infrastrukturunun (internet) yaxşılaşdırılması da elektron biliklərin mənimmsənilməsi imkanlarını gücləndirir [3].

Dünya təcrübəsi göstərir ki, İKT-dən istifadə etməklə qurulan müasir dərslər ali məktəb müəllimləri qarşısında yeni tələblər və vəzifələr qoyur. Müasir dövrdə pedaqoji professionallığın informatik keyfiyyətini yüksəltmədən İKT-nin tədris prosesinə səmərəli tətbiqinə nail olmaq

qeyri-mümkündür. Odur ki, müəllimlərin təkcə tədris etdikləri fənlər üzrə fundamental biliklər sahəsində deyil, həm də informatika sahəsində yeni biliklər əldə etməsi olduqca aktuallaşır. Artıq ali məktəb müəllimlərindən konkret öyrətdikləri fənlərin struktur məzmununa və məqsədinə uyğun, tələbələrin individual xüsusiyyətlərini nəzərə alan, onların hərtərəfli inkişafını mümkün edən texnologiyaları seçib dərslərində tətbiq etmək tələb olunur.

Müşahidələr ali məktəblərdə İKT-nin tətbiqində mövcud çatışmazlıqların olduğunu göstərir: *bir çox müəllim və tələbələrin evdə istifadə üçün kompüterlərinin olmaması; kompüterdən istifadənin labüd olduğu dərslərə hazırlıqda müəllimlərin vaxt çatışmazlığı; müəllimlərin kompüter savadlılığının kifayət qədər olmaması; informatika müəllimləri ilə əlaqənin olmaması; müəllimlərin iş qrafikində internetin imkanlarından istifadəyə yer ayrılmaması; dərslərin strukturuna kompüterin integrasiyasının çətinliyi; həm müəllimlərin, həm də tələbələrin kompüterlə işə vaxtının çatmaması; tələbələrin kompüterə motivasiya edilməsində çatışmazlıq, onların daha çox kompüterdən əyləncə vasitəsi kimi istifadəyə üstünlük verməsi və s.* Bir həqiqət də vardır ki, müəllim dərsdə İKT-dən istifadəyə aludə olmaqla, inkişafetdirici təlimdən daha çox əyani obrazlı təlim modelinə keçəcək.

Göründüyü kimi, İKT-nin təhsil sistemində səmərəli tətbiqi sayəsində əsas məqsəd tədris prosesinə tamamilə yeni ruh, yeni nəfəs vermək, tələbələr üçün çox cəldedici, onların maraqlarına hesablanmış sadə və keyfiyyətli yeni təhsil modelini qurmaqdır. Lakin bütün deyilənləri əldə etmək göründüyü qədər də asan deyildir. Çünkü bu gün texnoloji avadanlığın sürətlə köhnəlməsi prosesi gedir. Əgər əvvəller təhsil müəssisələrinin yalnız kompüter və internetə təchiz olunması nəzərdə tutulurdusa, bu gün isə artıq səhbət noutbookların, interaktiv lövhələrin alınmasından, simsiz rabitə sisteminin qurulmasından gedir. Dünya standartlarına uyğun müasir növ İKT vəsaitlərinin alınması isə təbii ki, böyük maliyyə vəsaiti tələb edir. “Biliyə əsaslanan cəmiyyətdə müəllimlərin kompetensiyaları: siyaset, pedaqogika və sosial vərdişlər” mövzusunda beynəlxalq konfransda çıxış edən professor Novruz Quliyev haqlı olaraq qeyd edib ki, yalnız

İKT infrastrukturunun təmin olunması, ən son texnologiyaların tətbiq edilməsi, bütövlükdə təhsilin elektron idarə edilməsinin sistemli şəbəkəsinin yaradılması, eləcə də elektron resursların, lazımi tədris portallarının yaradılması qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün kifayət deyil. Burada başlıca bir komponent var: əgər müəllimlərin kompetensiyası yetərli deyilsə, müəllimlər nəyi, necə, hansı yol və vasitələrlə öyrətməyi bilməyəcəklərsə, biz bu sahəyə nə qədər vəsait xərcləsək də, gözlənilən nəticələrin səmərəliliyini əldə edə bilmərik.

Müəllimlərin İKT bacarıqlarının yüksəldilməsinin zəruriliyi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında da xüsusi vurgulanır: “Təhsil sisteminin səmərəliliyində, onun nailiyyətlərinin formallaşmasında müəllim amilinin həlliədici əhəmiyyətini nəzərə almaqla, müəllim hazırlığının gücləndirilməsinə xüsusi önəm veriləcəkdir. Bütün ümumtəhsil məktəb müəllimləri üçün fəal (interaktiv) təlim texnologiyaları və inklüziv təhsil üzrə məqsədli ixtisasartırma kursları təmin ediləcək, hər bir müəllimin İKT bacarıqlarına yiyələnməsi üçün çevik sistem hazırlığı yaradılacaqdır” [4].

ADPU-nun dosenti İlham Əhmədovun “Təhsilin informatlaşması pedaqoji elmin yeni sahəsidir” adlı məqaləsində haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, “Təhsilin informatlaşdırılması kimi qlobal əhəmiyyətli, mürəkkəb texnoloji problemin həlli bir sıra məsələlərin təşkilati, texniki, elmi-metodik, layihələndirmə, kadr, maliyyə və s. kimi məsələlərin kompleks həllini tələb edir. Bu gün deyə bilerik ki, təhsilin informatlaşması problemi dünya təhsil təcrübəsində də tarixən analoqu olmayan sistem problem kimi qalmaqdır. Bəşər tarixində heç bir təhsil yeniliyi, təhsil islahatı, təhsil innovasiyası bu qədər inqilabi dəyişikliklərə səbəb olmamış, bu qədər diqqət cəlb etməmiş, bu qədər investisiya tələb etməmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, problemin ciddiliyi, həm də onunla əlaqədardır ki, İKT bu gün elə bir sürətlə inkişaf edir ki, təhsil sistemi kimi tarixən əhatəli bir sahə bu yeniliklə

heç cür ayaqlaşa bilmir, inkişaf edərək heç cür ona çata bilmir. Lakin İKT-nin təhsil sisteminə və ayrı-ayrı fəndlərin, qrupların, cəmiyyətin intellektual, eləcə də insan potensialının inkişafına, ölkələrin iqtisadi və texnoloji sıçrayışına təsir imkanı nəzərə alınaraq bu problemin həlli ilə bütün sivil dünya ciddi məşğuldur, eyni zamanda bu problemin elmi-praktik həllinə hər il milyardlarla dollar sərf edilir. Bu problemin həllindən asılı olaraq ölkələrin sabah informasiya cəmiyyətindəki beynəlxalq sistemdə hansı mövqedə durmaları müəyyən olunacaqdır” [5].

Nəticə. İKT ilə bağlı qəbul edilən bütün bu direktiv sənədlərin hamısında xüsusi qeyd edilir ki, indiki informasiya cəmiyyətində hər bir ali məktəb müəllimi yüksək səmərə əldə etmək üçün İKT əsaslı innovativ problemləri, zəruri məlumatı axtarmaq, seçmək, təhlil etmək, yeni informasiya yaratmaq, düzgün mövqe formalasdırmaq, qəbul etdiyi qərarı həyata keçirmək kimi səriştələrə malik olmalı və bunu tələbələrə də aşılamalıdır. Çünki ali məktəb müəlliminin başlıca vəzifələrindən biri İKT-dən istifadə etməklə, təhsildə tələbənin müstəqil öyrənməsini təmin etməkdir. Ali məktəb müəllimi tələbənin əxalaqının saflaşdırılması, öz-özünü inkişaf etdirərək bilik qazanmasını, məhz pedaqoji texnologiyalardan bacarıqla istifadə etməklə gerçəkləşdirə bilər.

Gəldiyimiz qənaətə görə, müəllimlərin İKT-dən məqsədyönlü istifadəsi üçün ali məktəblərdə İKT ilə bağlı mövcud vəziyyətin monitorinqi, texniki təchizatın, müəllimlər arasında İKT üzrə məlumatlılığın, savadlılığın səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi və onlara sistemli olaraq kömək üçün treninqlərin keçirilməsi labüddür.

Bələliklə, İKT-dən təhsil prosesində səmərəli istifadə təlimin çox vacib bir probleminin həllinə xidmət edəcəkdir. Bu da təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsidir. Öz işində İKT-dən istifadə edən müəllim belə bir qənaətə gəlir ki, bu, öz peşəkarlıq səviyyəsini, səriştəsini yüksəltmək istəyənlər üçündür. Belə müəllimləri narahat edən məsələlərdən biri onun müasir dövrün tələbləri ilə ayaqlaşmalı olduğu Azərbaycanın ali məktəb müəllimi olmasıdır.

Istifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Müəllim hazırlığının müasir problemləri: texnologiya, təhsil və inkişaf. III Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Azərbaycan Müəllimlər İnstитutu, Bakı, 22-24 may, 2014, 508 səh.
2. Nəzərov A., Məmmədov R. Pedaqoji us-taliq. Bakı, Müəllim, 2008, 843 səh.
3. Paşayev Ə., Rüstəmov F. Pedaqogika. Bakı, Nurlan, 2010, 464 səh.
4. Rüstəmov F., Dadaşova T. Ali məktəb pedaqogikası. Bakı, Nurlan, 2007, 568 səh.
5. Rüstəmov F. Azərbaycanda pedaqoji texnologiyanın inkişaf tarixindən. Bakı, Elm, 1997, 133 səh.
6. Seyidzadə E. Kompüterlərin təlim prosesinə daxil edilməsinin elmi-metodiki, psixoloji-pedaqoji əsasları. Bakı, Nurlan, səh.251-257.

N.Isazade

Distance education is education that is not limited by time and location

Abstract

The training of new pedagogical staff that meets the requirements of the XXI century, the creation of a lesson model and the application of ICT in the teaching process is the demand of the time. From this point of view, higher school teachers should learn and constantly develop new technologies in order to meet the requirements of the modern lesson and use these opportunities effectively for better organization

of training in the classroom. An innovative teacher and student who has mastered the knowledge and skills of the modern era can build a new learning (teaching) model by using the many possibilities of ICT and have the opportunity to develop in a professional direction and integrate it into world education.

Н.Исазаде

Дистанционное образование – это образование, не ограниченное временем и пространством

Аннотация

Подготовка новых педагогических кадров, отвечающих требованиям XXI века, создание модели урока и применение ИКТ в учебном процессе – веление времени. С этой точки зрения преподаватели высшей школы должны осваивать и постоянно разрабатывать новые технологии, чтобы соответствовать требованиям современного урока и эффективно использовать эти возможности для лучшей организации обучения на занятиях. Инновационный преподаватель и студент, овладевший знаниями и навыками современной эпохи, может построить новую модель обучения (преподавания), используя многочисленные возможности ИКТ, и имеет возможность развиваться в профессиональном направлении и интегрировать его в мировое образование.

MÜƏLLİM HAZIRLIĞINDA GENDER ASPEKTİNİN NƏZƏRƏ ALINMASININ SOSİAL-PEDAQOJİ ƏHƏMİYYƏTİ

Nigar Hüseynova,
Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı
e-mail: nigar_huseynova_2020@mail.ru

UOT: 37

Xülasə. Məqalədə müəllim hazırlığında gender aspektlərinin nəzəri əsaslarından danışılmışdır. Eləcə də təhsil və tərbiyə sistemində gender probleminin daxil edilməsi ictimaiyyətin mühüm mədəni, sosial-iqtisadi və siyasi hədəflərinə bir qədər daha tez və müvəffəqiyyətlə nail olmasına kömək etdiyi qeyd edilmiş, bunlardan əlavə, məqalədə alımların mövzu ilə bağlı fikirlərindən istinadlar gətirilmişdir. Sonda belə qənaətə gəlinmişdir ki, ümumən təhsil sistemində müəllimlərin gender aspektlərinin nəzəri əsaslarını bilməsi və gender bərabərliyi ilə bağlı məsələləri gənc nəslə mənimşətməsi vacib vəzifələrdəndir.

Açar sözlər: müəllim, gender aspektləri, gender bərabərliyi, gender problemləri, nəzəri əsaslar.

Key words: teacher, gender aspects, gender equality, gender problems, theoretical foundations.

Ключевые слова: учитель, гендерные аспекты, гендерное равенство, гендерные проблемы, теоретические основы.

Müasir dövrdə təhsilin bütün mərhələlərində gender bərabərliyi ideyalarının təbliğ və tətbiq olunması müəllimin gender dünyagörüşündən və peşəkarlığından asılıdır. Təhsil sahəsində gender yanaşmasının tətbiqində müəllim əsas simadır. Gender aspektinə müraciət, müəllim hazırlığında gender cəhətlərinin nəzəri baxışlarının öyrənilməsi, genderə aid biliklərin sistem halına salınması, gender problemlərinin tarixi inkişaf yolunun təhlil olunması və onun fərqli tarixi mərhələlər üzrə tədqiqi günün mühüm məsələlərindəndir. Gender problemi ictimai həyatda insan hüquqlarının həm qadın, həm də kişi üçün bərabərliyini özündə birləşdirir.

Sosial biliklərin yeni sahələrindən biri və XX

əsrin elmi kateqoriyasına daxil olan gender ingilis dilli feminist ədəbiyyatdan götürülmüş, tərcümədə “sosial cins” mənasını daşıyır. Bura bioloji və sosial qarşışdurma da daxildir [3, s.5].

Genderin (cinsiyət) elmi istiqaməti insan hüquqlarının pedaqoji-sosioloji-fəlsəfi cəhətdən düzgün təyin olunmasında vacib sahələrdən biri kimi qiymətləndirilir. Bu istiqamət cinsiyət fərqlərinin sosial, mədəni, siyasi və psixoloji təsirlərini və bu təsirlərin insan hüquqları, sosial normalar və qaydalar, təhsil sistemi və digər mühüm sahələr üzərindəki təsirini araşdırır.

Bütün dünyada gender bərabərliyinə nail olmaq ölkənin və fərdin inkişafında mərkəzi məqama çevrilir. Kişi və qadınların bütün sahələrə simmetrik və balanslaşdırılmış inklüzivliyi

gender modelinə əsaslanan dövlət strategiyasının mühüm tərkib hissəsidir. Müəyyən dərəcədə bütün cəmiyyətlər üçün xarakterik olan gender asimmetriyasının aradan qaldırılması qlobal sosial-iqtisadi və mədəni transformasiyalar dövründə milli təhlükəsizliyin və ənənəvi olaraq da-ha çox nəzərdə tutulan demoqrafik aspektdə təhlükəsizliyin qorunması üçün xüsusilə zəruridir.

Gender münasibətlər sisteminin sosial-mədəni quruculuğunda təhsilin rolunu inkar etmək olmaz. Gender məsələləri sahəsində ekspertlər razılışırlar ki, təhsil müəssisələri, təhsilin məzmunu, müəllimlərin istifadə etdiyi metod və formalar, cəmiyyətin, bütövlükdə mədəniyyətin gender təbəqələşməsini əks etdirir, cəmiyyətdə kişi və qadınların qeyri-bərabər statusunu nümayış etdirir. Məktəb təcrübəsinin aparılmış tədqiqatları göstərir ki, gender bərabərliyi dəyərləri baxımından onun əhəmiyyətli modernləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Məhz ona görə də hazırda təhsildə gender yanaşmasının tətbiqi oğlan və qız tələbələrin təhsil səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsi yolu kimi qiymətləndirilir.

Pedaqoji elm və müəllim təhsili gender konsepsiyasının mənimsənilməsi yolunun ən başlangıcındadır. Təhsilalanların gender sosiallaşması prosesini başa düşmək və peşəkar şəkildə iştirak etmək üçün müəllim gender, gender texnologiyaları kimi təhsil və təlimin pedaqoji aspektlərinə – effektiv gender üçün amillər, şərtlər və meyarlar haqqında elmi biliklər sistemini ehtiva edən müvafiq metodiki fikirlərə ehtiyac duyur.

Bu gün pedaqoji fəaliyyətin bütün sahələrində, ümumilikdə pedaqogikada gender yanaşmasının diqqətə alınması xüsusi pedaqoji-psixoloji kateqoriya sistemi tələb edən yeni elmi istiqamətin formallaşdırılmasını aktual edir. Gender bərabərliyi təkcə bir cinsə məxsus deyil, hər iki cinsə aid olan bir məsələdir. Gender bərabərliyinin tərbiyəsi cinslər arasında ədalət və bərabərlik prinsiplərinə əsaslanan bir cəmiyyətin yaradılmasına kömək edir.

Gender bərabərliyi təşəbbüsleri hər iki cinsin bərabər hüquqlara, imkanlara malik olmalarını hədəfləyir. Cəmiyyətdə gender bərabərliyinin əldə edilməsi hər iki cinsin potensialının tam şəkildə ifadə edilməsinə imkan yaratır. Bu, qadınların liderlik və inkişaf imkanlarından daha

geniş istifadə etmələrini, kişilərin isə ailə, ev və uşaq işlərinə daha aktiv cəlb etmələrini mümkün edir. Gender bərabərliyi toplumun bütün üzvləri üçün daha ədalətli və müsbət bir mühit yaratmaq məqsədini daşıyır. Bu mənada cəmiyyətdəki hər iki cinsə dəstək vermək gender bərabərliyinin əldə edilməsini daha da asanlaşdırır və bu mübarizədə daha çox nailiyyət qazanmaq imkanı yaradır.

Azərbaycanda gender məsələlərinə pedaqogika sahəsində R.L.Hüseynzadə, F.B.Sadıqov, F.A.Rüstəmov, L.N.Qasımovə, A.N.Abbasov, S.M.Quliyev, Ə.Ə.Ağayev, Y.R.Talıbov, N.M.Kazımov, H.M.Əhmədov, psixologiya sahəsində V.V.Nağıyeva, L.E.Qurbanova, S.B.Hacıyeva, R.İ.Əliyev, R.F.İbrahimbəyova, fəlsəfə sahəsində K.C.Ağayeva, L.C.Mövsümova, Z.Ə.Quluzadə, Ə.S.Abasov, R.S.Mirzəzadə və başqaları öz fəaliyyətlərində ümumi fonda nəzər yetirmişlər. Genderin sırf tərbiyə ilə daha six əlaqəliliyini diqqətə alsaq, pedaqoji sahənin gender araşdırılmalarında daha mühüm rolу danılmazdır. Məhz o faktor pedaqogika elmində gender məsələsinə ciddi yanaşlığı və bu sahədə geniş araşdırımlar aparılmasını tələb edir. Azərbaycanda genderi pedaqoji aspektdə ilk dəfə elmlər doktoru səviyyəsində Elza Mollayeva tədqiq etmiş və bu istiqamətdə geniş araştırma aparmışdır.

E.Mollayeva yazır: “Bu gün gender baxımından qadın təhsilindəki problemlərin tədqiq olunmasında cəmiyyətdəki gender stereotipləri özünü bu istiqamətdə göstərir: regionlarda aşağı siniflərdə qızlar maneəsiz təhsil alırlar, lakin onların yuxarı siniflərdə oxuması müəyyən çətinliklər və qadağalarla müşayiət olunur. Həmçinin orta məktəblərdə kişi müəllimlərinin az olması, yaxud da heç olmaması təhsil sistemində gender problemini yaranan əsas faktorlardan biri olaraq qəbul edilməlidir” [2, s.16-17].

Müəllim hazırlığı proqramlarının gender məsələlərini əhatə etməsi, üçün gender bərabərliyinin təmin edilməsi, gender stereotiplərinin qarşısının alınması və genderə əsaslanan rol və gözləntilərin təhsil prosesindəki təsirinin qiymətləndirilməsi mövzusunda daha çox araştırma və tədqiqatların aparılması tələb olunur. Bu tədqiqatlar müəllimlərin gender məsələlərini nəzərə alaraq hazırlanmasını təmin etmək üçün əsaslı bir şəkildə təlimat proqramlarının və

müəllim hazırlığı kurslarının yenidən nəzərdən keçirilməsini təklif edir. Müəllim hazırlığının gender aspektləri ilə bağlı daha çox araşdırma, tədqiqat və təlimat programlarının yenidən nəzərdən keçirilməsi özünü gender yanaşmasının təhsil sahəsində daha möhkəm bir şəkildə yerləşdiriləcəyini göstərəcəkdir. Müəllim hazırlığı sahəsində gender baxımından müəyyən təzadalar və mənfi təsirlər mövcuddur. Belə ki, təhsilin məzmunu ilə təlim fəaliyyətinin aparılması arasındaki gender təzadları burada tədris olunan fənlərin tədrisinin çoxlu sayda qadın müəllimləri tərəfindən aparılmasında özünü göstərir. Həmçinin bu gün müəllim heyətinin hazırlanmasına bilavasitə cavabdeh olan kafedraların özlərində də kontingentdə gender balanslılığının olması təhsilalanlara gender dəyərlərinin mənimsədilməsi işində çətinliklər yaradır. Bu təzadlar müəllim hazırlığı prosesində gender bərabərliyinin tam olaraq təmin edilməsini mümkünzsız edir. A.N.Kamenskayanın fikrincə: “Müəllimin gender bacarıqları 3 istiqaməti özündə cəmləşdirir: şəxsi gender bacarıqları, pedaqoji ünsiyətdə və pedaqoji fəaliyyətdə gender bacarıqları” [3, s.193].

Gender problemindən bəhs edərkən müəllimin özünün gender mədəniyyətinə hansı dərəcədə sahib olması məsələsinə xüsusən diqqət yetirmək lazımdır. Çünkü müəllimin özü gender mədəniyyətinin istər daşıyıcısı, istərsə də ötürücüsü olmalıdır. Müasir təhsil sahəsində gender nəzəriyyəsini diqqətə alan, hərtərəfli gender biliklərinə sahib mütəxəssislərə yüksək ehtiyac vardır. Çünkü gender bacarıqları müəllim hazırlığında mühüm komponentlərdən biri olaraq qəbul olunur. Ölkəmizdə 2006-cı ildə təhsil sistemini tənzimləyən normativ-hüquqi sənədlərə gender qanunu da daxil edilib. Belə ki, “Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında”, eləcə də “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında cinsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların təhsil almaq hüquqlarının olmasını qanunvericilik ilə təsbit edir. 2006-cı ildə qəbul olunmuş gender Qanununda da təhsildə gender bərabərliyinin təsbit edilməsi öz əksini tapıb. Həmin problemin həlli zamanı bəzi xoşagəlməyən nüansların olmaması üçün müəllim

ixtisası üzrə kurslarda gender probleminə aid mövzuların da daxil edilməsi əsasdır.

Bu gün gender probleminin tədrisi cəmiyyətdə qadın hüquqlarının kişi hüquqlarından üstünlüyü kimi dəyərləndirilməlidir. Burada mühüm məqsəd hər bir gəncin özünə qiymət verməyi bacaran bir vətəndaş olaraq yetişməsidir. Gender bacarıqları məhdud və geniş olmaqla **iki** mənada qəbul oluna bilər:

Məhdud mənada gender bacarıqları müəllimin pedaqoji fəaliyyəti boyunca kişinin və qadının cəmiyyətdəki sosial statuslarını, qarsılıqlı münasibətlərini, vəzifələrini, rollarını düzgün müəyyənləşdirməsində ifadə edilir. Bu halda müəllim gender nəzəriyyəsi barəsində biliklərini təhsilalanlara tətbiq edə bilər. Bundan əlavə, müəllim öz pedaqoji fəaliyyətinə də gender aspektində tənqidli yanaşmaq bacarığına sahib olmalıdır.

Geniş mənada gender bacarıqları müəllimin “gender” anlayışını sosiomədəni və psixososial aspektdən qəbul etməsində, kişi və qadının daxil olduğu mədəniyyətin çərçivəsində sahib olduğu vəzifə və hüquqlarının düzgün dəyərləndirilməsində ifadə olunur. Tədqiqatçı alim Q.A.Olxovkin fikrinə əsasən: “Gender münasibətləri barəsində biliklərə, dünyagörüşünə sahib olan müəllim gender identikliyini dəqiq müəyyənləşdirməyi, pedaqoji prosesin effektivliyinin artmasında gender pedaqogikasının imkanlarını müəyyənləşdirməyi, təhsilalanlara gender bərabərliyini öyrətməyi bilməlidir” [4, s.75].

Müəllimin gender biliklərinə uşaq fəaliyyətinə didaktik, pedaqoji və psixoloji aspektdən gender xüsusiyyətlərinin diqqətə alınması da xildir. Elmi-pedaqoji ədəbiyyatlarda müəllimin gender qabiliyyətlərinin təşkilati, refleksiv, məlumatverici komponentləri barəsində informasiya verilir [6, s.56].

Təşkilati komponentə gender sosiallaşmanın təşkili, təhsildəki gender problemlərinin düzgün dərki, onlara təsir göstərə bilmək, psixoloji və pedaqoji cəhətdən şəraitin təşkili məsələləri aiddir. Gender qabiliyyətləri, məşğələnin gender ideyalarının əsasında təşkili və fərqli mövzuların gender münasibətləri baxımından yol və imkanlarından istifadə olunması deməkdir.

Refleksiv komponent ayrı-ayrı gender problemlərinə özünütəkmilləşdirməni, şəxsi müna-

sibəti bildirir. Bu, müəllimin gender məsələlərinə bağlı problemləri öz davranışları və inanclarını qiymətləndirməsini və onları dəyişdirməsini təmin edir. Bəzi əhəmiyyətli nümunələrə nəzər salaq:

– **Özünəmənilik:** Refleksiv komponent müəllimin özünü şəxsi səviyyədə mənimsəməsini ifadə edir. Müəllim gender bərabərsizliyi, gender stereotipləri ilə bağlı öz inanclarını, ənənələrini və davranışlarını müşahidə edir və onları mənimsəyir. Bu, gender məsələlərinə əsaslanan yanlış inancları düzəldərək daha ədalətli və bərabər bir mühit yaratmağa imkan verir.

– **Özünütəkmilləşdirmə:** Müəllim refleksiv olaraq, özünü gender məsələlərinə və gender problemlərinə həsr etməlidir. Bu, müəllimin gender bərabərsizliyi, diskriminasiya ilə bağlı öz fəaliyyətlərini qiymətləndirməsi, onlardan məsuliyyət almağı və dəyişməsi deməkdir. Müəllim özünütəkmilləşdirmə prosesi ilə birlikdə daha bərabər, inklüziv və ədalətli bir təhsil mühitini inkişaf etdirir.

– **Dəyişilmə:** Refleksiv komponent müəllimin dəyişilməsinə səbəb olur. Müəllim öz inanclarını və təlimat metodlarını müzakirə edir, gender bərabərsizliyi ilə bağlı olanları yenidən düşünür və dəyişməyə hazır olur. Bu, gender məsələlərini daha yaxşı anlamağa, daha bərabər və inklüziv bir təhsil mühitini inkişaf etdirməyə və yeniliklərə açıq olmağa imkan verir.

Məlumatverici komponent dedikdə, gender psixologiyası və gender pedaqogikasına dair fərqli məlumatlar, suallar daxildir ki, oraya təlim tərbiyə subyektlərinin gender xüsusiyyətləri barəsində biliklər, cəmiyyətdə qadın və kişinin statusu barəsində dünyagörüşü, uşaq ədəbiyyatının, dərsliklərinin ekspertizası aiddir.

Pedaqoji prosesin yeni modelinin əsası gender aspektlərinin nəzərə alınmasıdır. V.P.Simonovun qənaətincə: “Müəllimin uşaqların və özünün gender dominantlığını müəyyən etməsi təlimin effektliyini artırır [5, s.16].

İstənilən insan orqanizmində həm psixoloji, həm də bioloji cəhətdən qadın və kişi xüsusiyyətləri vardır. Onlar arasındaki nisbət kişi və qadın cinsi hormonlarının qanda miqdalarını, eləcə də gender istiqamətlərinin səviyyəsini müəyyənləşdirir.

Gender dominantlığına görə insanlar amorf,

androqjin, femin, maskulin tiplərinə ayrırlar:

Amorf tipli uşaqlar heç bir gender-rol istiqamətinin olmaması ilə xarakterizə olunur. Onlar heç bir fəaliyyət növü ilə maraqlanmırlar, real həyatda o qədər də uğurlu deyillər, həmyaşıdları onları kollektivə çox həvəssiz qəbul edirlər, onlar ilə ünsiyyət qurmaqdan qaçırlar.

Androqjin uşaqlar yüksək sosial fəallıq, yaşıdları ilə çoxsaylı və hərtərəfli əlaqələrilə seçilirlər. Onların hərəkətlərində həm kişi, həm də qadın xüsusiyyətləri təzahür edir. Bu cür uşaqlarda maskulin cəhət yalnız konstruktiv səciyyəlidir və yüksək uğurlar qazana bilirlər.

Femin tipli uşaqların çoxu qızlardır və istər qızlar, istərsə də oğlanlar emosional ifadəli davranış tərzi, öz fikirlərindən imtina etmək, başqalarının göstərişlərinə əsasən davranışmaq kimi xarakterik xüsusiyyətlər nümayiş etdirirlər. Femin tipli oğlanlar öz oğlan yaşıdları və maskulin tipli qız həmyaşıdları ilə ünsiyyət yaratmaq istəmir. Bundan əlavə, femin tipli qızlar sosial ünsiyyətdə daha uğurlu olsalar da, onlar femin tipli oğlan həmyaşıdları ilə ünsiyyət qurmaqda çətinlik çəkirler.

Maskulin tipli uşaqlar üçün həmyaşıdları ilə rəqabətə girmək, həmyaşıdlarına münasibətində avtoritar təbiətin təzahürü, fərdi uğura can atmaq, davranışlarında sərbəstlik və s. səciyyəvi xüsusiyyətlərdir. Maskulin tipli uşaqlar lider mövqə tutmağa daha çox meyilliirlər və aqressiv şəkildə fikirlərinin başqaları tərəfindən qəbul edilməsinə çalışırlar.

İnsanda əgər maskulinlik yüksəkdirsə, onda kişilərə aid xüsusiyyətlər olur. Həmin xüsusiyyətlər bunlardan ibarətdir: risk etməyə meyillilik, həlledici mövqedə olmaq, güclü şəxsiyyət, özünəinam, asan və tez qərar qəbul etmək, müstəqil fəaliyyət, rəhbərliyə meyillilik, öz fikrini və mövqeyini müdafiə edən, hökmlü, analitik ağıla sahib olmaq, aqressiv, özünü lider kimi aparmaq və s. İnsanda əgər qadın hormonları çoxdurrsa bu, özünü qadınlara məxsus əlamətlərlə (sakit, uşaqları sevən, kobudluq etməyən, yumşaq xasiyyətli, təsəlli verən, anlaşılışı, həssas, sədaqətli, tez aldanınan, zərif, incə, utancaq, güzəştə getməyi bacaran, həyatsevər, məlahətli) göstərir.

Təhsil gender bərabərliyi və insan hüquqlarının qorunması üçün ən əsas sahələrdən

biridir. Cinsiyyətə əsaslanan təhsil bəzən qız və oğlanların fərqli mühitlərdə təhsil almaları, fərqli istiqamətlərə yönəlmələri və gender cəhətdən bərabər olmayan imkanları təmin etməsi ilə nəticələnir. Bu, gender bərabərliyinin zədələnəcəyi bir mühitin yaradılmasına səbəb olur. Məsələn, bəzi cəmiyyətlərdə qızlar idman və riyaziyyat sahələrindən uzaqlaşdırılırlaraq daha zəif sahələrə yönəldilir. Bu, gender bərabərliyinin qorunmasına imkan verməyən bir təhsil tənzimləməsi ilə nəticələnir. Cinsiyyət probleminin təhsildə rolü isə gender bərabərliyinin təmin edilməsi, cinsiyyət normalarının pozulması, cinsi ictimaiyyət tərəfindən təşviq edilən rol modelləri və cinsə görə fərqli imkanlara sahib olma mövzularında fərqli mühitlərin yaradılmasını tələb edir. Bu, qız və oğlan şagirdlərin eyni imkanlara və şəraitə sahib olmalarını, eyni səviyyədə təhsil almalarını və cəmiyyətdə gender normalarının qorunmasını təmin etməyi hədəf qoymalıdır.

Nəticə. Demokratik cəmiyyətin formalaşmasında gender bərabərliyi məsələlərinin gənc nəslə ötürülməsi mühüm bir vəzifədir. Bu prosesin mərkəzində olan müəllimlərin isə gender məsələləri ilə bağlı biliklərə sahib olmaları vacibdir. Bu səbəbdən müasir gender pedaqogikasının bir vəzifəsi də pedaqoji prosesdə iştirakçılarından biri olan müəllimlərin gender bacarıqlarının inkişaf etdirilməsidir.

Istifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Gender təhsili üzrə metodiki vəsaitlər. Bakı, Qərb Universiteti, Gender Araşdırımları Mərkəzi, 2002, 158 səh.
2. Mollayeva E.Ə. Pedaqoji təmayüllü ali məktəb tələbələrinə gender bərabərliyi dəyərlərinin aşılanmasının imkan və yolları (Pedaqogika üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın Avtoreferati). Bakı, 2018, 51 səh.
3. Каменская А.Н. Гендерный подход в педагогике. (Дисс... док. пед. наук). Ростов-на-Дону, 2006, 341 стр.
4. Ольховик Г.А. Гендерное образование в

подготовке учителя. Москва, 2006, 213 стр.

5. Симонов В.П. Учет гендерных различий и образовательном дошкольнике. Педагогика №5, 124 стр.

6. Чекалина А. Гендерная психология (учебное пособие). Москва, Ос-89, 2006, 132 стр.

N.Huseynova

The socio-pedagogical importance of considering the gender aspect in teacher training

Abstract

The article talks about the theoretical basis of gender aspects in teacher training. Also, it was noted that the inclusion of gender issues in the education and upbringing system helps the public to achieve important cultural, socio-economic and political goals a little faster and more successfully. In addition to these, the article contains references from the opinions of scientists on the subject. In the end, it was concluded that in the education system in general, it is important for teachers to know the theoretical basis of gender aspects and to teach the young generation the issues related to gender equality.

Н.Гусейнова

Теоретические основы гендерных аспектов в подготовке педагога

Аннотация

В статье говорится о теоретической основе гендерных аспектов в подготовке учителей. Также было отмечено, что включение гендерных вопросов в систему образования и воспитания помогает обществу несколько быстрее и успешнее достигать важных культурных, социально-экономических и политических целей. В дополнение к ним в статье приведены ссылки на мнения ученых по данному вопросу.

В итоге был сделан вывод о том, что в системе образования в целом учителям важно знать теоретические основы гендерных аспектов и обучать молодое поколение вопросам, связанным с гендерным равенством.

DİLEMMA: AZƏRBAYCANDA GİMNAZİYA, YOXSA ORTA ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBİ

Leyla Hacıyeva,

*S.C.Pişəvəri adına Respublika Humanitar Fənlər Gimnaziyasının
tədris işləri üzrə direktor müavini
e-mail: leylahajiyeva11@gmail.com*

UOT: 37; 373. 3/5

Xülasə. Məqalədə məktəbin və gimnaziyanın əsas mahiyyəti, funksiyası, gimnaziyaların illik fəaliyyəti və tədris planlarının orta məktəblərdən əsas fərqi və üstünlükləri, eləcə də gimnaziyada fəaliyyət göstərən pedaqoji heyətin əmək funksiyaları, vəzifə və öhdəliklərinin başlıca fərqləri, həmçinin də layihə dərslərinin perspektiv planı, məqsəd və əhəmiyyəti izah edilir.

Açar sözlər: gimnaziya, lisey, ümumtəhsil, məktəb, təhsil səviyyəsi, təlim nailiyyəti, tədris.

Key words: gymnasium, lyceum, general education, school, level of education, educational achievement, teaching.

Ключевые слова: гимназия, лицей, общее образование, школа, уровень образования, учебная успеваемость, преподавание.

Məlumdur ki, məktəb insanın həyatında həllədici və mühüm rol oynayır, onun şəxsi, intellektual, sosial və peşəkar inkişafına əhəmiyyətli töhfə verir. Məktəbdə təhsil-alana təhsil, bilik və bacarıqlar, intellektual inkişaf, sosial bacarıqlar, mədəni maariflənmə, şəxsi inkişaf, ictimai-sosial həyata hazırlıq, karyera imkanları, vətəndaşlıq məsuliyyəti üzrə istiqamət verilir. Dövlətin milli və bəşəri dəyərlərinin prinsiplərini qoruyaraq vətənə layiqli şəxsiyyət hazırlanmaq funksiyalarını əsasən məktəb yerinə yetirir.

Xatırladaq ki, Azərbaycan Respublikasında orta məktəb təhsili üç mərhələdən – ibtidai (5-10 yaş), ümumi orta (10-15 yaş), tam orta (15-17 yaş) təhsildən ibarətdir. Hər bir yaş dövrü üçün məktəb əvəzedilməz təhsil ocağıdır. Çünkü şagird şəxsiyyətinin formalasdırılması, gələcəyinin doğru istiqamətləndirilməsi üçün müvafiq məktəb seçimi onun həyatında mühüm və əhə-

miyyətli rol oynayır. “Məktəb, yoxsa lisey, gimnaziyalar?” dilemması günümüzün prioritet mövzusudur. **Bəs gimnaziyanın orta məktəblərdən fərqi nədir?**

Gimnaziyalar akademik və intellektual biliklərə üstünlük verən, adətən akademik istedadı olan şagirdlərin təhsil aldığı orta təhsil müəssisəsidir. Ümumi təhsil səviyyəsinin ibtidai təhsil (I-IV sinif) pilləsini tamamlayan istedadlı şagird Elm və Təhsil Nazirliyinin mərkəzləşdirilmiş qaydada həyata keçirilən qəbul prosesində iştirak edərək lisey və gimnaziyalara qəbul ola bilər. Beləliklə, ümumi orta təhsil (V-IX sinif), tam orta təhsil (X-XI sinif) pillələri üzrə təhsilini gimnaziyalarda davam etdirə bilər.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2020-ci il 29 iyul tarixli, 270 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Ümumi təhsil müəssisələrinin növlər üzrə Meyarları” “Ümumi təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 12.15-ci maddəsinə uyğun olaraq hazırlanmış və

ümumi təhsil müəssisələrinin növlərinə dair tələbləri müəyyən edir. Qanunda göstərilir:

1.2. Ümumi təhsil müəssisəsinin Meyarları Qanunun 12.14-cü maddəsinə uyğun olaraq ümumi təhsil müəssisəsinin növünün müəyyən edilməsi və bir növdən digərinə keçirilməsi barədə qərar qəbul edilən zaman nəzərə alınan tələblərdir.

1.3. Bu meyarlar əsasında ümumi təhsil müəssisələri qanunla müəyyən edilən aşağıdakı ümumi təhsil müəssisələrinin növlərinə aid edilir:

- 1.3.1. *ibtidai ümumtəhsil məktəbi;*
- 1.3.2. *ümumi orta ümumtəhsil məktəbi;*
- 1.3.3. *tam orta ümumtəhsil məktəbi;*
- 1.3.4. *lisey;*
- 1.3.5. *gimnaziya;*
- 1.3.6. *ümumi təyinatlı internat tipli ümumtəhsil məktəbi;*
- 1.3.7. *internat tipli lisey;*
- 1.3.8. *internat tipli gimnaziya;*
- 1.3.9. *inteqrasiya təlimli internat tipli ümumtəhsil məktəbi;*
- 1.3.10. *inteqrasiya təlimli ümumtəhsil məktəbi;*
- 1.3.11. *xüsusi ümumtəhsil məktəbi;*
- 1.3.12. *internat tipli xüsusi ümumtəhsil məktəbi [1];*
- 1.3.13. *internat tipli sanator ümumtəhsil məktəbi [2].*

1.4. Bu meyarlar müəyyən edilərkən, “Təhsil haqqında”, “Ümumi təhsil haqqında”, “Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında” və “Valideynlərinini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunlarının tələbləri nəzərə alınır.

1.5. Ümumi təhsil müəssisələrinin tikintisinə və maddi-texniki təchizatına dair normalar, ümumi sanitariya-gigiyena tələbləri, şagird yerləri ilə təminat normativləri “Təhsil müəssisələrinin tikintisinə, maddi-texniki təchizatına dair vahid normalar, ümumi sanitariya-gigiyena tələbləri, şagird yerləri ilə təminat normativlərinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2012-ci il 3 avqust tarixli, 171 nömrəli Qərarı ilə müəyyənləşdirilir.

1.6. Bu meyarlarda istifadə olunan anlayışlar Qanunda verilən mənaları ifadə edir.

Tam orta ümumtəhsil məktəbi üzrə meyarlar

4.1. Tam orta ümumtəhsil məktəbi üzrə meyarlar aşağıdakılardır:

4.1.1. ümumi təhsilin ibtidai, ümumi orta və tam orta təhsil səviyyələrini əhatə etməsi;

4.1.2. tədrisin dövlət standartları və programları əsasında təşkili;

4.1.3. tam orta təhsil səviyyəsində təmayüllər üzrə (humanitar, texniki, təbiət və digər) tədrisin təşkil edilməsi;

4.1.4. ştatının “Azərbaycan Respublikası dövlət ümumtəhsil məktəblərinin, liseylərin və gimnaziyaların nümunəvi ştatları haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1996-ci il 26 may tarixli, 59 nömrəli Qərarı ilə müəyyənləşdirilməsi.

Lisey üzrə meyarlar

5.1. Lisey üzrə meyarlar aşağıdakılardır:

5.1.1. ümumi təhsilin ümumi orta və tam orta təhsil səviyyələrini əhatə etməsi;

5.1.2. tədrisin dövlət standartları və programları əsasında təşkili;

5.1.3. müvafiq təmayüllər (humanitar, texniki, təbiət və digər) üzrə tədrisin təşkil edilməsi;

5.1.4. istedadlı şagirdlərin müsabiqə yolu ilə müəyyənləşdirilərək liseyə qəbul edilməsi;

5.1.5. fənn olimpiadalarında və beynəlxalq müsabiqələrdə nailiyyət qazanmış təhsilalanların liseyə müsabiqədən kənar qəbul edilməsi;

5.1.6. istedadlı şagirdlərin yerli və beynəlxalq fənn olimpiadalarına və müsabiqələrə hazırlığı üçün mərkəzlərin yaradılması;

5.1.7. ali təhsil müəssisələri və elmi təşkilatlarla əməkdaşlıq layihələrinin həyata keçirilməsi;

5.1.8. ştatının “Azərbaycan Respublikası dövlət ümumtəhsil məktəblərinin, liseylərin və gimnaziyaların nümunəvi ştatları haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1996-ci il 26 may tarixli, 59 nömrəli Qərarı ilə müəyyənləşdirilməsi.

Gimnaziya üzrə meyarlar

6.1. Gimnaziya üzrə meyarlar aşağıdakılardır:

6.1.1. ümumi təhsilin ümumi orta və tam orta təhsil səviyyələrini əhatə etməsi (incəsənət və idman-şahmat yönümlü gimnaziyalar istisna olmaqla);

6.1.2. incəsənət və idman-şahmat yönümlü

gimnaziyalarda ümumi təhsilin ibtidai, ümumi orta və tam orta təhsil səviyyələrini əhatə etməsi;

6.1.3. tədrisin dövlət standartları və programları əsasında təşkili;

6.1.4. müvafiq təmayüllər (əsasən humanitar) üzrə tədrisin təşkil edilməsi;

6.1.5. əsasən humanitar sahədə istedad və qabiliyyəti ilə fərqlənən təhsilalanların müsabiqə yolu ilə müəyyənləşdirilərək gimnaziyaya qəbul edilməsi;

6.1.6. fənn olimpiadalarında və beynəlxalq müsabiqələrdə nailiyyət qazanmış təhsilalanların gimnaziyaya müsabiqədən kənar qəbul edilməsi;

6.1.7. istedadlı şagirdlərin yerli və beynəlxalq fənn olimpiadalarına və müsabiqələrə hazırlığı üçün mərkəzlərin yaradılması;

6.1.8. ali təhsil müəssisələri və elmi təşkilatlarla əməkdaşlıq layihələrinin həyata keçirilməsi;

6.1.9. ştat sayının "Azərbaycan Respublikası dövlət ümumtəhsil məktəblərinin, liseylərin və gimnaziyaların nümunəvi ştatları haqqında" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1996-ci il 26 may tarixli, 59 nömrəli Qərarı ilə müəyyənləşdirilməsi.

Hazırda ölkəmizdə mərkəzləşdirilmiş qaydada qəbul prosesi keçirilib. Övladlarının orta təhsili üçün məktəb seçimi qarşısında qalan valideynlərin sual və maraqlarını nəzərə alaraq, məktəb və gimnaziya arasındakı bəzi əsas fərqlərə aydınlıq götirmək istəyirəm.

Tədris planı üzrə

Ümumi təhsil müəssisələrinin cari tədris ili üçün tədris planlarının təsdiqi haqqında Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi tərəfindən müvafiq əmr (məsələn, 3-29/3-2-484F/2023, 01.08.2023 il) tərtib edilir və bütün ümumi təhsil müəssisələrinə göndərilir. Bu tədris planı ümumi təhsil müəssisələrində təhsil prosesinin təşkili və tənzimlənməsini təmin etmək məqsədi ilə "Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi haqqında Əsasnamə"nin 3.1.8 və 5.5.10 yarımbəndlərini rəhbər tutaraq hazırlanır. (nümunə: https://drive.google.com/file/d/1Nbh-6lb8wSdnKX22O27kIhgCVktO4Zb3i/view?usp=drive_link).

Elm və Təhsil Nazirliyinin birbaşa tabeliyindəki (Bakı Avropa Liseyi istisna olmaqla), digər qurumlara tabe olan özəl ümumi təhsil müəss-

sisələrinin, Bakı şəhəri 160 nömrəli Klassik Gimnaziyanın, Şamaxı Avropa Liseyinin I-XI siniflərinin, istedadlı şagirdlər üçün V-XI xüsusi lisey siniflərinin, Bakı Avropa Liseyinin I-IX siniflərinin cari tədris ili üçün tədris planlarının təsdiqi haqqında Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyi tərəfindən müvafiq əmr (məsələn, F-480 nömrəli, 04.08.2023) tərtib edilir və bütün lisey və gimnaziyalara göndərilir. (nümunə: <https://drive.google.com/drive/my-drive>).

Hər iki təhsil müəssisələrinin Tədris Planı haqqında əmr "Ümumi təhsil müəssisələrində tədris prosesinin təşkili və tənzimlənməsini təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2005-ci il 1 mart tarixli, 203 nömrəli Fermanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi haqqında Əsasnamə"nin 8.10-1 və 13.5 bəndlərini rəhbər tutaraq hazırlanır.

Gimnaziyalarda tədris adı məktəblərlə müqayisədə daha ciddi akademik tədris programı ilə həyata keçirilir. Elm və Təhsil Nazirliyi tərəfindən xüsusi tərtib edilmiş tədris planlarında əsas dərs saatlarının miqdarı orta təhsil müəssisələrinin (adi məktəblərin) tədris planından fərqli olaraq bir neçə saat artıqdır (məsələn, riyaziyyat fənninin həftəlik dərs yükünün miqdarı orta məktəblərdə 5 saatdırsa, gimnaziyada bu, minimum 7 saat və daha çoxdur).

Layihə əsası fənlərin (bundan sonra LƏF), (STEAM, Rəqəmsal bacarıqlar) keyfiyyətli tədrisi. Söyügedən fənlərin tədris programına uyğun olması və beynəlxalq tələblərə cavab verməsi üçün sinif otaqları layihə mərkəzləri tərəfindən avadanlıqlar ilə təmin olunur. Belə ki, dərslərin keyfiyyətli tədrisi mütəmadi olaraq izlənilir, tədris fəaliyyətinin monitorinqləri keçirilir, şagird nailiyyətləri təhlil olunur. Şagirdlər bilik və bacarıqlarını yerli və beynəlxalq yarışlarda, müsabiqələrdə, olimpiadalarda nümayiş etdirmələri üçün lazımı şərait yaradılır. Hətta onların müsabiqələrdə yaxşı nailiyyət göstərmələrinə dəstək məqsədi ilə lazım olan təqdirdə dərsdən kənar əlavə dərs saatları ayrıılır.

Gimnaziyalarda digər məktəblərdən fərqli olaraq V, VI siniflərdə məntiq və yalnız V sinifdə isə etika dərsləri tədris olunur. İntellekt dərk- etmənin qanunları, metodları və formaları haq-

qında elm hesab edilən məntiq fənni tənqidi təfəkkürə əsaslanan elm olduğundan, şagirdlərdə düzgün təfəkkürün formalaşmasında xüsusi rol olynayır. Habelə ənənəvi məntiq üzərində qurulmuş formal məntiq dərsləri V siniflər arasında keçirilən Lütfi-Zadə adına məntiq olimpiadasında yüksək nailiyyət göstərməsinə səbəb olur. VI sinifdə formal məntiq üzərində qurulmuş riyazi məntiqə əsaslanaraq tədris olunan məntiq fənninin programı isə riyaziyyat və informatika fənn olimpiadlarında, həmçinin yuxarı (IX, X, XI) sinif şagirdləri üçün keçirilən RFO (Respublika Fənn Olimpiadasına) hazırlıq mərhələsi kimi qiymətləndirilir.

Davranış və etika qaydaları fənni üzrə tədris programı da Təhsil İnstitutu tərəfindən hər il yenilənilənərək təsdiqlənir.

Gimnaziyalarda, adətən əsas xarici dillə yanaşı, ikinci xarici dil kimi bir deyil, bir neçə dil (məsələn, rus, alman, fransız dilləri) seçimi şagirdlərin və valideynlərin ixtiyarına verilir. Akademik bılıkların keyfiyyəti ildə ən az iki dəfə məktəb rəhbərliyi tərəfindən həyata keçirilən monitorinqlər, habelə Elm və Təhsil Nazirliyi tərəfindən aparılan SMI (Səviyyə Müəyyənetmə İmtahanı) vasitəsilə ölçülür. Şagird nailiyyətinin təhlil və müqayisələri aparılır, nəticələrdən asılı olaraq müvafiq tədbirlər həyata keçirilir. Məqsəd şagirdlərin akademik inkişaf dinamikasını ölçmək, tədrisin keyfiyyətini müəyyən etməkdir.

Gimnaziyada pedaqoji heyət iki qrupa bölündür: fənn müəllimləri və sinif rəhbərləri. **Fənn müəllimləri** əvvəl Elm və Təhsil Nazirliyi tərəfindən mərkəzləşdirilmiş qaydada həyata keçirilən MİQ (Müəllimlərin İşə Qəbulu) imtahanından ən yüksək bal toplayanlar siyahısından seçilir. Sonra ETN-nin müvafiq nümayəndələri və gimnaziyanın rəhbər heyətinin iştirakı ilə yaradılan komissiya əsasında keçirdiyi müsahibədən müvəffəqiyət qazanan müəllimlər gimnaziyada fəaliyyət göstərir. Gimnaziyada da orta ümumtəhsil məktəblərində olduğu kimi eyni dərsliklər əsasında dərs saatlarına və cədvəllərinə uyğun olaraq müvafiq fənlər tədris edilir. Onların tədris prosesinin orta ümumtəhsil məktəblərindən fərqi odur ki, tədris müasir təlim texnologiyaları əsasında aparılır.

Sinif rəhbərləri isə heç bir fənn tədris etmirlər. Onlar tərbiyəçi-müəllim kateqoriyasına

daxil olub, məktəbdə şagirdlərin tərbiyə, təhsil və inkişaf prosesini təşkil edirlər. Şagirdlərin məktəbə müsbət münasibəti, eləcə də gimnaziya yeni qəbul olmuş şagirdlərin adaptasiya olunmaları üçün sosial-emosional və fərdi xüsusiyyətlərin formalaşdırılmasını təmin edirlər. Sinif rəhbəri olduğu şagirdlərin məktəbdə özünü idarəetmə, davranış, psixi-emosional münasibətlərinə nəzarət edir, valideyn-məktəb, valideyn-fənn müəllimi, valideyn-məktəb rəhbərliyi əlaqələrini təmin edirlər. Gündəlik 6, həftəlik 30 akademik saat fəaliyyət göstərən tərbiyəçi müəllimlər şagirdlərin evə və ya etüd dərslərinə ötürülməsi, etüd (ertəsi günün dərslərinə hazırlıq) dərslərinin təşkili, aparılması, şagirdə və sinfə ümumi nəzarət, intellektual hazırlıq baxımından yaradıcılıq qabiliyyəti, məntiqi təfəkkür, təxəyyül və nitqin səlis inkişaf prosesini qiymətləndirən və bu baxımdan məlumatlılıq sənədlərini işləyib istənilən istiqamətdə istedad və müəyyən fərqlilik göstəriciləri olan şagirdlərin inkişafında lazımı istiqamətləri həyata keçirən pedaqoji heyətdir. Onlar tədris ilinin əvvəlində məktəb rəhbərindən sinif jurnalını qəbul edib, sinif jurnallarının aparılmasına dair təlimata əsasən hazırlanırlar. Sinif rəhbəri tədris işləri üzrə direktor müavininin təlimati ilə sinif jurnalının fənn müəllimləri tərəfindən davamlı olaraq aparılmasına və saxlanılmasına nəzarət edirlər. Sinfin bütün şagirdlərinin məktəbli kitabçasının olması və onun normal aparılmasını, keçirilən fənlər üzrə qiymətlərin orada qeyd edilməsini və hər həftə şagird fəaliyyəti və nailiyyəti ilə valideynlərin tanış olmasının valideyn imzası ilə təsdiq edilməsini təmin edirlər. O, vaxtaşırı şagird gündəliklərini yoxlayıb, dərsdə aktiv (passiv) iştirak edən şagirdlər ilə maraqlanır, qiymətlərin rəsmiləşdirilməsinə nəzarət edir, hər yarıml ilin sonunda şagirdlərin yarımillik qiymətlərini məktəb tərəfindən təqdim edilmiş qiymət cədvəlinə köçürərək valideynlərin tanış olmalarını və imzaları ilə təsdiqləmələrini təmin edir. Sinif rəhbəri şagirdlərin şəxsi işlərini, portfoliolarını diqqətlə nəzərdən keçirib tələb olunan səviyyədə hazırlayıb, dərs ilinin sonunda hər şagirdə onun təlim-tərbiyə fəaliyyəti, şagird davranış qaydalarına necə riayət etməsi, məsuliyyəti, intizamı, mədəni davranışı və fərdi keyfiyyətləri haqqında xüsusi

xarakteristika tərtib edir.

Gimnaziya 24 saat açıq məktəbdır. Belə ki, qeyri-ərazi məktəbi olduğu üçün məktəbdən uzaq (əsasən bölgələrdə, şəhərtrafi kəndlərdə) məsafədə yaşayış şagirdlərə gimnaziyanın yataqxana xidmətindən istifadə etməsi üçün şərait yaradılır. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, həmin gimnaziyalarda şagirdlər yataqxana və gündə 3 dəfə isti yeməklə dövlət hesabına təmin olunurlar. Onu da qeyd edək ki, gimnaziya həftənin 7 günü, 24 saat xüsusi mühafizə sistemi – mühafizəçilər, güvənlilik kameraları, gecə gözətçiləri, yataqxanaya aid gecə növbətçiləri, axşam və gecə dayələri tərəfindən nəzarətdədir. Gimnaziyada tədris birnövbəlidir. Gündəlik olaraq şagirdlər həftə içi beş gün 8.30-dan etibarən tədris prosesinə başlayırlar. Dərs cədvəllərindən asılı olaraq, 13.00-14.40 arası cədvəl üzrə dərsləri yekunlaşır və şagirdlər sinif rəhbərlərinin müşaiyəti ilə yeməkxanaya yollanırlar. Naharlarını edib sinif otaqlarına qayıdan şagirdlər üçün bundan sonra sinif rəhbərlərinin icra etdiyi etüd dərsləri başlayır. Həmin dərslərdə şagirdlər ertəsi günün dərslərinə hazırlaşır, ev tapşırıqlarını edir, həmçinin sosial fəaliyyətlərlə məşgul olur, müəyyən sorğularla iştirak edir, məktəbdaxili və beynəlxalq layihələrə (məsələn, SELFIE https://www.etf.europa.eu/sites/default/files/2021-05/az_-_slide_deck.pdf) qoşulurlar. Sinif rəhbərləri tərəfindən həftədə bir dəfə əvvəlcədən tərtib edilmiş program (perspektiv plan) əsasında müəyyən edilmiş (bayramlar, dövlətçilik, vətənpərvərlik, etik davranış qaydaları, şəxsi və ümumi gigiyena, sağlamlıq, eko-loji təmizlik və s.) mövzular işlənilir. Etüd dərsləri 17.00-da bitir və məktəbin nizam-intizam qaydalarına müvafiq olaraq şagirdlər sinif rəhbərləri tərəfindən valideynlərinə təhvil verilir.

Gimnaziyada psixoloq xüsusi əhəmiyyətli əməkdaş hesab olunur. Belə ki, şagirdlərin təlim-tərbiyəsi sahəsindəki çətinlikləri, onların şəxsi və intellektual inkişafındakı qüsurları aradan qaldırmaq, bununla da təlim-tərbiyə sahəsində məktəbdə aparılan işin səmərəliliyini yüksəltmək, sosial cəhətdən fəal, yüksək ideya inamına malik şəxsiyyətin formalşdırılmasında pedaqoji kollektivə köməklik göstərməkdə psixoloğun rolü əvəzsizdir. Xüsusən, yataqxanada yerləşən, valideyn himayəsindən qismən uzaqlaşan, istedadlı

şagirdlərə mütəmadi olaraq praktik psixoloq dəstəyi və nəzarəti göstərilir. Gimnaziyada psixoloq bütün şagirdlərlə, valideynlərlə, xüsusi hallarda pedaqoji heyətlə də işləyən “rəhbər işçi” sayılır. Şagirdlərin əqli-psixoloji sağlamlığına, təmayüllərin seçilməsində şagirdlərə, valideynlərə (sorğular, psixoloji testlər etməklə) doğru istiqamət verməkdə məsuliyyət daşıyır, nəticədə dərs ilinin sonunda onların sinifdən-sinfə keçirilməsini şəxsi işlərdə öz izmzası ilə təsdiqləyir.

Gimnaziyada həkim uşaqların anatomin-fizioloji xüsusiyyətləri sahəsində məktəb gigi-yenasi və fiziki tərbiyədə yaranan xüsusiyyətlərə məktəblilərin sağlamlıq vəziyyətinin təhlili və öyrənilməsi, lazımı müalicəvi-sağamlasıldırcı tədbirlərin təşkilinə, keçici xəstəliklərin qarşısını almaq üçün epidemiyaya qarşı tədbirlərin təşkili və keçirilməsinə, tədris dərslərinin keçirilməsi zamanı sanitar-gigiyenik şəraitin günün müəyyən edilmiş rejimin yerinə yetirilməsinə nəzarət edir. O, şagird, müəllim və valideynlər arasında sistematiq, sanitar-maarif işinin aparılmasını, ictimai təşkilatların nümayəndələrinin, şagirdlərin sağlamlıqları müdafiələri üzrə fəal işə cəlb edilməsini təmin edir. Həkim nəzarəti sahəsində kifayət qədər təcrübəsi olan gimnaziyanın həkimi uşaq poliklinikasının ştatında olan, onların stamp və möhüründən istifadə edən həkim-pediatr və ya terapevt tərəfindən həyata keçirilir.

Gimnaziya akademik biliklərlə yanaşı, təlim-tərbiyə prosesində şagirdlərə sosial bacarıqlar verən, şəxsiyyətin intellektual inkişafı, şagirdin davranışının korreksiyası baxımından əhəmiyyəti böyük olan, ünsiyyət mədəniyyətinin formallaşmasında hər bir şagirdə özünü təsdiq edə bilmək vərdişi qazandıran sosial fəaliyyəti ilə yadداqlanan təhsil, tərbiyə ocağıdır.

Valideynlərin “Övladım təhsilini məktəbdə, yoxsa gimnaziyada davam etdirsin?” sualını nəzərə alaraq, bu mövzuya bəzi situasiyalarda tədris işləri üzrə direktor müavini kimi fəaliyyət göstərdiyim S.C.Pişəvəri adına Respublika Humanitar Fənlər Gimnaziyasının nümunəsində, xüsusi halda isə gimnaziyaların Nizamnamə və fəaliyyətindəki dövlət tələbləri əsasında aydınlıq gətirmək istəyirəm.

İlk olaraq qeyd edim ki, məktəb seçimi edərək məktəblər arasında fərqdən daha once övladımızın xarakterik xüsusiyyətinə, istək və ma-

raqlarına uyğun məktəb seçimi etmək lazımdır. Çünkü məktəb şagirdin şəxsi keyfiyətlərinin, şəxsiyyət kimi formallaşmasında, həmçinin akademik nailiyyət əldə etmələrində, xüsusən ali təhsil məktəblərinə qəbul kimi bir çox məqsədlərinin həyatə keçməsində əsas hədəf deyil, hədəfə aparan bir vasitədir.

Şagirdlərin özünü tanımmasına, özü üçün vacib hesab etdiyi problemlərin konkretləşməsinə, özündərk, öz şəxsi keyfiyyətlərinin fərqliliyinə, intellektual və emosional inkişafın vəhdətinin təmin edilməsinə, şagirdlərin ünsiyyət çətinliklərinin aradan qaldırılmasına, ümumiyyətlə, inkişafın optimallaşdırılmasına praktik müsbət təsirləri olan sosial fəaliyyətlər gimnaziyaların başlıca xüsusiyyətidir.

Güclü nizam-intizam və nəzarət, maddi-texniki baza, inkişaf proqramları, pilot və qeyri-pilot layihələr, sağlam təhsil mühiti, yerli və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq əlaqələri olan gimnaziyalar tarixən də elit təbəqələrin təhsil aldığı müəssisə hesab edilib.

Nəticə. Beləliklə, yarandığı gündən bugündək uğurlu inkişaf mərhələləri keçən, nüfuzlu şəxsiyyətlər hazırlayan 150 yaşlı gimnaziyamız qədim tarixi həqiqətlərə, xüsusi məktəb nizamnaməsinə, dövrünün müasir tədris ənənələrinə, seçilmiş elit kontingentinə görə hər zaman ən yaxşı məktəb hesab edilib. Bu gün də gimnaziya yerli və xarici olimpiadalarda şagird nailiyyətlərinin sayına, tədrisin keyfiyyətinə, sosial fəaliyyətlərin rəngarəngliyinə, layihə mərkəzlərinin fəaliyyətinə, həmçinin yerli və beynəlxalq universitetlərdə abituriyent qəbulu faiziñə görə fərqlənir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- 1.<https://pisheverihfg.edu.az/index.html>
- 2.<https://edu.gov.az/uploads/Qaydalar/2023/lineye-qebul-qaydalari-2023-2024.pdf>

- 3.<https://edu.gov.az/esas-senedler/2081>
- 4.<https://www.kvalifikasiya.edu.az/nodownload/s/kvalifikasiya/40da1d3a5c0ea2f22b3904b53dc52cfc1.pdf>
- 5.<https://leverageedu.com/blog/article-on-importance-of-education/>
- 6.<https://edu.gov.az/uploads/telimat/2022/05/isey-ve-gimnaziyalar.pdf>
- 7.https://www.etf.europa.eu/sites/default/files/2021-09/azb_selfie_pilot_az_report_final_1.pdf
- 8.<https://pisheverihfg.edu.az/project.html>

L.Hajiyeva

Dilemma: gymnasium or secondary school in Azerbaijan

Abstract

In the article, the main essence and function of school and gymnasium, the main differences and advantages of the annual activities and curricula of gymnasiums from secondary schools, the main differences in the labor functions, duties and responsibilities of the pedagogical staff operating in the gymnasium, as well as the perspective plan, purpose and importance of project classes are explained.

Л.Гаджиева

Дилемма: Гимназия или средняя школа в Азербайджане

Аннотация

В статье раскрываются основная сущность и функции школы и гимназии, основные отличия и преимущества годовой деятельности и учебных программ гимназий от общеобразовательных школ, а также основные отличия трудовых функций, обязанностей и ответственности педагогических кадров, работающих в гимназии, а также перспективный план, цель и значение проектных занятий.

ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN OLUNMASINDA KARBOHİDROGEN EHTİYATLARININ ROLU VƏ ƏHƏMIYYƏTİ

Coşqun Məmmədov,

AMEA-nın Rəyasət Heyətinin elmi katibi

e-mail: joshgun.mammadov@hotmail.com

UOT: 33; 553.9

Xülasə. Məqalədə ənənəvi enerji mənbələri kimi karbohidrogen ehtiyatları, onların müsbət və mənfi cəhətləri tədqiq edilmiş, karbohidrogen ehtiyatlarının əldə edilməsi zamanı yaranan ekoloji problemlərin təhlilinə geniş yer ayrılmışdır. Çıxış yolu olaraq bu mənbələrdən asılılığın aradan qaldırılması məqsədi ilə qeyri-ənənəvi enerji mənbələri kimi alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən səmərəli və geniş istifadə edilməsi təklif olunmuşdur.

Açar sözlər: ənənəvi enerji mənbələri, karbohidrogen ehtiyatları, alternativ və bərpa olunan enerji mənbələri, daş kömür, neft, təbii qaz, ekoloji problem.

Key words: traditional energy sources, hydrocarbon reserves, alternative and renewable energy sources, coal, oil, natural gas, environmental problem.

Ключевые слова: традиционные источники энергии, углеводородные резервы, альтернативные и возобновляемые источники энергии, каменный уголь, нефть, природный газ, экологическая проблема.

Istehsalat və xidmət sahələrinin davamlı və dayanıqlı inkişafında ənənəvi enerji mənbələri kimi karbohidrogen ehtiyatları müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, hələ XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində elmi-texniki tərəqqi nəticəsində baş verən "Sənaye inqilabı" prosesi, məhz istehsalatda təbii, sadə tətbiqli və uzun dövrə əsaslanan külək və su enerjisindən istifadənin buxar gücү enerjisi ilə əvəz olunması və onun geniş tətbiqi ilə mümkün oldu. Bu proses özlüyündə enerji mənbələrindən səmərəli istifadənin mexaniki yol ilə daha da təkmilləşdirilməsi və istehsalat prosesinə integrasiyasını nəzərdə tuturdu. Bu səbəbdən də ilk zamanlar daş kömür və odun biokütləsindən geniş istifadə olunması dünya üzrə bu kimi enerji mənbələrinə tələbatın daha da artmasına gətirib çı-

xardı. Beləliklə, geniş və əhatəli şəkildə sənayeləşmə prosesi başladı ki, bununla da yaranmış sosial-iqtisadi yeniliklər insanların gündəlik həyat tərzinə, onun daha da yaxşılaşmasına yol açdı. Eyni zamanda bu proses dünyada texnoloji yeniliklərin də əsasını qoyma. Belə ki, əl əməyinin bu cür mexanikləşdirilməsi cəmiyyəti, məhz aqrar mərhələdən sənaye mərhələsinə daşıyaraq köklü dəyişikliklərə səbəb oldu.

Enerji mənbələri **iki** hissəyə ayrılır: bərpa olunmayan, ənənəvi enerji mənbələri və bərpa olunan, qeyri-ənənəvi enerji mənbələri [16, s.80; 17, s.14; 13]. Bərpa olunmayan, ənənəvi enerji mənbələrinə karbohidrogen ehtiyatları olaraq *daş kömür, neft, təbii qaz, yanar daşlar (slanslar)* və s., həmçinin *nüvə və termonüvə enerjisi* daxildir. Alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrinə isə *günəş*

enerjisi, külək enerjisi, hidroenerji, bioenerji, termal sular və s. daxildir.

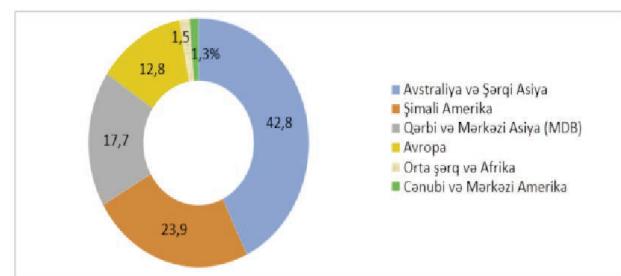
Daş kömür ehtiyatları

Ənənəvi enerji mənbələrinin bir növü olan daş kömür ekoloji cəhətdən əlverişli olmasa da, dünyada hələ də mühüm enerji mənbəyi olaraq qalmaqdadır. Yalnız hasilatın yüksək xərc tələb etməsi digər enerji mənbələrindən geniş istifadəni zəruri edir. Tarixi statistik məlumatlara əsasən, hələ 1910-cu ildə dünya üzrə ümumi yanacaq-enerji balansında daş kömürdən istifadə 65%, biokütlədən istifadə 32% idisə, neftin ümumi balansda payı isə cəmi 3% təşkil edirdi. Təbii qazdan istifadə isə demək olar ki, yox səviyyəsində idi. Lakin 1930-cu ildən sonra bu vəziyyət bir qədər dəyişdi. Belə ki, ümumi balansda daş kömürün payı 55%-ə, biokütlənin payı isə 27%-ə endiyi halda, neftin payı 15%-ə, təbii qazın payı isə 3%-ə qədər yüksəldi [20]. Ancaq 1970-ci ildən başlayaraq neft tədricən daş kömür və biokütləni əvəzləyərək insanların istifadə etdiyi əsas enerji mənbəyinə çevrildi. Belə ki, həmin dövr üçün neftin energetik balansa olan qatqısı öz tarixi maksimumuna, təxminən 47%-ə qədər yüksəldi və beləliklə, daş kömürün nisbi payı 25%-ə, biokütlənin nisbi payı isə 12%-ə qədər azaldı. Balansın yerdə qalan (təxminən 16%) hissəsi isə tədricən geniş istifadə olunan təbii qazın və yeni enerji mənbəyi kimi nüvə enerjisinin hesabına təmin edilməyə başladı [15, s.1].

Yalnız bir faktı da nəzərə almaq lazımdır ki, təkcə XX əsrin əvvəllərindən 1980-ci illərdək olan dövr ərzində hasil edilən təbii yanacağın miqdarı, bəşəriyyətin bütün tarixi dövr ərzində istehsal etdiyi təbii yanacağın həcmindən yüksək olmuşdur. Xüsusilə, 1960-1980-ci illər ərzində hasil edilən təbii yanacaq əsrin əvvəlindən hasil edilən kömürün 40%-ni, neftin 75%-ni, təbii qazın isə 80%-ni təşkil etmişdir [2, s.52; 18, s.3].

Daş kömür yer kürəsinin əsasən şimal hissəsində geniş yataqlara malikdir. Belə ki, dünya üzrə daş kömür ehtiyatlarının ümumi həcmi 1 074 108 mln. ton təşkil edir ki, bunun da 42,8%-i (459 750 mln.t) Avstraliya və Şərqi Asiyanın, 23,9%-i (256 734 mln.t) Şimali Amerikanın, 17,7%-i (190 655 mln.t) Qərbi və Mərkəzi Asiyanın (*Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB)*), 12,8%-i (137 240 mln.t) Avropanın, 1,5%-i (16 040 mln.t) Orta Şərq və Afrikanın, 1,3%-i isə (13 689 mln.t) Cənubi və Mərkəzi Amerikanın payına düşür [12, s.44].

Qrafik 1.

Ümumilikdə isə dünyanın 80-ə yaxın ölkə-sində daş kömür yataqları mövcuddur [14, s.10]. Bu ölkələr arasında Amerika Birləşmiş Ştatları (ABŞ) əsas daş kömür ehtiyatlarına malikdir. Belə ki, ABŞ üzrə daş kömür ehtiyatları 248 941 mln.ton olmaqla, ümumdünya üzrə təsdiq edilmiş daş kömür ehtiyatlarının (*1 074 108 mln.t*) təqribən 1/4 hissəsini təşkil edir. Sonrakı ilk beşliyi isə Rusiya Federasiyası (162 166 mln.t), Avstraliya (*150 227 mln.t*), Çin Xalq Respublikası (*143 197 mln.t*) və Hindistan (*111 052 mln.t*) bölüşür.

Cədvəl 1.

Ölkeler	Kömür ehtiyyatları mln. ton	Faizle %
ABŞ	248 941	23,2
Rusya	162 166	15,1
Avustralya	150 227	14
Çin	143 197	13,3
Hindistan	111 052	10,3
Diger ölkeler	258 525	24,1
Cami:	1 074 108	100

*50 000 mln. tondan yuxarı olan göstəricilər qeyd edilmişdir.

Mənbə: BP, Statistical Review of World Energy – 2022 [12]

Statistik göstəricilərə əsasən, 2021-ci ildə ümumdünya üzrə daş kömür istehsalı 8 172,6 mln.ton təşkil etmişdir. Mövcud daş kömür istehsalında Çin Xalq Respublikası liderlik edir. Belə ki, Çinin istehsal göstəricisi ($4\ 126\ mln.t$) bu sahə üzrə digər ölkələrin istehsal göstəricilərinin təqribən cəminə bərabərdir. Sonrakı ilk beşliyi isə Hindistan ($811,3\ mln.t$), İndoneziya ($614\ mln.t$), ABŞ ($524,4\ mln.t$) və Avstraliya ($478,6\ mln.t$) bölüşür. Ümumilikdə isə 2020-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə dünya üzrə daş kömür hasilatı 6% artmışdır. Ən böyük artım Bolqarıstan ($26,8\%$) və

Zimbabwe (20%), ən böyük azalma isə Venezuela (-44,5%) və Böyük Britaniyada (-36,8%) baş vermişdir.

Cədvəl 2.
Dünya ölkələri üzrə daş kömür istehsalı (mln.t)

Ölkələr	2017	2018	2019	2020	2021	Nisbat 2020/2021 %
Çin	3523,6	3697,7	3846,3	3901,6	4126,0	6,0
Hindistan	711,7	760,4	753,9	759,3	811,3	7,1
İndoneziya	461,2	557,8	616,2	563,7	614,0	9,2
ABŞ	702,7	686,0	640,8	485,7	524,4	8,3
Australiya	487,2	502,0	505,4	470,0	478,6	2,1
Rusiya	412,5	441,6	440,9	399,7	433,7	8,8
Cənubi Afrika	252,3	250,0	254,4	245,8	234,5	-4,3
Digər ölkələr	1144,5	1173,0	1053,5	906,2	950,1	4,6
Cəmi:	7695,7	8068,5	8111,4	7732,0	8172,6	6,0

*200,0 mln.tondan yuxarı olan istehsal göstəriciləri qeyd edilmişdir.

Mənbə: BP, *Statistical Review of World Energy – 2022* [12]

2021-ci ildə ümumi daş kömür istehlakı isə 3 823,9 mln.ton olmuşdur. Mövcud daş kömür istehlakında da Çin Xalq Respublikası 2 058,1 mln.ton göstərici ilə liderlik edir. Belə ki, Çinin istehlak etdiyi daş kömür ümumi dünya üzrə istehlak edilən kömürün təqribən yarısına bərabərdir. Sonrakı ilk beşliyi isə Hindistan (479,8 mln.t), ABŞ (252,5 mln.t), Yaponiya (114,6 mln.t) və Cənubi Afrika (84,3 mln.t) bölüşür. 2020-ci illə müqayisədə daş kömür istehlakında 6,3% həcmində artım müşahidə edilmişdir. Ən böyük artım Cənubi Kipr (196,9%) və Küveytin (110,4%), ən böyük azalma isə Portuqaliya (-54,6%) və Venesuelanın (-44,5%) payına düşür [12].

Neft ehtiyatları

Karbohidrogen ehtiyatları içərisində maye qazdan sonra ikinci ən yüksək istiliktorədən neft və ondan alınan müxtəlif məhsullardır. Belə ki, neftin istiliktorətmə qabiliyyəti, yəni 1 kq neftin tamamilə yandıqda yaratdığı istiliyin miqdarı 10 500-11 000 kkal (ori) dir. Halbuki yüksək kalorili əla növ daş kömür hesab olunan Antrasitin (yun. Anthrakītəs) istiliktorətmə qabiliyyəti 7 500-8 000 kkal (ori) dir. Digər tərəfdən əgər qış fəslində bir mənzilin qızdırılması üçün 5 ton odun, 4 ton torf, 3 ton daş kömür lazımdırsa, bu məqsəd üçün sərf olunacaq neftin miqdarı 1,2 tona bərabər olacaqdır. Neftin üstün cəhətlərindən biri də daş kömür və torf kimi bərk halda olan yanacaqlarla müqayisədə onun asan və əlverişli şəkildə nəql edilməsidir. Belə ki,

maye halında olan nefti bir yerdən digər yerə nəql etmək üçün dəmir yol sistənləri və neft daşıyan gəmilərdən əlavə, neft kəmərlərindən də istifadə olunur [8, s.8].

Neft gəlirlərinə əsaslanan iqtisadiyyatın təməlində isə xam neftin dünya bazارında formalasian qiyməti dayanır. Qiymət məsələsi isə əsasən satış bazarı mühitindəki mövcud vəziyyətdən və istehsal xərclərindən asılıdır. Bunuyla yanaşı, qiymətin formalasmasında digər amillər də vardır və bu amillərin əksəriyyəti obyektiv, təbii xarakter daşıyır [3, s.37]. Lakin dünya bazarında neftin qiymətində təbii səbəblərlə yanaşı, qeyri-təbii səbəblərdən də enmə və ya yüksəlmə halları kimi dalgalanmalar da müşahidə edilir. Ümumilikdə isə hər bir halda bu səbəblər neft ixrac edən və dövlət bütçesinin formalasmasında neft gəlirlərindən asılı olan ölkələrə təsirsiz ötüşmür. Bu səbəbdən gələcəkdə yarana biləcək hər hansı risklərdən siğortalanmaq məqsədi ilə neft ixrac edən ölkələr tərəfindən 1960-ci ildə OPEK (The Organization of The Petroleum Exporting Countries) təşkilati, yəni Neft İxrac Edən Ölkələr Birliyi yaradıldı. Hazırda təşkilat dünya bazarında neft qiymətlərinin idarə edilməsində və ümumdünya neft iqtisadiyyatının tənzimlənməsində ciddi qüvvə kimi fəaliyyət göstərməkdədir [19]. Ümumilikdə isə OPEK-in yaradılmasında əsas məqsədlər aşağıdakılardır [11, s.44-45]:

– üzv dövlətlərin neft siyasetini əlaqələndirmək və əsasən eyniləşdirmək; daha səmərəli fərdi və kollektiv müdafiə vasitələri ilə üzv dövlətlərin maraqlarını qorumaq; dünya bazarında neftin qiymətinin sabitliyinin təmin edilməsi yollarını və vasitələrini araşdırmaq; neft istehsal edən ölkələrin gəlirlərinin sabit artmasını təmin etmək; istehlakçı ölkələri səmərəli və fasiləsiz olaraq neftlə təmin etmək; ətraf mühiti qorumaq.

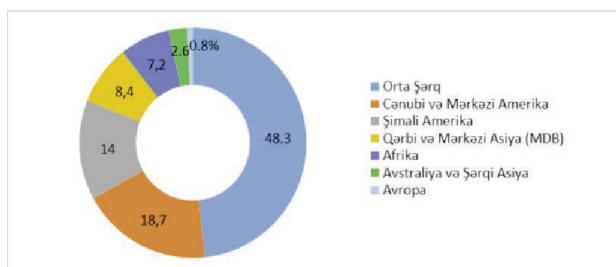
Hazırda təşkilatın 12 üzvü var ki, dünya üzrə neft ehtiyatlarının 70,1%-i, neft istehsalının isə 35,4%-i, məhz bu təşkilatın payına düşür [12, s.15-16].

Ənənəvi enerji mənbələrinin bir növü kimi neft, əsasən yer kürəsinin Orta Şərqi hissəsində böyük yataqlara malikdir. Belə ki, hazırda dünya üzrə neft ehtiyatlarının ümumi həcmi 1 732,4 mlrd. barrel təşkil edir ki, bunun da 48,3%-i (835,9 mlrd. barrel) Orta Şərqi, 18,7%-i (323,4 mlrd. barrel) Cənubi və Mərkəzi Amerikanın, 14%-i (242,9 mlrd. barrel) Şimali Amerikanın, 8,4%-i

(146,2 mlrd. barel) Qərbi və Mərkəzi Asiyanın (Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB)), 7,2%-i (125,1 mlrd. barel) Afrikanın, 2,6%-i (45,2 mlrd. barel) Avstraliya və Şərqi Asiyanın, 0,8%-i (13,6 mlrd. barel) isə Avropanın payına düşür [12, s.14].

Qrafik 2.

Təsdiq edilmiş neft ehtiyatlarının bölgüsü – (%) 2021

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hələ əlli il bundan önce planetdə neft hasilatı illik 500 mln.ton həddində olanda dünya ehtiyatları 20 mln.ton həcmində qiymətləndirilirdi və yaxın 20-25 il ərzində ehtiyatların tükənəcəyi ehtimal edilirdi. Lakin sonralar yeni perspektivli nəhəng yataqların kəşfi bu cür proqnozları doğrultmadı. Doğrudur, quru sahələrdəki ehtiyatların demək olar ki, əksər hissəsi mənimsənilmişdir. Bununla yanaşı, müstəqil hesablamalara görə, müəyyən ərazi və şelfdə potensial neft ehtiyatlarının 40-50%-i, təbii qazın 80%-i hələ də kəşf edilməmiş qalır [5, s.28].

Dünya ölkələri üzrə təsdiq edilmiş neft ehtiyatlarına görə Cənubi Amerika ölkəsi olan Venesuella 303,8 mlrd. barel göstərici ilə ilk pillədə qərarlaşır. Belə ki, dünya ölkələri üzrə ümumi təsdiq edilmiş neft ehtiyatlarının təqribən 5/1 hissəsi, məhz bu ökənin payına düşür. Sonrakı yerləri isə Səudiyyə Ərəbistanı (297,5 mlrd. barel), Kanada (168,1 mlrd. barel), İran (157,8 mlrd. barel) və İraq (145 mlrd. barel) tutur.

Cədvəl 3.

Dünya ölkələri üzrə təsdiq edilmiş neft ehtiyatları – 2021

Ölkələr	Neft ehtiyatı mlrd.barel	Faizlə %
Venesuella	303,8	17,5
Səudiyyə Ərəbistan	297,5	17,2
Kanada	168,1	9,7
İran	157,8	9,1
İraq	145,0	8,4
Rusiya	107,8	6,2
Küveyt	101,5	5,9
Digər ölkələr	450,9	26,0
Cəmi	1732,4	100

*100,0 mlrd. bareldən yuxarı olan göstəricilər qeyd edilmişdir.

Mənbə: BP, Statistical Review of World Energy – 2022 [12]

Statistik göstəricilərə əsasən, 2021-ci ildə ümumdünya üzrə illik neft hasilatı 4 221,4 mln.ton olmuşdur. Bu sahədə ABŞ 711,1 mln. ton göstərici ilə liderlik edir. Rusiya Federasiyası isə 536,4 mln. ton göstərici ilə ikinci yerdə qərarlaşır. Sonrakı ilk yerləri isə Səudiyyə Ərəbistanı (515 mln. t), Kanada (267,1 mln. t) və İraq (200,8 mln. t) tutur. Ümumilikdə isə 2020-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə neft hasilatı 1,5% artmışdır. Fərdi yanaşlıqda isə ən böyük artım Liviya (198,9%) və Suriyada (134,8%), ən böyük azalma isə Yəmən (-26,5%) və Böyük Britaniyada (-16,3%) müşahidə edilmişdir.

Cədvəl 4.

Dünya ölkələri üzrə neft hasilatı (mln.t)

Ölkələr	2017	2018	2019	2020	2021	Nisbat 2020/2021 %
ABŞ	574,1	669,1	749,9	711,6	711,1	0,2
Rusiya	558,5	567,9	573,4	524,4	536,4	2,6
Səudiyyə Ərəbistanı	559,3	576,8	556,6	519,6	515,0	-0,6
Kanada	236,6	257,7	263,5	252,0	267,1	6,3
İraq	222,4	227,0	234,2	202,0	200,8	-0,3
Çin	191,5	189,3	191,6	194,8	198,9	2,4
İran	231,9	219,2	158,3	143,2	167,7	17,4
Ərəb Əmirliyi	176,2	176,7	180,5	166,6	164,4	-1,1
Brazilya	142,6	140,6	151,2	159,3	156,8	-1,3
Küveyt	145,0	146,8	143,4	130,3	131,1	0,9
Digər ölkələr	1348,3	1315,7	1275,0	1167,1	1172,1	1,2
Cəmi:	4386,4	4486,8	4477,6	4170,9	4221,4	1,5

*İllik 100,0 mln. tondan yuxarı olan istehsal göstəriciləri qeyd edilmişdir.

Mənbə: BP, Statistical Review of World Energy – 2022 [12]

Dünya üzrə 2021-ci ildə illik neft istehlakı isə 4 245,7 mln. ton təşkil etmişdir. İllik neft istehlakında da ABŞ 803,6 mln.ton göstərici ilə liderdir. Belə ki, dünyada illik neft istehlakının 1/5 hissəsi, məhz ABŞ-ın payına düşür. Sonrakı ilk ilk beşlikdə isə Çin Xalq Respublikası (718,5 mln. ton), Hindistan (220,5 mln.t), Rusiya Federasiyası (153,4 mln. t) və Səudiyyə Ərəbistanı (152,4 mln. t) tutur. Ümumilikdə isə 2020-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə illik neft istehlakında 5,9% həcmində artım müşahidə edilmişdir. Ən böyük artım Ekvador (27,8%) və Kolumbiyanın (26,1%), ən böyük azalma isə Honkonq (Çin) və Vyetnamın (-5,7) payına düşür [12].

Təbii qaz ehtiyatları

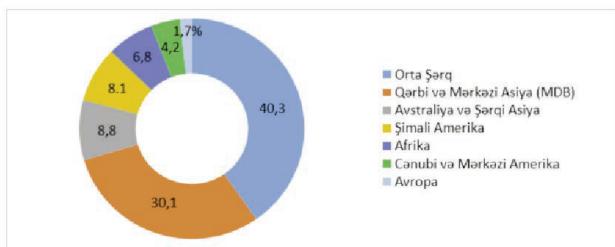
Təbii qaz yanacaq növü kimi ekoloji üstünlüyü ilə yanaşı, həm də əksər texniki-iqtisadi göstəriciləri, energetik gücü ilə də digər kar-

bohidrogen ehtiyatlarına nisbətdə fərqlənir. Belə ki, yanarkən hiss verməməsi, tullantı yaratması, məşəlinin asanlıqla tənzimlənməsi, xüsusilə də atmosferə və ətraf mühitə qarşı zərərliliyinin minimallığı onun ekoloji aspektində cəlbediciliyini artırın xüsusiyyətlərdir. Rəngsiz və çox zaman da iysiz olan təbii qaz texniki-iqtisadi imkanları nəzərə alınmaqla, digər ənənəvi enerji mənbələri ilə müqayisə edilərkən onun ekoloji və energetik keyfiyyətlərilə yanaşı, fiziki xüsusiyyətləri də xüsusi qeyd edilməlidir. Belə ki, karbohidrogen ehtiyatları arasında ən yüksək istiliktorətmə qabiliyyəti ilə fərqlənən təbii qaz müvafiq gücü ilə torf və yanar şistlərdən 3-4 dəfə, odun biokütlesi və daş kömürdən 1,5 dəfə, neftdən isə orta hesabla 1 000 kkal.kq üstündür. Konkret olaraq təbii qazın istiliktorətmə gücü orta göstəricidə 12 000 kkal.kq təşkil edir. Bu isə təbii qazın energetik, eyni zamanda texnoloji cəhətdən keyfiyyətli və səmərəli yanacaq növü kimi geniş tətbiqini təmin edir [6, s.18].

Ənənəvi enerji mənbələrinin digər növü olan təbii qaz da neft kimi əsasən yer kürəsinin Orta Şərqi hissəsində geniş yataqlara malikdir. Belə ki, dünya üzrə təbii qaz ehtiyatlarının ümumi həcmi 188,1 trln.m³ təşkil edir ki, bunun da 40,3%-i (75,8 trln.m³) Orta Şərqi, 30,1%-i (56,6 trln.m³) Qərbi və Mərkəzi Asiya (MDB), 8,8%-i (16,6 trln.m³) Avstraliya və Şərqi Asyanın, 8,1%-i (15,2 trln.m³) Şimali Amerikanın, 6,8%-i (12,9 trln.m³) Afrikanın, 4,2%-i (7,9 trln.m³) Cənubi və Mərkəzi Amerikanın, 1,7%-i (3,2 trln.m³) isə Avropanın payına düşür [12, s.30].

Qrafik 3.

Təsdiq edilmiş təbii qaz ehtiyatlarının bölgüsü – (%) 2021

Təbii qaz ehtiyatlarına malik dövlətlər sırasında isə 37,4 trln.m³ göstərici ilə Rusiya Federasiyası və 32,1 trln.m³ göstərici ilə İran ilk yerləri bölüşürler. Belə ki, hər iki ölkənin birgə təbii qaz ehtiyatları ümumdünya üzrə təsdiq edilmiş 188,1 trln.m³ təbii qaz ehtiyatının 1/3 hissəsindən çoxdur. Digər ilk yerləri isə Qətər

(24,7 trln.m³), Türkmenistan (13,6 trln.m³) və ABŞ (12,6 trln.m³) tutur.

Cədvəl 5.

Dünya ölkələri üzrə təsdiq edilmiş təbii qaz ehtiyatları – 2021

Ölkələr	Qaz ehtiyatı trln.m ³	Faizə %
Rusiya	37,4	19,9
İran	32,1	17,1
Qətər	24,7	13,1
Türkmenistan	13,6	7,2
ABŞ	12,6	6,7
Çin	8,4	4,5
Venesuela	6,3	3,3
Səudiyyə Ərəbistanı	6,0	3,2
Ərəb Əmirliyi	5,9	3,2
Nigeria	5,5	2,9
Digər ölkələr	35,6	19,0
Cəmi:	188,1	100

*5,0 trln.m³-dən yuxarı olan göstəricilər qeyd edilmişdir:

Mənbə: BP, Statistical Review of World Energy – 2022 [12]

Statistik göstəricilərə əsasən, dünya üzrə 2021-ci ildə ümumi təbii qaz hasilatı 4 036,9 mlrd.m³ təşkil etmişdir. Mövcud təbii qaz hasilatında ABŞ 934,2 mlrd.m³ göstərici ilə ilk yerdədir. Sonrakı yerləri isə Rusiya Federasiyası (701,7 mlrd.m³), İran (256,7 mlrd.m³), Çin Xalq Respublikası (209,2 mlrd.m³) və Qətər (177 mlrd.m³) tutur. Ümumilikdə isə 2020-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə təbii qaz hasilatı 3,1% artmışdır. Ölkələr üzrə ən böyük artım İraq (33,9%) və Yəməndə (30,2%), ən yüksək azalma isə Vietnam (-19,2%) və İtaliyada (-18,4%) müşahidə edilmişdir.

Cədvəl 6.

Dünya ölkələri üzrə təbii qaz hasilatı (mlrd.m³)

Ölkələr	2017	2018	2019	2020	2021	Nisbat 2020/2021 %
ABŞ	746,2	840,9	928,1	915,9	934,2	2,3
Rusiya	635,6	669,1	679,0	637,3	701,7	10,4
İran	213,9	224,9	232,9	249,5	256,7	3,1
Çin	149,2	161,4	176,7	194,0	209,2	8,1
Qətər	170,5	175,2	177,2	174,9	177,0	1,4
Kanada	171,3	176,8	169,8	165,7	172,3	4,3
Avstraliya	110,1	127,4	146,1	146,0	147,2	1,1
Səudiyyə Ərəbistanı	109,3	112,1	111,2	113,1	117,3	4,0
Norveç	123,7	121,3	114,3	111,5	114,3	2,8
Əlcəzair	93,0	93,8	87,0	81,5	100,8	24,1
Digər ölkələr	1 150,7	1 148,8	1 145,4	1 072,1	1 106,2	3,1
Cəmi:	3 673,5	3 851,7	3 967,7	3 861,5	4 036,9	4,8

*100,0 mlrd.m³-dən yuxarı olan istehsal göstəriciləri qeyd edilmişdir:

Mənbə: BP, Statistical Review of World Energy – 2022 [12]

Dünya üzrə 2021-ci ildə ümumi təbii qaz istehlakı isə 4 037,5 mlrd.m³ təşkil etmişdir. Mövcud təbii qaz istehlakında ABŞ 826,7 mlrd.m³ göstərici ilə liderlik edir. İkinci yeri isə 474,6 mlrd.m³ göstərici ilə Rusiya Federasiyası tutur. Sonrakı ilk yerləri isə Çin Xalq Respublikası (378,7 mlrd.m³), İran (241,1 mlrd.m³) və Kanada (119,2 mlrd.m³) bölüşür. Ümumilikdə isə 2020-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə təbii qaz istehlakında 5,3% həcmində artım müşahidə edilmişdir. Ən böyük artım Braziliya (29,1%) və Şimalı Makedoniyanın (26,4%), ən böyük azalma isə Vyetnam (-19,2%) və Yeni Zelandiyanın (-14,9%) payına düşür [12]. Lakin onu da nəzərə almalıyıq ki, daş kömür, neft və təbii qaz kimi ənənəvi enerji mənbələri tükənən resurslardır. Belə ki, hesablamalara görə bu yanacaqlardan istifadə indiki inkişaf tempi ilə davam etsə, təxminən neftin 43-50, qazın 65-73, daş kömürün 150-170, boz kömürün isə 500-550 ildən sonra tükənəcəyi proqnozlaşdırılır [1, s.8; 4, s.37]. Həmçinin karbohidrogen ehtiyatlarından plastik məmulatların, sintetik parçaların, yağların, karbon lifi və digər sənaye məhsullarının istehsalında birbaşa və ya dolayı şəkildə xammal kimi istifadə olunması da qlobal enerji çatışmazlığına səbəb olan amillərdəndir [9, s.304]. Bu səbəbdən Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) ənənəvi enerji mənbələrindən asılılığın aradan qaldırılması, eyni zamanda enerjiyə olan təlabatın ödənilməsinin yeganə həllini yalnız alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən geniş və səmərəli şəkildə istifadədə görür. Bu məqsədlə YUNESKO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) keçən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq, BMT-yə üzv olan ölkələrin və bu sahədə maraqlı olan təşkilatların dəstəyi ilə alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəni genişləndirmək və inkişaf etdirmək üçün mütəmadi olaraq maarifləndirici və təşviqedici müxtəlif tədbirlər həyata keçirir.

Ənənəvi enerji mənbələrinin tükənən olması ilə yanaşı, mövcud enerjidən istifadə zamanı ətraf mühitə dəyəcək ciddi mənfi təsirlər də qəçilmezdir. Belə ki, bərk və ya maye halında olan yanacaqların yandırılması zamanı kükürd dioksid (SO₂), karbon dioksid (CO₂), karbon oksid (CO), azot dioksid (NO₂), metan (CH₄), eləcə də toz, his və s. bu kimi zərərlər maddələr əmələ gəlir ki, bu da ətraf mühitin və atmosferin xeyli çirk-

lənməsinə səbəb olur. Kömürün açıq üsul ilə çıxarılması və torfun işlənməsi isə landşaftların dəyişilməsinə, hətta onun dağılıması hallarına gətirib çıxarır. Həmçinin neftin hasilatı və daşınması zamanı yarana biləcək hər hansı qəza zamanı neft və neft məhsullarının geniş ərazilərə yayılması ekoloji mühitin çirkəlməsinə səbəb olur ki, bu da ətraf mühitdə var olan mövcud canlıların məhvini yol açır [9, s.301].

Neft-qaz sənayesi obyektlərinin torpaq ehtiyatlarına təsiri nəticəsində yaranmış əsas neqativ nəticələr aşağıdakılardan ibarətdir [10, s.14]:

– ətraf mühitin çirkəlməsi nəticəsində torpaqların şərti sıradan çıxması; kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının azalması; canlı heyvan və bitki aləminin məhv; əhalinin sağlamlıq vəziyyətinin pişləşməsi.

Ənənəvi enerji mənbələrindən enerji hasil edilən zaman ətrafa külli miqdarda tam və bəzən də natamam yanma məhsulları da atılır. Tam yanma məhsulları içərisində karbon dioksid (CO₂) üstünlük təşkil edir ki, bunun da atmosferə atılması havanın çirkəlməsinə, kükürd dioksid (SO₂) və azot dioksid (NO₂) kimi qazlar isə təbiətdə turşu yağışlarının yağmasına səbəb olur. Nəticədə atmosferdə “istixana effekti” yaranır ki, bu da mümkün iqlim dəyişikliklərinə və qlobal istiləşməyə gətirib çıxarır. Belə ki, hesablamalara görə faydalı qazıntı şəklində çıxarılan enerji daşıyıcılarının yanmasından hər il atmosferə on milyonlarla ton karbon qazı (CO₂) atılır [9, s.301; 7, s.101].

Nəticə. Ənənəvi enerji mənbələri kimi karbohidrogen ehtiyatlarının məhdudluğunu, eyni zamanda ətraf mühitə qarşı zərərlə təsirlərini nəzərə alsaq, mövcud problemlərin həlli yalnız iki yol ilə: birincisi, mövcud ənənəvi enerji mənbələrindən qənaətli və səmərəli istifadə ilə enerji sərfiyatının aşağı salınması, ikincisi isə bu enerji mənbələrindən asılılığın minimuma endirilməsi, hətta gələcəkdə bu asılılığın tamamilə aradan qaldırılması mümkün ola bilər. Bu isə daha etibarlı və daha təmiz alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən geniş və səmərəli istifadə ilə mümkündür. Hazırda bu enerji mənbələrindən əldə edilmiş enerji kifayət qədər yüksək deyil və bu da mövcud enerji mənbələrindən tam imtina edilməsinə imkan vermir. Bu kimi çatışmazlıqların aradan qaldırılması isə yalnız bu sahəyə yeni və təkmilləşdirilmiş, müasir standartlara cavab verə

biləcək yüksək texnologiyaların tətbiqi ilə mümkündür.

Istifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cəlilov M.F. Alternativ regenerativ enerji sistemləri. Bakı, Təhsil, 2009.
2. Feyziyeva G. Dünyada mövcud olan qlobal enerji böhranı. "Geostrategiya" jurnalı, №4 (40), 2017.
3. Hacızadə E.M., Paşayev T.Ə. Neft-qaz sənayesində yeni bazar mexanizmlərinin formalasdırılması istiqamətləri. Bakı, 2000.
4. Hacızadə E.M. Energetik kompleks yeni islahatlar ərəfəsində. Bakı, 2000.
5. Hacızadə E.M. Neftqazçıxartma kompleksinin iqtisadi inkişaf modeli. Bakı, 2002.
6. Hacızadə E.M. Azərbaycanın təbii qaz potensialı: reallıqlar və virtual cizgilər. Bakı, 2001.
7. Kərimova N.İ. Atmosferin, akval sistemin və torpağın texnogen çirkənləndirilməsi. "Bakı Universitetinin xəbərləri" jurnalı, sosial-siyasi elmlər seriyası. №2, BDU, 2009, səh.101-114.
8. Mirzəcanzadə A. Neft. Bakı, 1984.
9. Məmmədov M.A., Əliyev Ə.M., İbrahimov E.Ş., Abasova A.Ə. Sənaye və yanacaq-enerji kompleksinin inkişaf istiqamətlərinin təhlili. Bakı, 2012.
10. Nurəliyeva R.N. Azərbaycanın yanacaq-enerji kompleksinin inkişafının iqtisadi-ekoloji problemləri. Bakı, 2010.
11. Səmədzadə Z. Çin qlobal dünya iqtisadiyyatında. Bakı, 2009.
12. British Petroleum Company (BP), Statistical Review of World Energy, June, 2022.
13. Resolution adopted by The General Assembly during its thirty-third session. United Nations Conference on New and Renewable Sources of Energy, №33 (148), 20 December, 1978.
14. World Energy Council (WEC), World Energy Resources Complete, Survey, 2013.
15. Фортов В.Е., Попель О.С. Возобновляемые источники энергии в мире и в России. Объединенный институт высоких температур РАН, Москва, 2013.
16. Гасников А.А. Роль традиционной и

альтернативной энергетики в регионах севера. Научный журнал «Экономические и социальные перемены: факты, тенденции, прогноз» 5 (29), 2013.

17. Городов Р.М., Губин В.Е., Матвеев А.С. Нетрадиционные и возобновляемые источники энергии. Томского Политехнического Университета, 2009.
18. Одум Г., Одум Е. Энергетический базис человека и природы. Москва, 1978.
19. http://www.opec.org/opec_web/en/about_us/24.htm-Brief History, OPEC (The Organization of the Petroleum Exporting Countries)
20. www.iea.org. Beynəlxalq Enerji Agentlinin rəsmi internet ünvani.

J.Mammadov

The role and importance of hydrocarbon resources in ensuring energy security

Abstract

The article studies hydrocarbon reserves as traditional sources of energy, their positive and negative sides, as well as an extensive place is given to the analysis of environmental problems that arise during the development of hydrocarbon reserves. In order to eliminate dependence on traditional energy sources, a more profitable and widespread use of non-traditional, alternative and renewable energy sources is proposed.

Д.Мамедов

Роль и значение углеводородных ресурсов в обеспечении энергетической безопасности

Аннотация

В статье изучены запасы углеводородов как традиционные источники энергии, их положительные и отрицательные стороны, а также обширное место отведено анализу экологических проблем, возникающих при освоении запасов углеводородов. В целях устранения зависимости от традиционных источников энергии предлагается более выгодное и широкое использование нетрадиционных, альтернативных и возобновляемых источников энергии.

ARAN İQTİSADI-COĞRAFİ RAYONUNUN YANACAQ ENERJİ RESURSLARI – MURADXANLI NEFT YATAĞI

Vəfa Tağıyeva,

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Azərbaycan coğrafiyası və
coğrafiyanın tədrisi texnologiyaları kafedrasının baş müəllimi
e-mail: nurana.tagizade@mail.ru*

UOT: 631. 47. 581

Xülasə. Məqalədə Azərbaycanın neft səltənəti, o cümlədən Aran iqtisadi-coğrafi rayonu – İmişli inzibati rayonunun tərkibindəki Muradxanlı kəndində yerləşən Muradxanlı neft yatağı və onun istismarı haqqında statistik rəqəmlərə və elmi mənbələrə əsaslanan məlumatlar verilmişdir. Neft quyuşunun ehtiyat mənbəyi və onun iqtisadi əhəmiyyəti ətraflı şəkildə təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: neft, qaz, enerji resursları, təbii sərvət, energetika, elektrik.

Key words: oil, gas, energy resources, natural resources, energy, electricity.

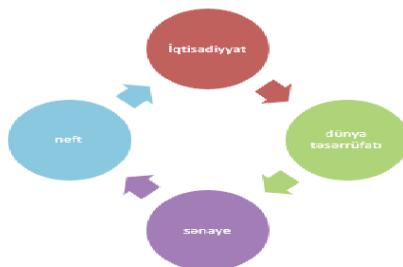
Ключевые слова: нефть, газ, энергоресурсы, природные ресурсы, энергия, электроэнергия.

Azərbaycanda neft ehtiyatlarının sənaye üsulu ilə çıxarılmasının inkişaf tarixi, onun iqtisadiyyatın inkişafındakı rolü, istismarı və potensial göstəriciləri, yataqların geoloji quruluşu, istismarı araşdırılırlaraq geoloji tədqiqatlar aparılması yolu ilə yeni-yeni neft quyularının tapılıb aşkar olunması, yeni texnologiyaların tətbiqi ilə quyuların neft ehtiyatlarının hesablanması və buradan çıxarılan neftdən nə qədər gəlir əldə etməyin mümkünlüyünün hesablanması elmi yenilik kimi dəyərləndirilə bilər. Bu baxımdan məqsəd neftin iqtisadiyyatın inkişafındakı əhəmiyyətini və sənayenin gəlirli sahələrindən biri olduğunu nəzərə alaraq Azərbaycanda enerji resurslarının inkişafının qısa tarixinin, eləcə də perspektiv inkişaf imkanlarının tədqiqi yolu ilə neft çıxarılmasında və emalında istismarda olan neft quyularının potensial imkanlarının araş-

dırılmasıdır. Bu sahə üzrə tədqiq edilən problemə kompleks və sistemli yanaşma neft sənayesinin tarixinin analizi, elmi-texniki amillərin tətbiqi ilə enerji resurslarının istismarına təsirinin təhlili, habelə neft quyularının potensial ehtiyatlarının hesablanması ilə bağlı müxtəlif metodlardan istifadə edilərək əldə olunan nəticələrdən karbonhidrogen ehtiyatlarının mənimsənilməsi üçün əlverişli olan ərazilərin, neft yataqlarının müəyyənləşdirilib sənayedə tətbiq olunmasında, habelə elmi-metodoloji və praktiki məsələlərin həllində istifadə olunması böyük əhəmiyyətə malikdir.

Qlobal dünyanın əsasını iqtisadiyyat, durmadan sürətlə inkişaf edən iqtisadiyyatın əsasını isə dünya təsərrüfatı təşkil edir. Zəncirvari inkişaf edən bu təsərrüfatda əsas pay sənayeyə məxsusdur. Sənaye təsərrüfatın aparıcı sahəsi olmaq etibarilə yanacaq enerji resurslarına arxalanır. Ya-

nacaq enerji resurslarında əsas potensial da neftə məxsusdur.

Dünya təsərrüfatı

Azərbaycan zəngin yeraltı və yerüstü təbii sərvətlər səltənətinə malikdir. Bu zəngin resurs potensiallarından biri də karbohidrogen ehtiyatlarıdır. Karbohidrogen ehtiyatlarının ən başlıca sahəsi olan neft həm respublikanın, həm də Aran iqtisadi-coğrafi rayonunun iqtisadiyyatının tənzimlənilməsində mühüm rol oynayır. Təsərrüfatın mühüm sahəsi olan sənayenin əsas yanacaq enerji resursu sayılan neft çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Zaman-zaman neftdən müxtəlif vasitələr üçün istifadə edilmişdir. İstər müxtəlif sənaye müəssisələrinin inkişafında, istərsə də təsərrüfatın digər sahələrində neftin xüsusi çəkisi olmuşdur [3, s.98].

Azərbaycan qədim zamanlardan neft ölkəsi kimi tanınmışdır. Ölkəmizdə quruda və suda hasil olunan neft müxtəlif areallarda yayılmışdır. Respublikanın əsas neft potensialı suda, Xəzərin Azərbaycan akvatoriyasına aid olan karbohidrogen ehtiyatlarında toplanmışdır. Burada olan “Azəri”, “Çıraq”, “Günəşli” neft ehtiyatları dünya arenasında tanınan və Azərbaycanın iqtisadi durumunun yüksəldilməsinə xidmət edən enerji resurslarıdır. Baxmayaraq ki, Xəzər dənizində digər zəngin yataqlar da mövcuddur, lakin yuxarıda adları qeyd olunan bu yataqların strateji əhəmiyyəti danılmazdır. Respublikamızın çox mühüm geostrateji, əlverişli coğrafi mövqedə – Xəzərin sahilində Avropa ilə Asiyənin darvazasında yerləşməsi onu dünya ölkələrinə tanımışdır. Qərbdən Şərqə gedən Böyük İpək Yolunun buradan keçməsi ta qədim zamanlardan Azərbaycanı dünyada məhşurlaşdırılmışdır. Azərbaycanın iqtisadi durumunun yüksəldilməsinə, eyni zamanda xalqın rifah halının yaxşılaşdırılmasına doğru bağlanan “Əsrin Müqaviləsi”, məhz “Azəri”, “Çıraq”, “Günəşli” neft yataqları və buradan istismara buraxılan quyular sayəsində

imzalanmışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə işlənib hazırlanmış Yeni Neft Strategiyasının məntiqi nəticəsi olaraq 1994-cü ilin sentyabrın 20-də bağlanan “Əsrin Müqaviləsi” nəinki Azərbaycanda, eləcə də dünya arenasında mühüm bir sənəd kimi tarixə düşdü. Bu müqavilənin imzalanmasında dünyada iqtisadi qüdrətə malik, eyni zamanda yüksək sənaye dövlətlərinin – Yaponiya, ABŞ, Rusiya, Böyük Britaniya, Norveç, Türkiyə, Səudiyyə Ərəbstanının nümayəndə heyətləri, dünyanın 13 ən mühüm transmilli neft şirkətləri iştirak etmişdir. “Azəri”, “Çıraq”, “Günəşli” neft yataqlarından hasil olunan neftin ixracı “Bakı-Tbilisi-Ceyhan” neft kəməri vasitəsi ilə reallaşdırılmışdır. Belə ki, 1999-cu ilin noyabrında Türkiyənin İstanbul şəhərində keçirilmiş ATƏT-in Sammitində ABŞ, Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan, Qazaxistan və Türkmenistan prezidentləri tərəfindən “Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Neft Kəməri”nin çəkilişi haqqında dövlətlərarası Müqavilə imzalanmışdır. 2002-ci il sentyabrın 18-də Bakıda ulu öndər Heydər Əliyevin və Türkiyə, Gürcüstan prezidentlərinin iştirakı ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan ixrac neft kəmərinin təməlqoyma məra-simi keçirilmiş və tikintisinə başlanılmışdır. 2006-cı il iyulun 13-də isə Türkiyənin Ceyhan şəhərində XXI əsrin ən böyük enerji layihəsi olan “Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri”nin təntənəli açılış mərasimi keçirildi. Bakı-Tbilisi-Ceyhan istismara verilən gündən 2007-ci ilin sonuna dək Ceyhan limanından 36 milyon 796 min 555 ton Azərbaycan nefti dünya bazarlarına yola salılmışdır [3].

Bakı-Tbilisi-Ceyhan ixrac neft kəməri

Azərbaycanın quruda da mühüm sənaye əhəmiyyətli neft yataqları vardır. Bu yataqların əksəriyyəti Aran iqtisadi-coğrafi rayonunun payına düşür. Burada müxtəlif dövrlərə təsadüf edən

neft yataqları aşkar edilmişdir. Müxtəlif geoloji quruluşa və struktura malik olan bu yataqlar müxtəlif dərinliklərdə aşkar olunaraq istismara verilmişdir. Aran iqtisadi-coğrafi rayonu neft yataqlarının istismarına görə respublikada ikinci yerdə durur. Respublikada hasil olunan neftin 26%-i bu rayonun payına düşür. Burada olan neft yataqları 1930-cu ildən başlayaraq istismar olunmağa başlamışdır. Son zamanlaradək istismarda olan neft yataqları Kürovdağ, Mişövdağ, Neftçala, Qalmaz, Muradxanlı, Mollakənd, Kürsəngidir. Yuxarıda adları qeyd olunan neft yataqları, əsasən Mezazoy erasına aiddir. Yanacaq energetika kompleksinin inkişafında, məhz bu ərazidən çıxan neftin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu baxımdan rayonda əsas ixtisaslaşmış sahələrdən biri də neftçixarmadır. Ərazidə istismar olunan neft yataqlarında neft müxtəlif üsullarla çıxarılır.

Hələ ilk zamanlarda, yəni 1936-1937-ci illərdə alim və mütəxəssislər tərəfindən İmişli rayonu Muradxanlı kəndi ərazisindəki Muradxanlı neft yatağı haqqında ilkin olaraq elmi proqnozlar verilməyə başlanılmışdır. Sonralar bu proqnozların sübut olunması üçün müxtəlif elmi və praktiki araşdırımlar aparılmışdır. Müxtəlif illərdə bir çox alımlar burada olan yataqların, hətta 6-7 km dərinlikdə olması barədə mülahizələr irəli sürmüştür [7, s.129].

Muradxanlı neft yatağı

Muradxanlı neft yatağı olduqca mürəkkəb geoloji xüsusiyyətlərə və tektonik quruluşa malik olduğundan uzun müddət coxsayılı geoloqların, coğrafiyaşunaslarının və alımların nəzər-diqqətini cəlb etmiş və onlar bu aktiv neft yatağı haqqında müxtəlif mülahizələr söyləmişlər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hətta müasir dövrdə də yatağın geoloji xarakteristikası barəsində tam olaraq elmi faktlara söykənən fikir yürütütmək mümkün deyil. Lakin ilkin olaraq Muradxanlı

neft yatağı və onun geoloji quruluşu, eyni zamanda tektonik xüsusiyyətləri haqqında Azərbaycanın görkəmli geoloq alimi akademik Ş.F.Mehdiyev bütün proqnozları ümumiləşdirərək yekun qərar qəbul etmişdir. Belə ki, 1968-ci ildən etibarən Aran iqtisadi-coğrafi rayonunun inzibati rayonu olan İmişlinin şimal-qərb zonasında Kür çayının sağ sahiləri boyunca yerləşən Muradxanlı neft yatağının geoloji quruluşu, seysmikliyi, tektonik, qravimetrik, həmçinin maqnitimetrik xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq artıq qazma işlərinin başlanılmasına dair qərar qəbul olunmuşdur. Yatağın uzunluğu 15 km, eni isə 11 km məsafəni əhatə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Muradxanlı neft yatağı Azərbaycanda ən dərin və ən qədim neft yatağı hesab olunur [5, s.78].

Muradxanlı neft yatağı (ilk neft quyusu)

Aparılan qazma işlərindən sonra yataqda 1971-ci ilin may ayında qazılan 5 sayılı quyudan 3761-3798 metr dərinlikdə ilkin olaraq sənaye əhəmiyyətli neft əldə olunmağa başlanılmışdır. Bütün bu nailiyyətlərdən sonra respublikada ilk dəfə mürəkkəb geoloji quruluşa malik Muradxanlı neft yatağında vulkanik mənşəli, həmçinin üst təbaşir dövrünün çöküntülərindən əmələ gəlmiş neft aşkar olunaraq istismara verilmişdir. Sonralar yataqda digər neft quyuları da fəaliyyətə başlamışdır. Beləliklə, yataqda olan 53, 58 sayılı və digər quyulardan da gün ərzində 300-350 ton olmaq etibarilə yüksək hasilatlı neft əldə olunmağa başlandı [6, s.76]. Muradxanlı neft yatağında neftdən başqa qaz da hasil olunmuşdur. Burada təxminən 500 min m^3 qaz hasil edilmişdir ki, bunun da əksər hissəsi daxili ehtiyaclara sərf edilmişdir. Beləliklə, aparılan yüksəkkeyfiyyətli qazma işlərindən sonra Muradxanlı neft yatağında 138 quyu qazılıb istismara verilmişdir. Bunlardan 78 quyu kəşfiyyat quyusu kimi fəaliyyətə başlamışdır. Yataqda elektrik

təchizatı, neftin hazırlanması sahəsi, mexaniki təmir sahəsi, quyuların əsaslı və cari təmiri sahəsi və neft-qaz çıxarma sahəsi fəaliyyət göstərir. Muradxanlı yatağında sürətli istismar işlərindən sonra burada olan neftin tükənməsi barədə fikirlər də müasir zamanların müzakirə mövzusuna çevrilmişdir [2, s.134].

Nəticə. Hazırda Muradxanlı neft yatağı genişləndirilmiş neft yatağı kimi fəaliyyət göstərməkdədir. Uzun illər ərzində istismar olunan bu yataq bu gün də öz aktuallığını itirməmiş, sənaye əhəmiyyətinə və hasil olunan neftin maya də-yərinə görə respublikamızın quru ərazisində yerləşən bir sıra neft yataqlarından üstün olması ilə səciyyələnir. Muradxanlı neft yatağında müasir dövrdə də neft hasil olunur. Hazırda yeni kəşfiyyat quyularının təməli qoyulmuş bu yataqda neft istismarını genişləndirmək üçün dövlət əhəmiyyətli qazma-qurğu işləri yerinə yetirilir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, Muradxanlı neft yatağının quyularındaki neftin tükənməsi üzrə müxtəlif müzakirələr gedir və yeniyen yataqların tapılıb aşkar olunması üçün yeni tədqiqat planları işlənilib hazırlanır. Muradxanlı neft yatağı həm coğrafi, həm də keyfiyyət baxımından əhəmiyyətli olduğu üçün inanırıq ki, gələcəkdə də bu yataqların istismarının davam etdirilməsi həm region, həm də respublikanın iqtisadi inkişafı üçün böyük fayda verəcəkdir.

Muradxanlı neft buruğunun işləmə mexanizmi

Istifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Programı (2004-2008). Təmmətnli elektron materiallar məcməsi, Bakı, 2007, 204 səh.
2. Paşayev N.Ə., Əyyubov N.H., Eminov Z.N. Azərbaycanın iqtisadi və sosial coğrafiyası.

Bakı Universiteti, 2010, 410 səh.

3. Azərbaycan regionları. Bakı, 2017, ARDSK, səh.806.

4. N.Nərimanov. Azərbaycan kənd təsərrüfatı. Bakı, 2017, 608 səh.

5. Paşayev N.Ə., Əyyubov N.H., Eminov Z.N. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi, sosial və siyasi coğrafiyası. Bakı, 2010, 416 səh.

6. Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası III cild. Regional coğrafiya. Ensiklopediya, Bakı, 2015, 438 səh.

7. Nadirov A.A., Məmmədov Q.Ş., Məmmədov R.M., Əfəndiyev V.Ə. Azərbaycanın iqtisadi və sosial coğrafiyası. Bakı, 2010, 470 səh.

8. Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası I cild. Fiziki coğrafiya. Ensiklopediya, Bakı, 2015, 421 səh.

V.Taghievə Fuel and energy resources of the Aran economic-geographic region - Muradkhanli oil field

Abstract

The article presents information based on statistical data and scientific sources about the oil kingdom of Azerbaijan, including the Aran economic-geographical region, the Muradkhanli oil field located in the village of Muradkhanli of the Imishli administrative region, and its exploitation. The resource base of the oil well and its economic importance are analyzed in detail.

В.Тагиева Аранский экономический географический район топливо-энерге- тические ресурсы – Мурадханлинское нефтяное месторождени

Аннотация

В статье представлены сведения основанные на статистических данных и научных источниках о нефтяном царстве Азербайджана, в том числе о нефтяном месторождении Мурадханлы, расположенном в селе Мурадханлы Имишлинского административного района Аранского экономико-географического района, и его эксплуатации. Подробно проанализированы ресурсная база нефтяной скважины и ее экономическое значение.

İRİBUYNUZLU HEYVANLarda NEKROBAKTERİozun PROFİLAKTİKASI

UOT: 619:616.98:579.841. 93-0973

Xülasə. Məqalədə respublikanın fermer təsərrüfatlarında “Heyvandarlığın davamlı inkişafı və ərzaq məhsullarının istehsalı üzrə dəyər zəncirinin yaradılması” layihəsi çərçivəsində fermer təsərrüfatlarında aparılan epizootoloji, kliniki, patoanatomik müayinələr zamanı iribuynuzlu heyvanlarda nekrobakterioza görə şübhəli olan dirnaqlardan götürürlən patmaterialların müayinəsi ilə onlarda həmin xəstəliklərin spontan olaraq baş verməsi tədqiq və təhlil edilmişdir. Bakterioloji müayinələr nəticəsində ayrılan *fusobakterium necrophorum* kulturalarının patogenliyi müxtəlif laborator heyvanlar, dovşanlar və ağ siçanlar üzrə müəyyən edilmiş, həmin törədicilərin dərman maddələrində həssaslığı müəyyən edilərək onların effektliyi laborator heyvanlar üzrə aparılan təcrübələrdə nekrobakteriozun müalicəsində də öyrənilmişdir.

Açar sözlər: layihə, *fusobakterium necrophorum*, xəstəlik, müalicə, nekrobakterioz, qida mühiti.

Key words: cattle, infection, diagnostics, antibiotic, in vitro, standard discs.

Ключевые слова: проект, фузобактерия некрофорум, болезнь, лечение, некробактериоз, пищевая среда.

“Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin dayanıqlılığının təmin edilməsi üçün institutsiional potensialın gücləndirilməsi strateji hədəf kimi elan edilmişdir. “Heyvandarlığın davamlı inkişafı və ərzaq məhsullarının istehsalı üzrə dəyər zəncirinin yaradılması” layihəsi çərçivəsində fermer və fərdi təsərrüfatlarda iribuynuzlu heyvanlarda nekrobakteriozun profilaktika strategiyasının təmin edilməsi dövlət tərəfindən dəstəklənir və məqsədyönlü elmi-tədqiqat işlərinin aparılması üçün məqsədə uyğundur.

İnsanlar özlərinin et və süd məhsullarına artan tələbatını ödəmək üçün heyvanların baş hesabı ilə sayını artırır, yeni yüksək məhsuldar cinslərin yaradılmasına, ətin qidalılıq dəyərinin yağılılığı, konsistensiyası, dad və aromat xassələrinin yaxşılaşmasına, o cümlədən xəstəliklərə qarşı davamlılığının artırılmasına və xarici mühitin dəyişkən şəraitinə uyğunlaşdırılmasına daha çox üstünlük verirlər. Respublikamızda yeni-yeni fermer heyvandarlıq təsərrüfatları fəaliyyət göstərir. Lakin onların əksəriyyəti heyvandarlıq təsərrüfatları üçün lazımı tələblərə cavab vermir, həmin təsərrüfatlarda xaricdən infeksiya amillərinin gətirilməsi və xarici mühitə yayılmasının qarşısı alınmır. Ona görə də onlarda bir sıra yolu xaricdən iribuynuzlu hey-

vanların nekrobakteriozu yayılaraq heyvandarlığa ciddi ziyan verir [1, 2, 3, 4]. Həmin xəstəliyin müalicə profilaktikası üçün istifadə edilən dərman preparatları kortəbii şəkildə, yəni xəstəlik törədicilərinin onlara həssaslığı öyrənilmədən tətbiq edilir ki, bu da əksər hallarda nəticə vermir. Təbii ki, infeksion xəstəliklərə qarşı qoruyucu vasitələrin tətbiqi və xəstəliklərin qarşısının alınması vacib məsələdir. Lakin xəstəliklər baş verdikdə xəstəliyə düzgün diaqnozun qoyulması, bir sözlə, etioloji amilin müəyyənləşdirilməsi də gələcəkdə xəstəliyin düzgün aparılan müalicə imkanlarının reallaşmasını təmin edir [1, 3].

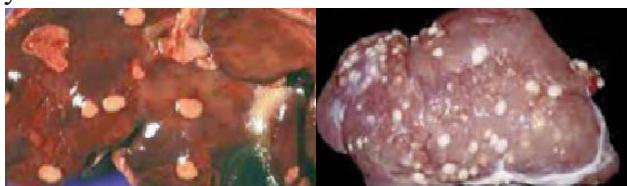
Göstərilənləri nəzərə alaraq biz həmin xəstəliklərin diaqnozunu asanlaşdırmaq və müalicə üçün istifadə edilən dərman maddələrinin effektliyini öyrənməyi qarşımıza məqsəd qoyduq. Qaramalın nekrobakteriozu heyvandarlığa böyük ziyan vuran xəstəlikdir. Buna görə də bu xəstəliyin profilaktikası böyük əhəmiyyət kəsb edir. Nekrobakteriozun törədicisi ciddi anaerob olan *fusobakterium necrophorum* mikroorganizmləridir. Bu spor və kapsula əmələ gətirməyən qrammənfi və olduqca polimorf mikroorganizmdir.

Nekrobakteriozun törədicisi ilk dəfə 1881-ci ildə R.Kox tərəfindən qeyd edilmiş və 1884-cü ildə Loffler tərəfindən onun xüsusiyyətləri ətraflı

şəkildə öyrənilmişdir. Xəstəlik törədicisinin təmiz kulturası 1890-ci ildə Banq və 1891-ci ildə Şmorl tərəfindən alınmışdır. Uzun illər boyu xəstəliyin törədicisi olan *Bacterium necrophorum* ikinci infeksiya törədicisi kimi hesab etmişlər. Yalnız 1932-ci ildə rus alimi A.Q.Revnivix eksperimental yolla nekroz çöpünün nekrobakteriozun törədicisi olmasını sübut etmişdir. *Bacterium necrophorum* kəskin polimorfür. Təzə mikrob kulturası və nekrotik fokuslardan hazırlanmış yaxmaların mikroskopiyası zamanı amil çöp və ya uzun sap şəklində görünür. Bəzi saplarda sapvari və ya kolbavari genişlənmələr qeyd olunur. Köhnə kulturalardan hazırlanmış yaxmalarda xəstəliyin törədicisi qısa çöplər şəklində görünür. Belə preparatlarda amilin bəzən kokvari forması da qeyd olunur.

Xəstəliyin törədicisi sərbəst hərəkətə malik deyil, spor və kapsula yaratmır. Anilin boyalarının spirit və suda məhlullarında qeyri-bərabər boyanma müşahidə edilir, Qramla mənfi boyanır. Silya boyası, Leffler abisi, Romanovski-Himza və Muromsev boyama üsulu ilə yaxşı boyanır. *Bacterium necrophorum* obliqat anaerobdur. Onun laboratoriya şəraitində yetişdirilməsi üçün Kitt-Tarossi mühiti, Marten bulyonu, Kottinger qaraciyər bulyonu, serumlu və qlükozalı qanlı aqar və yarımmaye aqardan istifadə edilir. Kitt-Tarossi mühitinə 10-20% miqdarda qaramal serumu və 0,2-0,5% qlükoza əlavə etdikdə mikrob daha yaxşı boy verir və qaz əmələ gətirmə intensiv xarakter alır. Mikrobun yetişdirilməsi 36-38°C temperatura və qida mühitlərinin pH-1 7,4-7,6 olmalıdır. Kitt-Tarossi qida mühitində 24-48 saatdan sonra bulanma və qaraciyər kəsikləri üzərində pambıqvari çöküntü yaradır.

5-8 gündən sonra mühitin şəffaflaşması nə-

zərə çarpır. Serumlu aqarda ağ rəngdə koloniylar verir, qanlı və qlükozalı aqarda yasti rəngsiz və ya açıq boz rəngdə koloniylar hamar, bəzən isə dalğavari çıxıntıllara malik olan koloniylar yaradır. Nekrobakteriozun törədicisi hemotoksin yaradır ki, bu da müxtəlif növ kənd təsərrüfatı heyvanları və quşların eritrositlərini lizisə uğradır. Hemotoksin, əsasən 0,5% qlükoza, natriumfosfat və az miqdarda qan əlavə edilmiş ƏPB-da yaxşı istehsal olunur və termolabildir. Ekzotoksin əsasən maye qida mühitlərində yaranır və buna 0,3% formalin əlavə etdikdə anatoksinə çevrilir. Endotoksin mikrob hüceyrəsinin parçalanması zamanı ayrırlar və güclü nekroz yaratma xüsusiyyətinə malikdir. Xəstəliyə diaqnoz qoymaq üçün onun epizootoloji xüsusiyyətləri, kliniki əlamətləri, patoloji-anatomik dəyişiklikləri nəzərə alınır və diaqnozun dəqiqləşdirilməsi üçün bakterioloji müayinədən istifadə edilir. Bakterioloji müayinə məqsədi ilə sağlam toxuma ilə nekrozu toxuma sərhəddindən nümunə götürüb mikroskopiya üçün yaxma hazırlanır, müxtəlif qida mühitlərinə əkilərək anaerob şəraitində yetişdirib amilin təmiz kulturası alınır və bioloji sınaqdan istifadə edilir. Bioloji sınaq ağ siçan və ada dovşanları üzərində qoyulur. Ada dovşanlarının qulağının dərisi altına 0,5-1 ml patoloji materialın suspenziya və ya bulyon kulturasından vurulur. İnyeksiyadan 2-4 gün keçmiş yoluxdurma yerində nekrotiki iltihabi baş verməsi patoloji materialda *Bacterium necrophorum*un olmasını göstərir. Ada dovşanları, adətən, yoluxdurmadan 6-10 gün keçmiş olur və onları yaran zaman daxili orqanlarda nekrotiki iltihab müşahidə edilir. Ağ siçanları 0,3-0,5 ml dozada bulyon kulturası ilə quyuğun əsasından dörialtına inyeksiya etməklə yoluxdurma aparılır. Yoluxdurmanın 8-ci gündənə inyeksiya sahəsində nekrotiki iltihab baş verir, hətta quyuq qopub düşür, 10-14 gündən sonra isə siçanlar tələf olur. Yarma zamanı daxili orqanlarda irinli-nekrotiki ocaqlar aşkar edilir.

Material və metodlar

Respublikanın fermer təsərrüfatlarında innovativ inkişafın dayanıqlı şəkildə təmin edilməsi üçün heyvandarlıq təsərrüfatlarına iqtisadi zərər vuran şərti patogen mikrobların törətdikləri xəstəliklərdən olan nekrobakteriozun epizootik vəziyyəti öyrənilmiş və yayılmasına şərait yaradan

amillər aşkar edilmişdir. Onlara qarşı mübarizə tədbirlərini tədqiqatlarla müəyyən etməklə qeyd olunan xəstəlik törədicilərinə qarşı tədqiqat işləri monitorinqlər əsasında müəyyən edilərək qeyri-sağlam fermer heyvandarlıq təsərrüfatlarında aparılmışdır.

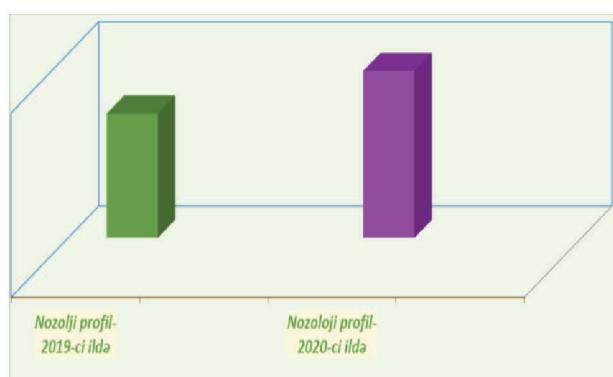
Təsərrüfatlarda aparılan anamnez məlumatları, kliniki və epizootoloji müayinələr zamanı nekrobakterioza görə götürülən patoloji materiallar Lənkəran Dövlət Universitetinin Baytarlıq və aqrar fənlər kafedrasının laboratoriyasında qəbul olunmuş qaydada bakterioloji müayinəyə cəlb olunmuşdur. Həmin materiallardan ayrılan törədicilərin – fusobakterium necrophorumun patogenliyi ağ siçanlar üzərində təcrübələrdə öyrənildikdən sonra onların dərman maddələrinə həssaslığı baytarlıq laboratoriyaları üçün təsdiq olunmuş disk və preparatların ardıcıl durulduması üsulları ilə öyrənilmişdir. Nəticədə göstərilən mikroqların həssas olduğu preparatların terapevtiki effektliyi təsərrüfat şəraitində spontan xəstə heyvanlar üzərində sınaqdan keçirilmişdir [5, 6, 7].

Alınan nəticələr və onların müzakirəsi

Tədqiqat apardığımız təsərrüfatlarda xəstə heyvanlardan nekrobakteriozun törədicisi fusobakterium necrophorum ayrılmışdır və qaramal arasında dırnaq xəstəliklərinin başlıca səbəbi kimi bu törədicinin olması laborator müayinələrlə təsdiq edilmişdir. Bununla yanaşı, müşahidə müddəti ərzində nekrobakteriozun xüsusi çəkisi nəzərdən keçirildikdə aydın oldu ki, nozoloji profildə bu xəstəliyin tədricən artması baş verir. Belə ki, ildən-ilə dəyişərək 2019-cu ildə 2,7%-dən (26 hal) 2020-ci ildə 3,6%-ə (31 hal) çatmışdır (*qrafik 1*).

Qrafik 1.

***Nekrobakteriozun xüsusi çəkisinin artması
nozoloji profildə %-la***

İribuynuzlu heyvanların nekrobakterioza xəstələnməsi yaz dövründə (aprel, may) təsərrüfatlarda heyvanların vitaminlərlə kifayət qədər təmin olunmaması ilə əlaqədardır ki, bu da son nəticədə orqanizmin müdafiə “gütün” azalmasına və patogen amillərin təsirinə gətirib çıxarır. İkinci çox əhəmiyyətli amil mikroqlimin temperatur-rütubətlilik rejiminin dəyişməsidir. Yüksek rütubətlilik kəskin temperatur tərəddüdləri ilə birlikdə fusobakterium necrophorumun patogenliyinin güclənməsi və yoluxma prosesinin inkişafı üçün optimal şərait yaradır. O cümlədən, iribuynuzlu heyvanların nekrobakterioza xəstələnməsi ilin isti aylarında (iyul-oktyabr) da müşahidə olunur. İyul ayında heyvanlarda bu xəstəliyin baş verməsi qızmar və quru hava ilə şərtlənir ki, bu da öz növbəsində dırnaqlıların epidermal qişasının müdafiə xüsusiyyətlərini zəiflədərək törədicilərin onlar vasitəsilə daxil olmasına imkan yaradır.

Tədqiqat zamanı xəstəlik əlamətləri müşahidə edilən 10 baş 6-8 aylıq dana və 12 baş sağmal inəklərdən götürülmüş nümunələr 10%-li steril qoç və ya öküz qanı, 0,4%-li qlükoza məhlulu əlavə edilmiş Marten bulyonunda, 5-10%-li steril qoç və ya öküz qanı, 2%-li qlükoza, 0,2%-li sistin əlavə edilmiş yarımmaye Muromtsev, eləcə də Kita-Tarossi qida mühitlərində kultivasiya olunmuşdur. Tədqiqatlarda bərk qida mühitlərindən 1%-li qlükozalı, 10-20%-li serumlu aqar və qlükoza qanlı aqar qida mühitlərində istifadə edilmişdir. Laborator müayinələrin nəticələri göstərmişdir ki, bulyon kulturalarının 72%-də intensiv bulanma, yarımmaye və bərk qida mühitlərində isə 75%-də şehvari koloniyalar əmələ gəlmışdır. Mikroskopiya zamanı (yaxmaların boyanması Qram və Muromtsev üsulları ilə aparılmışdır) fusobacterium necrophorum mikroorganizmlərə xas olan tipik xüsusiyyətli, nazik saplar və kokklar şeklinde yerləşməsi nəzərə çarpmışdır.

Kliniki sağlamal qaramal sürüşündən alınmış qan zərdablarında fusobacterium necrophoruma

qarşı əkscisimciklər yüksək titirdə olmuşdur. Ayrılan fusobacterium necrophorumun kulturlarının həssaslığının amoksisillin-150, norsulfazol, trisulfon, sulfadimetoksin və azitronit preparatlarının standart diskleri və antibiotiklərin ardıcıl durul dulma üsulları ilə yoxlanmasında aydın oldu ki, onlar yalnız amoksisillin-150, azitronit həssas, trisulfon, sulfadimetoksin və norsulfazola az həssasdırlar.

Törədici ciddi anaerob olduğu üçün qlükoza qanlı aqar qida mühitindən istifadə edərək fusobacterium necrophorumun təmiz kulturaları alınmışdır. Sonra ayrılan fusobacterium necrophorumun patogenliyi müxtəlif laboratoriya heyvanları, dovşanlar və ağ siçanlarda sınaqdan keçirilmişdir. Ayrılmış törədici 1:10 nisbətində fizioloji məhlulda durulmuşdur. Dovşanların qulaqlarının 1/3 hissəsinə dərialtına 0,5-1,0 ml miqdardında, ağ siçanlara isə quyruq nahiyyəsinə 0,2-0,4 ml həcmində dərialtına inyeksiya edilmişdir. Laborator heyvanlar 10 gün nəzarətdə saxlanılmışdır. Təcrübələrin 4-cü günü inyeksiya nahiyyələrində dərinin nekrozlaşması müşahidə edilmişdir. Bununla da təcrübələrin nəticəsində həmin törədicilərin patogenliyi təsdiq olunmuşdur.

Göstərilən törədicilərin həssaslıq göstərdiyi preparatların müalicə effektliyi eksperiment şəraitində onlara ayrı-ayrılıqda yoluxdurulmuş dovşanlar üzərində təcrübədə sınaqdan keçirilmişdir. Bu məqsədlə təcrübə dovşanlarının hər qrupunda 5 baş olmaq şərti ilə hər kultura üçün ayrı-ayrılıqda 2 qrupa bölgərək nəzarət qrupunda 3 baş dovşan saxlanılmışdır. Müalicə üçün 4 müxtəlif terapevtik vasitələr tətbiq edilmişdir. Təcrübədə olan dovşanların hamısı 1 günlük bulyon kulturaları ilə 1 ml (2mlrd.m.h.) dərialtına inyeksiya olunaraq, fusobacterium necrophorumun kulturaları ilə yoluxdurulmuşdur. Yoluxdurmadan 12 saat keçdikdən sonra nəzarət qrupunda olan dovşanlardan başqa, digər qruplarda olan dovşanların hamısının müalicəsinə başlanılmışdır. Təcrübə altında olan heyvanlara amoksisillin-150 və azitronit preparatlarının terapevtik dozalarında müalicəsinə başlanılmışdır. Müalicənin səmərəliliyi onların baş sayının saxlanması və ümumi vəziyyətləri əsasında qiymətləndirilmişdir. Bununla yanaşı, yoluxma təhlükəsi olan təsərrüfatlarda nekrobakteriozun profilaktikası məqsədi ilə heyvanlardan alınmış

qan nümunələrində fusobacterium necrophorum qarşı yüksək titrdə əkscisimciklər olan ana süründən yeni qan nümunələri alınmışdır. Alınan qanın zərdabı qarışdırılmış və xüsusi filtrlərdən (Zeyts filtri) keçirilməklə, süzülmüş zərdablar steril şəraitdə qablaşdırılmışdır. Qan zərdabının sterilliyi və zərərsizliyi yoxlanıldıqdan sonra xüsusi sxem üzrə istifadə olunmuşdur. Belə ki, birinci gün buzovlara zərdab 10 ml həcmində əzələdaxili inyeksiya edilmişdir. 10 gün fasılə verilməklə həmin heyvanlara yenə də 10 ml miqdardında zərdab əzələdaxilinə inyeksiya edilmiş, üçüncü dəfə isə yenə də 10 gün fasılə verilməklə zərdab 5 ml miqdardında həmin heyvanlara əzələdaxili inyeksiya edilmişdir. Kontrol qrupunda olan heyvanlara nekrobakterioza qarşı vaksin vurulmuşdur. Altı ay müddətində bütün heyvanlar nəzarətdə saxlanılmış və bu dövr ərzində heyvanlarda xəstəlik əlamətləri müşahidə edilməmişdir.

Nəticə. Aparduğumuz təcrübələr nəticəsində məlum oldu ki, amoksisillin-150 və azitronit preparatlarından istifadə etdikdə, həmçinin bunların birgə tətbiqi xəstəliyin müalicəsində effektli terapevtik təsir diapazonuna malikdir.

Həmçinin qaramalın nekrobakteriozunun profilaktikasında ana süründən alınmış qan zərdabının geniş istifadə edilməsi yoluxma təhlükəsi olan təsərrüfatlarda nekrobakteriozun profilaktikasında səmərəli vasitədir. Heyvandarlıq təsərrüfatlarında nekrobakterioz xəstəliyi təsdiq edildikdə, təsərrüfat bu xəstəliyə görə qeyri-sağlam hesab olunur, təsərrüfata məhdudiyyət qoyulur. Belə ki, heyvanların yemləmə və bəsləmə şəraitini yaxşılaşdırılmalı və travma törədə biləcək faktorlar aradan götürülməlidir. Təsərrüfatda xəstəlik baş verdikdə həmin təsərrüfat qeyri-sağlam hesab edilir. Xəstələr ayrılır, binalar və onun ətraf sahələri 2%-li formaldehid məhlulu ilə dezinfeksiya edilir. Məcburi kəsilmiş heyvanların daxili orqanlarında nekrotiki iltihab nəzərə çarpırsa, o avtoklavdan keçirilməklə və ya yanğırlıqla zərərsizləşdirilir. Xəstəliyin profilaktikasında kənd təsərrüfatı heyvanlarının ayrı saxlanması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Binalarda baytarlıq-sanitariya tədbirləri sistem şəklində aparılmalıdır. Axırıncı xəstə heyvanın sağlanması və ölümündən 1 ay keçmiş son dezinfeksiya aparıldıqdan sonra təsərrüfat nekrobakterioza gö-

rə sağlam hesab edilir.

Istifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ələsgərov Z.Ə. İnsanlar üçün təhlükəli heyvan xəstəlikləri. Bakı, Azərnəşr, 2006, 296 səh.
2. Əliyev E.A., Əzimov İ.M., Vəliyev U.M., Səfiyeva N.V. Atların yoluxucu xəstəlikləri. Bakı, Uniprint, 2010, 184 səh.
3. Əliyev E.A., Əzimov İ.M., Vəliyev U.M., Səfiyeva N.V. Epizootologiya və infeksion xəstəliklər. Bakı, Uniprint, 2013, 1020 səh.
4. Qədimov R.A., Məmmədov İ.B., Culfayev S.Ə. Xüsusi epizootologiya. Bakı, Bakı Universiteti, 1990, 500 səh.
5. Бессарабов Б.Ф. Воронин Е.С. и др. Инфекционные болезни животных. Москва, Колос, 2007, 671 с.
6. Беляев Л.И., Беляева М.М. Правильный подход к диагностике и профилактике факторных инфекционных болезней животных. Журнал “Ветеринария”, 2013, №5, стр.14-15.
7. Волкова Е.А. Культуральные свойства энтеробактерий на диагностических средах. Журнал “Ветеринария”, 2009, №2, стр.27-28.

M.Hasanov, I.Ganjayev, T.Huseynov

Prevention of necrobacteriosis in cattle

Absrtact

The infection of necrobacillozis is often observed among the cattle in all regions of our republic lately and it inflicts certain economic damage to those livestock farms. The problem of struggle against necrobacillozis infection must mainly. Its upgradinq of methods and means of diaqnosis, treatment and prophylaxis make ist way through working out of satitatinq measure plan. In order to diaqnose necrobacillozis infections the priority was given to bacteriolojie met-hods by usinq methods of complex diaqnosis. Before treatment we checked the intended means of treatment to necrobacillozis kulturas separately by usinq the methods of both standard discs (in vitro) and consecutive rinse according to the malady during of necrobacillozis spontaneously happened in not-healty livestock farms.

М.Гасанов, И.Гянджаев, Т.Гусейнов
Профилактика некробактериоза
крупного рогатого скота

Аннотация

В последнее время некробактериоз крупного рогатого скота наиболее часто встречается во всех регионах республики и наносят определенный экономический ущерб животноводческим хозяйствам. Поэтому борьба с ними является основной проблемой и она должна быть направлена на усовершенствование методов диагностики, лечения и профилактики, а также разработку плана оздоровительных мероприятий. При постановке диагноза на некробактериоз крупного рогатого скота мы использовали комплексный метод диагностики. Наши наблюдения показали, что заболевания в основном встречаются в весенне-летний период. В неблагополучных хозяйствах по некробактериозу крупного рогатого скота при спонтанном течении болезни перед началом лечения изучали действие лекарственных препаратов (антибиотиков) и иммунные сыворотки используя стандартные диски и метод последовательного разведения исследовали чувствительность культур к лекарственным препаратам.

Mirzəməmməd Həsənov,
ARKTN-nin Baytarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutunun Quş xəstəlikləri şöbəsinin müdürü, agrar elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: mirzehesenov1997@gmail.com

İlqar Gəncəyev,
Azərbaycan Dövlət Agrar Universitetinin Mamalıq və cərrahiyə terapiyası kafedrasının müdürü, baytarlıq elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: igenceyev@bk.ru

Tahir Hüseynov,
Lənkəran Dövlət Universitetinin Baytarlıq və agrar fənlər kafedrasının baş müəllimi
e-mail: huseynovtahir1967@gmail.com

PEŞƏ TƏHSİLİ MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İQTİSADI INKİŞAFIN ARTIMINDA ROLU

Samir Heydərov,

*Baki Mühəndislik Universitetinin İqtisadiyyat kafedrasının
baş müəllimi, iqtisadçı ekspert
e-mail: samirheyderov54@gmail.com*

UOT: 33; 377

Xülasə. İnsan kapitalı məhsuldarlığı təyin edən amillərdən biridir. Bura əmək resurslarının təhsil səviyyəsi, peşəkarlığı, əmək vərdişləri və bacarıqları daxildir. Ümumiyyətlə, peşə təhsili və təlimi ilə iqtisadi artım arasında pozitiv bir asılılıq vardır. Bu baxımdan peşə təhsili iqtisadi inkişaf üçün çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Peşə təhsilinin inkişafı əmək bazarında peşəkar işçilərin çatışmazlığının aradan qaldırılmasına, eyni zamanda onların əmək bazarında daha yaxşı xidmət göstərməsinə şərait yarada bilər. Bu da onların gəlirlərinin artmasında və ölkənin sosial vəziyyətinin yaxşılaşmasında uğurlu addım ola bilər. Hazırda peşə təhsilli işçilərin əmək bazarında asan iş tapmasına dolayısı ilə şərait yaradılır. İşçilər əmək bazarının tələblərinə uyğun peşə təhsili müəssisələrində təhsil almaqla fiziki və hüquqi şəxslərin bu istiqamətdə olan tələblərini ödəyərək resursların faydalı istifadəsini təmin etməklə bərabər xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsinə də töhfə vermiş olurlar.

Açar sözlər: insan kapitalı, investisiya, əmək bazarı, əmək resursları, fiziki kapital, ÜDM, peşə təhsili.

Key words: human capital, investment, labor market, labor resources, fisical capital, GDP, vocational education.

Ключевые слова: человеческий капитал, инвестиция, рынок труда, трудовые ресурсы, физический капитал, ВВП, профессиональное обучение.

Peşə vərdişlərinin inkişafı texnoloji tərəqqiyə, həmçinin istehsal amillərin-dən olan optimal faydalı istifadəyə imkan yaradır [3]. Peşə təhsilində müəllimlərin peşəkarlığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Peşəkarların mövcudluğu ictimai nemətlərdən istifadənin effektivliyinin, eyni zamanda əmək resurslarının məhsuldarlığının artmasına səbəb olan amildir.

Müasir təhsil sistemində peşə təhsili müəssisələri ilə ali məktəblərin iqtisadi artıma pozitiv təsirləri var. İqtisadi artım ilə onlar arasında pozitiv qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Belə ki, peşə təhsili müəssisələrinin iqtisadi artıma ali mə-

təblərdən daha çox pozitiv təsirləri vardır [2]. Belə qənaətə gəlmək olar ki, təhsil xərclərinin artırılmasının iqtisadi artıma dolayı yolla müsbət təsiri vardır. Təhsilə çəkilən xərcləri artırmaqla, daha çox məhsuldarlığa daha böyük iqtisadi artımla nail olmaq olar. Bu baxımdan peşə təhsili müəssisələrində təcrübəli işçi ordusu hazırlanmaqla, dolayı yolla məhsuldarlığın artırılması mümkündür.

Daha keyfiyyətli peşə təhsili müəssisələrinin fəaliyyəti daha peşəkar işçi qüvvəsi deməkdir. Bu da, öz-özlüyündə yüksək gəlirə və həyat standartlarının yüksəldilməsinə gətirib çıxardır. Bu, həm də insanları işsizlikdən qoruyur. Ümu-

miyyətlə, peşə təhsili ölkədə işsizliyi azaldan avtomatik bir mexanizmdir.

Bildiyimiz kimi, elm və texnologiya sürətlə inkşaf edir. Müasir çağırışlarla ayaqlaşmaq ən mühüm amillərdən biridir. Çünkü resursların optimal istifadəsi müasir texnologiyalardan düzgün istifadə qaydası, həmçinin ixtisaslı kadrların istehsal prosesində iştirakı, ümmülikdə istehsal prosesi üçün çox vacibdir. Bu baxımdan peşə lisey, məktəb və mərkəzlərinin müasir çağırışlara cavab verərək əmək bazarının tələblərinə uyğun kadrlar hazırlaması bu gün ən vacib məsələdir.

Peşə təhsili müəssisələrində peşə hazırlığının səmərəliliyinin artırılması və rəqabətqabiliyyətli ixtisaslı kadrların hazırlanması məqsədilə “Peşə təhsili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu peşə təhsili sisteminin əsaslarını müəyyən edir. Peşə təhsili müəssisəsi “Peşə təhsili üzrə Strateji Yol Xəritəsi”, “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa və Nizamnaməsinə uyğun olaraq idarə edilir. İqtisadi olaraq pozitiv ekstranallığı nəzərə alsaq, təbii ki, dövlətin üzərinə böyük vəzifə düşür. Dövlət peşə lisey və mərkəzləri yaratmaqla bu prosesi sürətləndirərək onu gücləndirə bilir. İşçi qüvvəsinin peşəkarlığının artmasına xidmət edən peşə təhsili müəssisələri iqtisadi artıma müsbət təsirini göstərir. Burada əsas diqqət edilməli məqam xüsusi peşə təhsili müəssisələrinin təklifyönü deyil, tələbyönü olmasıdır. Əmək bazarında tələb olunan iş və bacarıqların peşə təhsili müəssisələrində tədrisinin təşkili çox mühüm amildir.

Azərbaycan neft ixrac edən ölkə kimi qeyri-neft sektorunun inkişafını qarşısına prioritet məsələ kimi qoymuşdur. Bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikasının Milli iqtisadiyyat pesprektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi” ni təsdiq etmişdir. Peşə təhsili müəssisələrinin inkişafı qeyri-neft sektorunda çalışma biləcək təcrübəli işçi qüvvəsinin bacarıqlarının artırılması və müasir çağırışlara cavab verə biləcək təcrübəli kadr hazırlanaları baxımdan çox vacibdir. Məhz elə peşə hazırlığının səmərəliliyini artırmaq və ixtisaslı kadrların hazırlanmasını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə 2016-cı ildə Təhsil Nazirliyi yanında Peşə Təhsili üzrə Dövlət Agentliyi yaradılmışdır.

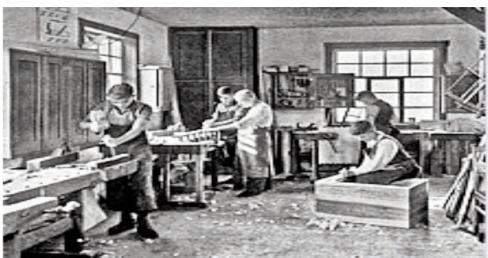
Ölkəmizdə peşə liseyi, peşə məktəbi və peşə təhsil mərkəzləri bütün ölkəni əhatə edərək fəaliyyət göstərir. Bu müəssisələrə tələbə qəbulu onlayn qaydada həyata keçirilir. Peşə təhsili müəssisələrində hazırlanın ixtisaslı kadrlar əmək bazarında keyfiyyətli xidmət göstərməklə resursların səmərəli istifadəsini təmin edirlər. Bununla belə, onlar vergi qabiliyyətli vergi mükəlləfinə çevrilərək büdcənin vergi daxil olmalarının artmasına da öz töhfələrini verirlər. Həmçinin bu müəssisələr qadınlar arasında məşğulluq səviyyəsini də artırır. Belə ki, son illərdə tez-tez rast gəlinən “geyim üzrə dizayner”, “dərzi”, “bərbərvizajist-manikürçü” və s. kimi ixtisaslar zərif cinsin nümayəndələri tərəfindən tələb olunan ixtisaslar içərisindədir, desək, yanılmarıq.

İnkişaf etmiş ölkələrdə hökumətlərin əsas hədəfləri əmək resursları içərisində qeyri-muzdlu işçilərin payını artırmaqdır. Çünkü qeyri-muzdlu işçilərin gəlirləri onların bilik və bacarıqlarından asılıdır. Qeyri-muzdlu işçilərin payının ümumi əmək resurslarında çox olması vergi daxil olmalarının həcmi artırır, onlar arasında pozitiv qarşılıqlı əlaqə yaradır. Vaxtamuzd işçilərin gəlirləri isə vaxtdan asılıdır. ABŞ-da bu rəqəm 7%, Kanadada 5%-dir. Kanada bu baxımdan işçi qılığının ilə üzləşir. Heç də təsadüfi deyildir ki, miqrasiya proqramlarında təcrübəli işçi və mütəxəssislərə üstünlük verirlər. Almaniyada bu rəqəm 9%, Böyük Britaniyada 16%-dir. Pakistan və hindlilərin bu ölkəyə keçmiş ingilis müstəmləkələrinin vətəndaşları kimi daimi yaşama hüquqlarının olması bu rəqəmi digər inkişaf etmiş ölkələrə nisbətən yuxarı etmişdir.

Dünya ölkələrində peşə təhsili müəssisələri

Kanadada hər bir əyalətə görə texniki-peşə liseyləri ilə bağlı proqramlar fərqli olur. Məsələn, Kvebek əyalətində peşə liseyinə daxil olub, 2 il təhsil aldıqdan sonra tələbələr təhsilini 3 il universitedə davam etdirməklə, bakalavr dərəcəsinə yiyələnirlər. **ABŞ** nümunəsinə görə, kollec ilə peşə liseylərini fərqləndirmək lazımdır. Ümumi kolleclər texniki-peşə liseylərindən fərqlidir. Ümumi kolleclərin adı universitet və ya özəl universitetlərlə assosiasiya olunur. Texniki-peşə liseyləri isə dövlət tərəfindən dəstəkli və kreditləri bütün ölkədə keçərli olan tədris müəssisəlidir. Tədris müddəti 2 ildir. Bəzən də orta ümumi təhsilin sonunda 1 il əlavə oxumaqla, bi-

tirmə sertifikatı əldə etmək olur. **Finlandiya** təhsil sistemi iki hissəyə ayrılır: *akademik yol və teknik-peşə yolu*. Tələbələrin 47%-i peşə məktəbinə daxil olmayı seçir. Çünkü bu yolla onlar təcrübəli işçiyə çevrilərək asanlıqla işə yiyələnirlər. Texniki-peşə məktəbi orta məktəbdür, 16-21 yaşa kimi gənc və yeniyetmələr üçündür. Kurikuluma kiçik akademik təhsil daxildir. Təcrübə əldə etdikləri müddətdə həmin fənləri də əldə edirlər. **Yaponiyada** peşə məktəbləri senmon gakko (専門学校) adı ilə tanınır. Onlar yapon ali məktəb sisteminin bir parçasıdır. Peşə məktəblərində tədrisin müddəti iki il olur ki, bir çox tələbələr universiteti bitirdikdən sonra burada təhsillərini davam etdirirlər. Lakin bu o demək deyil ki, peşə məktəbində oxumaq üçün tələbənin ali təhsili olmalıdır. Bəzi peşə məktəblərində geniş ixtisaslar var, bəzilərində isə ixtisaslar konkret sahələri əhatə edir. Məsələn, moda (fashion), kompüter texnologiyası, ingilis dili və s.

Students in a carpentry trade school learning woodworking skills, c. 1920

Educational institution of this type in Canton, Michigan, United States

Vocational school in Nurmijärvi, Finland

West Park Secondary School in Toronto is an example. It was built in 1968 for students with slow learning or special needs.

Ədəbiyyat icmali

Araştırma zamanı bir neçə mənbəyə müraciət

edərkən bu sahə üzrə xarici müəlliflərin aşağıdakı fikirlərini nəzərinizə çatdırmaq istərdim.

Fatimi Areej və Saleem Ramşa öz məqalələrində qeyd edirlər ki, peşə-ixtisas məktəblərinin Pakistanın iqtisadi artımına pozitiv təsiri vardır. Həmçinin ictimai investisiyanın peşə-ixtisas məktəblərinin və müəllimlərin peşəkarlığının artmasına müsbət təsiri, peşə-ixtisas məktəblərinin işsizliyin aradan qaldırılmasındaki müsbət rolü təhlil edilmişdir. İnkişaf etmiş peşə-ixtisas məktəblərinin əmək resurslarının məhsuldarlığının artmasına müsbət təsiri də qeyd olunmuşdur. Onlar təklif edir ki, təhsil sisteminde peşə-ixtisas məktəblərinin sayı və keyfiyyəti artırılmalı və təkmilləşdirilməlidir [3].

Tam Bang Vu, David L.Hammes və Erik Iksoon Im yazdıqları məqalədə peşə təhsilinin universitet təhsilindən daha çox iqtisadi artımda rol oynadığı qeyd olunur. Əlavə olaraq əks effektində peşə-ixtisas təhsilinin universitet təhsilindən daha güclü olduğu təhlil edilir [2].

Xristofer Mupimpia və Nettimi Narayana öz tədqiqat işlərində texniki-peşə məktəblərinin Botsvananın iqtisadi artımı üzərində müsbət təsirini qeyd etmişlər. Bu məqalə peşə məktəbləri ilə iqtisadi artım arasında pozitiv və əhəmiyyətli qarşılıqlı əlaqəni ortaya qoyur [4].

George S. Mozakatis məqaləsində qloballaşma ilə əlaqədar peşə məktəblərində elm və texnologiyanın sürətli inkişafı, bu istiqamətdə görülən işlərin əhəmiyyətinin zəruriliyini qeyd edir. Təklif olunur ki, peşə təhsilində qlobal çağırışlara cavab olaraq müasir ixtisasların və bacarıqların təlimini təşkil edilməsi istiqamətində işlər aparılmalıdır [5].

Usman Mustafa və Abbas Kaçıq Yay öz məqalələrində insan kapitalının inkişafında texniki-peşə məktəblərinin rolunu araşdırmışlar. Eləcə də xidmət sektorunun inkişafı hər zaman texniki-peşə təhsilinə yiyələnmiş təcrübəli işçilərin mövcudiyyyətindən keçdiyinin qənaətinə gəlinmişdir [7].

Nəzəri əsaslar

Peşə təhsilinin nəzəri əsasları insan kapitalı nəzəriyyəsinə əsaslanır (HTC). İnsan kapitalı nəzəriyyəsi (Becker 1981) iddia edir ki, əlavə təhsil və təlim insanın işgüzar bacarıqlarını artırmaqla, nəticə etibarilə fərdin məhsuldarlığını və gəlirlərinin uzunmürlüyünü artırır. İxti-

sasların seçimi ilə bağlı gender fərqliliyi, yaş, təhsilin keyfiyyəti, təlimin mahiyyəti, xərci olsa da, insan kapitalı nəzəriyyəsinə görə, peşə təhsili və təlimi ilə əmək resurslarının məhsuldarlığı arasında pozitiv qarşılıqlı əlaqə vardır. Bu araşdırma göstərir ki, fərdin individual təhsili iqtisadi artımı müsbət təsir göstərir. Bu sahəyə investisiyanın yatırılması haqqında qərar bir çox amillərdən asılıdır. Məsələn, xərc, ixtisasın aktuallığı və zəruriliyi. Ona görə peşə təhsilinə yatırılan investisiyaların hər zaman pozitiv nəticə verəcəyinə zəmanət yoxdur. Amma hər halda investisiyaların artırılması gələcək üçün mənfəət və rəcəyinə iddia etməyə əsas verir. Burada bir çox amillər nəzərə alınmalıdır. **Birincisi**, təbii ki, bazar tam rəqabət bazarı olmalıdır. **İkinci**, əmək bazارının tələblərinə uyğun ixtisaslar olmalıdır ki, iş seçimində işçi problemlə qarşılaşmasın. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, insan kapitalı nəzəriyyəsinə görə insan kapitalı iqtisadi artımın, eyni zamanda əmək resurslarının məhsuldarlığının və keyfiyyətinin təminatçısıdır, hansı ki, insan kapitalına investisiya yatırmaqla inkişaf edə bilər.

Peşə təhsilinin əsas fəlsəfəsi insan düşüncəsinin yenidən şəkillənməsinə rəvac verir. A.Smitdən Beckerə qədər filosoflar düşünüblər ki, insan oğlu öz təhsilini gəlirinin artırılmasına müvafiq olaraq həyata keçirməlidir. Belə ki, peşə təhsili fərdi əmək bazarına konsentrasiya edilməklə vaxtnı daha səmərəli istifadə edib, gəlirinin maksimallaşdırılmasına səbəb olur. "Vaxt pulsdur" fikrini əsas götürürək peşə təhsili alan tələbə konkret olaraq, təhsili ilə gəliri arasında bir əlaqənin olduğunu hiss edir. Bu da ona motivasiya verərək gələcək işlərinin uğurla icrasına şərait yaradır, eləcə də öz-özlüyündə iqtisadiyyatda fərdlərin məhsuldarlığını artırır. Əvvəldə də qeyd olunduğu kimi, yüksəkgəlirli işçi daimi olaraq etibarlı vergi ödəyicisidir. İnsan kapitalı nəzəriyyəsinə görə, bacarıqlı işçi fiziki kapitalın obyeklərinin, yəni zavod və fabriklərin istehsal potensialını artırmaqla iqtisadiyyatın istehsal gücünü də artırıbilir. Deməli, insan kapitalı fiziki kapitalın istehsal gücünü artırmaqla hər iki amilin təcəssümünün necə iqtisadi artımı səbəb olduğunun şahidi ola bilirik.

Beləliklə, nəzəriyyə insan kapitalının inkişafı ilə milli istehsalın artımı dinamikası arasında

pozitiv bir əlaqənin olduğunu sübuta yetirir. Peşə təlimində iştirakın səviyyə ilə insan kapitalı arasında bir pozitiv əlaqənin olması haqqında Baldvinin (1991) nəzəriyyəsi mövcuddur. Bu nəzəriyyəyə görə, peşə təhsilində iştirak etmə çox vacibdir, bu işdə həm də dövlət maraqlı olmalıdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə peşə ixtisası dövlət himayəsində olur və orada verilən sertifikatlar ölkə daxilində qəbul olunur. Bununla da, dövlət fəndlərin peşə təhsili almasını stimulasiyaqla insan kapitalının inkişafına töhfə vermiş olur. Sonda qeyd edək ki, bu tədqiqat müxtəlif zamanlarda makroiqtisadi göstəricilərlə təhsil xərcləri və peşə təhsili arasında əlaqənin olmasını göstərən araşdırmadır. Araşdırma Azərbaycanın iqtisadi artımı ilə təhsil xərclərini eyni zamanda peşə təhsili arasında pozitiv əlaqəni və investisiyaların effektivliyini ortaya çıxardır:

Iqtisadi artım=f (peşə təhsili olan investisiya, müəllimlərin işə qəbulu, tələbələrin qəbulu)

Daiyışanların açıqlanması:

Nəticə. Aparılan araşdırmadan bütçədən ayrılan xərclərin peşə təhsilinin inkişafına sərf edilməsi aydın olur. Bu da nəticə etibarilə təcrübəli işçi sayının respublikada artırmaqla məhsuldarlığın artımını göstərir. Məhsuldarlığın artması istehsal həcmi də artırır. İstehsal həcminin artması, yüksəkgəlirli işçilərin artması, dolayısı ilə vergi daxil olmanın artırır. Vergi daxil olmanın artması bütçənin maliyyə imkanlarını artırır. Büdcənin gəlirlərinin artması xərclərinin artması ilə nəticələnir. Bu da dolayı yolla milli gəliri, eyni zamanda iqtisadi artımın müsbət dinamikasını təmin edir. Təbii ki, burada biz peşə təhsilinə qatılmaq istəyən tələbə sayının artırılmasını göz ardı etməməliyik. Təcrübəli müəllimlərin işə cəlb edilməsi bu işin uğurlu alınmasının əsas amillərindən biridir. Çünkü təcrübəli müəllimlər təcrübəli peşə ixtisasına yiyələnmiş kadrlar deməkdir. Yeni texnologiyanın mənimşənilməsi resurslardan istifadəni optimallaşdırmaqla bu sahədə inkişafa səbəb olacaqdır.

Cədvəldəki göstəricilərdən belə aydın olur ki iqtisadi artım müxtəlif istiqamətlərə hərəkət etmişdir. İqtisadiyyatın yalnız 2020-ci ildə mənfi

İllər	Təhsilə çəkilən xərc (min manatla)	Peşə təhsilinə çəkilən xərc (min manatla)	Ali təhsilə çəkilən xərclər (min manatla)	ÜDM-nin faiz etibarilə artımı
2017	1.791.194.875,0	28.991.718,0	41.383.900,0	0.1%
2018	2.043.989.508,0	27.977.633,0	42.716.929,0	1.4%
2019	2.285.884.349,0	39.669.994,0	46.128.523,0	2.2%
2020	3.034 767 819,0	53. 860 031,0	49.034 791,0	-4.3%
2021	3.277 655 549,0	51 143 908,0	60.852 036,0	5.3%
2022	3.886 648 443,0	63 843 628,0	60.254 899,0	4.6%

4,3 faizlik azalmasının səbəblərindən birinin də təbii ki, COVID-19 virusu ilə bağlı olduğunu qeyd edə bilərik. Ümumilikdə götürsək, təhsilə çəkilən xərclərin artırılması ilə son 6 ildə ÜDM-nin artması arasında 2020-ci ili çıxmaq şərtləə pozitiv bir əlaqə olduğunu görürük.

Istifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Qasımlı V. İqtisadi artım. Bakı, 2021.
2. Vu T.B., Hammes DL., İM EL. Ocational or university education? A new look at their effects on economic gravth. İksoon Economis Letters, Elsevier, 2012.
3. Arooj F., Ramesha S. The Impact of Vocational Education on Economic Growth of Pakistan. BBE, 2016.
4. Mupimpila Ch., Narayana N. The role of vocational education and technical training in economic growth: a cose of Botswana. International Journal of Economic and Development. 2009.
5. GS Mouzakitis. The role of vocational education and training curricula in economic development. Procedia-Social and Behavioral Sciences. Elsevier, 2010.
6. Ozturk I. The Role of Education in Economic Development: a theoretical perspective. 2008-papers.ssrn.com

S.Heydarov

The role of vocational education institutions in the growth of economic development

Abstract

Human capital is one of the factors that determine productivity. This includes the educational level, professionalism, work habits and skills of labor resources. In general, there is a positive correlation between vocational education and

training and economic growth. In this regard, vocational education is very important for economic development. The development of vocational education can provide conditions for eliminating the shortage of professional workers in the labor market, and at the same time, they can provide better services in the labor market. This can be a successful step in increasing their income and improving the social situation of the country. At present, conditions are being created for vocational education workers to find easy jobs in the labor market. By studying in vocational training institutions in accordance with the requirements of the labor market, employees meet the requirements of individuals and legal entities in this direction, ensure the beneficial use of resources, and contribute to the improvement of service quality.

С.Гейдаров
Роль профессионального обучения в экономическим развитии

Аннотация

Человеческий капитал является одним из факторов, определяющих производительность. Сюда входят уровень образования, професионализм, навыки работы и навыки трудовых ресурсов. В целом существует положительная зависимость между профессиональным образованием и обучением и экономическим ростом. В связи с этим профессиональное образование очень важно для экономического развития. Развитие профессионального образования может обеспечить условия для устранения дефицита профессиональных работников на рынке труда и в то же время обеспечить более качественные услуги на рынке труда. Это может стать успешным шагом в увеличении их доходов и улучшении социального положения в стране. В настоящее время создаются условия для трудуустройства работников с профессиональным образованием на рынке труда. Обучаясь в учреждениях профессионального образования в соответствии с требованиями рынка труда, сотрудники удовлетворяют потребности физических и юридических лиц в этом направлении, обеспечивают рациональное использование ресурсов, способствуют повышению качества обслуживания.

ƏMƏK BAZARINDA RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİN NƏTİCƏSİ KİMİ İŞÇİLƏRİN UYGUNLAŞMASI

Sevinc Bayramova,

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Tətbiqi iqtisadiyyat

kafedrasının dosenti, iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

e-mail: bsr66@mail.ru

UOT: 33

Xülasə. Müasir iqtisadi sistem davamlı dəyişikliklərlə xarakterizə olunur və bu səbəbdən təşkilatlarda özünü təkmilləşdirmə prosesləri baş verir. Əsas uğur amili də bazarda yüksək rəqabət qabiliyyətini saxlamaqdır. Məqalədə əmək bazarında rəqabətqabiliyyətliliyin nəticəsi olaraq təşkilatlarda yeni işçilərin uyğunlaşma prosesi, eləcə də bu prosesin onların şəxsi inkişafında və karyera yüksəlişində müsbət təsiri təhlil edilir. Qabaqcıl programlardan olan uyğunlaşmanın eyniləşdirilmə modelinə xüsusi diqqət yetirilir və onun tətbiqi nəticəsində həm yeni işçi, həm də təşkilat üçün səmərəli fəaliyyətin həyata keçirilməsinə imkan yaranır.

Açar sözlər: uyğunlaşma, rəqabət qabiliyyəti, keyfiyyət xüsusiyyətləri, mentorluq, eyniləşdirmə, karyera.

Key words: adaptation, competitiveness, quality characteristics, mentoring, identification, career.

Ключевые слова: адаптация, конкурентоспособность, качественные характеристики, менторство, идентификация, карьера.

Kadrların uyğunlaşması prosesinin komponentləri

XXI əsrə işçi əmək vasitələrinin, iş şəraitinin, eləcə də funksional vəzifələrin daim dəyişməsi şəraitində fəaliyyət göstərir. Bu şəraitdə işin səmərəliliyi kadrların təkcə ixtisas səviyyəsindən deyil, həm də onların şirkətin xarici və daxili mühitindəki köklü dəyişikliklərinə uyğunlaşması sürətindən asılıdır. Kadrların uyğunlaşması yeni bir işçinin təşkilatın siyasətinə alışması və mənimmsəməsi, eləcə də onun bu təşkilatdakı rolu, komandanadakı yeri, iş şəraitinin və təşkilat mədəniyyətinin mənimmsənilməsini, obyekt və mühitin qarşılıqlı uyğunlaşmasını nəzərdə tutan bir prosesdir.

Kadrların uyğunlaşdırılması **əmək** və **qeyri-**

əmək növlərinə bölünür. İşin yerinə yetirilməsi ilə bilavasitə əlaqəli olan əmək uyğunluğu çərçivəsində peşəkar (yəni müəyyən bir peşəyə) və istehsal (yəni müəyyən bir fəaliyyət sahəsinə) uyğunlaşmanı ayırmaq olar. Müvafiq olaraq uyğunlaşma bütün işçilərə deyil, yalnız yeni işçilərə və yaxud da yeni funksional vəzifələrə yiyələnən əməkdaşlara şamil edilə bilər. Bundan əlavə, onların məşğulluqla birbaşa əlaqəsi olmayan qeyri-əmək uyğunlaşmasını da qeyd etmək məqsədə uyğundur.

Struktur baxımından əməyə uyğunlaşma peşəkar, iqtisadi, təşkilati, psixofizioloji, sosial komponentlərlə təmsil olunur; qeyri-əmək uyğunlaşması isə mədəni və məişət aspektlərini özündə ehtiva edir.

Peşəkar uyğunlaşma yeni qəbul edilmiş işçinin onun üçün yeni əmək fəaliyyəti şəraitinə uyğunlaşdırılması prosesini nəzərdə tutur. Bu, işçinin yeni mühitə fəal uyğunlaşması, təşkilatın fəaliyyəti, istehsalın xüsusiyyətləri ilə tanışlıq, kommunikasiya şəbəkələrinə daxil olmaq, korporativ mədəniyyətlə tanışlıq və yeni mühitin tələblərinə uyğun olaraq öz davranışını dəyişdirmək prosesidir. Eyni zamanda fərdin iş yerinə və komandaya uyğunlaşması kollektivdə formalaşmış dəyərlər sisteminin mənimsənilməsi, o cümlədən ümumi maraqlara, münasibətlərə, davranışlara və işlərin icrasına yönəldilmiş üslulara uyğunlaşması prosesini də əhatə edir. Beləliklə, işçilərin uyğunlaşması prosesi çox mürəkkəb və əhatəlidir. Bu prosesin uğurla həyata keçirilməsi digər şərtlərlə yanaşı, ilk növbədə, rəqabətqabiliyyətli işçilərin sayəsində mümkündür. İşçi o halda rəqabətqabiliyyəti sayılır ki, onun müəyyən əmək fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün işəgötürənə təklif olunan əmək xidmətləri işəgötürənin tələbinə tam uyğundur. Məhz belə insanlar əmək bazarında rəqabətə davamlı və gələcək fəaliyyətlərdə uğurlu kariera qurmaq imkanlarına malikdir.

İşçilərin rəqabətqabiliyyətliliyi, onların üstün və zəif cəhətləri

Əmək bazarında işçilərin rəqabət qabiliyyətinin göstəriciləri aşağıdakılardan kimi çıxış edir:

- işçilərin obyektiv keyfiyyət xüsusiyyətləri (*ixtisas, təcrübə, təhsil, saqlamlıq, əmək məhsuldarlığı, müəssisənin nəticələrinə töhfə*);
- subyektiv keyfiyyət xüsusiyyətləri (*xarakter, öyrənmə qabiliyyəti, komanda işində iştiraketmə qabiliyyəti, ünsiyətlilik*);
- qiymət xüsusiyyətləri (*kadr xərcləri, o cümlədən əməkhaqqı, işə qəbul, təlim, uyğunlaşma, yenidən hazırlıq, ixtisas artırma ilə bağlı xərclər*).

İşəgötürənin mövqeyindən yeni kadrların üstünlüklerinə, ilk növbədə, təşkilata yeni ideyalar götirmək imkanı, yüksək mobililik və öyrənmə qabiliyyəti, enerji, yüksək motivasiya, digər əmək kateqoriyaları ilə müqayisədə nisbətən sərfəli, təşkilata sadıqlik aiddir. İşəgötürənin mövqeyindən yeni kadrların zəif cəhətlərinə isə bacarıq çatışmazlığı, təşkilatın əmək-intizam qaydalarını bilməməsi, zəruri motivasiyaya və fəaliyyətlərdə ciddi diqqətə ehtiyac, işçi qüvvəsinin digər kateqoriyaları ilə

müqayisədə daha uzun müddət uyğunlaşma zəruriyyəti, əsassız ambisiya, özünü bir işçi kimi qəbul etməkdə, həddindən artıq qiymətləndirmədə və iddiyalarda, həm əməkhaqqı, həm də karyera yüksəlişi üzrə qeyri-real gözləntilərdə əks olunan qeyri-adekvatlıq aiddir. Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, təşkilatda işçilərin gələcək fəaliyyəti və bütövlükdə işin effektivliyi, məhz səmərəli uyğunlaşmadan asılıdır [1, s.8].

Kadrların uyğunlaşması prosesi yeni işçilərin komandaya daxil olmasını asanlaşdırmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur ki, yeni gələn əməkdaşlar adətən bir çox çətinliklərlə üzləşir. Onların əksəriyyəti iş vəzifələrinin xüsusiyyətlərini bilməməsindən, habelə yeni həmkarlarının psixoloji xüsusiyyətlərindən və onlarla münasibətlərin düzgün qurulmasından xəbərsiz olması nəticəsində yaranır. Düzgün planlaşdırılan və həyata keçirilən işçilərin uyğunlaşması prosesi onların qarşılaşdıqları bir sıra problemləri aradan qaldırmağa, yeni kadrların işə cəlb olunmasını və müəssisənin korporativ mədəniyyətinin qəbulunu sürətləndirməyə kömək edir.

Müasir uyğunlaşma programları çərçivəsində eyniləşdirilmə (identifikasiya) modeli

Kadrların uyğunlaşdırılması prosesində yeni işçilərə bilik və bacarıqların ötürülməsinin effektiv üsulu kimi mentorluq çıxış edir. Avropada da-ha geniş anlamda “**mentoring**” termini istifadə olunur (ingilis dilində mentoring – ustادlıq) və bu müasir uyğunlaşma proqramları çərçivəsində yeni işçilərin peşə və sosial kompetensiyasının (məsələn, hard və soft skills) inkişafına müsbət təsir göstərir. Elmi tədqiqatlarda və praktikada belə uyğunlaşma səriştəəsli uyğunlaşma modeli adlanır və burada yeni statusun qəbul göstəriciləri, motivasiya və uyğunlaşma amilləri ekspert təhlili və modelin qiymətləndirilməsi əsasında nəzərə alınır. Bununla yanaşı, qabaqcıl şirkətlərdə digər uyğunlaşma proqramlarından da istifadə olunur ki, orada yeni gələn işçinin şəxsiyyətinə, onun şirkətdaxili əlaqəsinə (eyniləşdirmə, cəlb olunma, sadıqlik və s.) daha çox diqqət yetirilir.

Kadrlarla əlaqəli uyğunlaşma proseslərini təsvir etmək üçün bir sıra yanaşmalarda təşkilat dəyərlərinin, davranış və qarşılıqlı münasibətlərin qurulması qaydalarının və təşkilatda

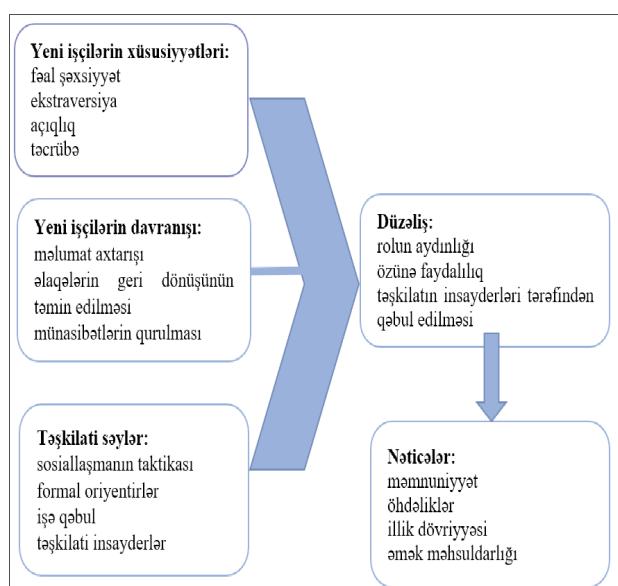
insanın öz statusunun və özünü yeni komandanın tamhüquqlu üzvü kimi qəbul etməsinin digər aspektlərinin mənimsənilməsi ilə xarakterizə olunan “*təşkilati sosiallaşma*” anlayışı istifadə olunur. Bu yanaşmaya əsaslanan uyğunlaşma proqramları eyniləşdirməni (identifikasiya) nəzərdə tutur. Burada yeni işçinin şəxsi keyfiyyətlərinin təkmilləşdirilməsi üzrə işlərin gücləndirilməsi, uyğunlaşma prosesində onun özünü dərkinin necə inkişaf etdirilməsi öyrənilir.

Uyğunlaşmanın eyniləşdirilmə modeli aşağıdakı komponentləri ehtiva edir:

- *koqnitiv elementlər* (*peşə, sosial rollar, perspektivlər və s. haqqında məlumat*);
- *dəyər elementləri* (*əxlaq normaları, etika, missiya, baxış, habelə qarşılıqlı əlaqənin emosional fonu haqqında məlumat*);
- *davranış elementləri* (*şəxsi brend, davranış normaları*).

Eyniləşdirilməönümlü uyğunlaşma kadrların idarə edilməsi üçün faydalı bir mənbə, işçilərin motivasiyası və davranışına xüsusi təsir göstərən mühüm amildir ki, bu da şəxsiyyətin özünü təyinləşdirməsi və eyniləşdirilmənin formalasdırılması prosesini aktivləşdirməyə kömək edir (*sxem 1*).

Sxem 1. Yeni işçinin sosiallaşmasına yönəlmış uyğunlaşmanın eyniləşdirilmə modeli

Bu modelin əsas mənası yeni işçilərin sosial eyniləşdirilmənin idrak, dəyər-motivasiya və davranış xüsusiyyətlərinin formalasdırılması üzrə təşkilati işlərə yönəldilmişdir. Bu, işçilərə təşkilatdakı dəyərləri, peşəkar və sosial rolu,

davranışı aydın başa düşməyə kömək edə bilər, eyni zamanda işçilərin yeni təşkilata münasibətdə şüurlu davranışını inkişaf etdirmək, kollektivin sabitliyini və məhsuldarlığını təmin etmək üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, müsbət sosial eyniləşdirilmənin formalasdırılmasına yönəldilmiş uyğunlaşma proqramları heyətin məmənunluğunu artırmasına, yeni gələn işçilərin komandaya cəlb edilməsinə və təşkilata sadiq olmasına müsbət təsir göstərir.

İşçilərin uyğunlaşma qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi

İşçilərin şirkətdəki transformasiya dəyişikliklərinə uyğunlaşma səviyyəsini qiymətləndirmək üçün aşağıdakı alqoritmin formalasdırmasını təklif etmək olar:

- *kadrların dəyişikliklərə hazırlıq xəritəsinin qrafik şərhinin təmin edilməsi;*
- *işçilərin dəyişikliklərə hazırlılma dərəcəsinin ardıcılığının nisbi göstərici əsasında hesablanması;*
- *optimal variantla müqayisədə mövcud mövqenin yerdəyişməsinin əsas dağıdıcı istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;*
- *şirkətin inkişafının istifadə olunmamış vektorlarının aktivləşdirilməsinin prioritet səviyyəsinin müəyyən edilməsi.*

Məhiyyət işçilərin şirkətdə transformasiya dəyişikliklərinə hazırlılma xəritəsinin qrafik şərhindədir. Bu təfsir işçilərin aşağıdakı xüsusiyyətlərini – yaş-cins tərkibi; ixtisas, motivasiya, əmək məhsuldarlığı və korporativ məraqlara uyğunluq səviyyələrini ehtiva edir.

Kadr xüsusiyyətlərinin bu sahələrinin hər biri kontekstində onu hərtərəfli xarakterizə etməyə və kəmiyyətcə qiymətləndirməyə imkan verəcək bir sıra giriş göstəriciləri müəyyən edilir. Nəticə etibarilə işçilərin şirkətdəki transformasiya dəyişikliklərinə uyğunlaşma səviyyəsi onların dəyişikliklərə hazırlığının xüsusiyyətləri ilə qiymətləndirilə bilər.

Yeni vəzifə və peşə öhdəliklərini qəbul etmək prosesi insanın seçdiyi fəaliyyət sahəsinə real münasibəti, gələcək karyera təsəvvürlerinin dərk edilməsi ilə xarakterizə olunur. Şəxs üçün peşəkar inkişaf özünün gələcəyini, karyera planlarını həyata keçirməsinə şərait yaradacaq şəkildə motivasiya formalasdırmaqdır [2, s.45]. Uyğunlaşmanın müxtəlif aspektləri bir-biri ilə

six bağlıdır, çünkü peşə vəzifələrini yerinə yetirəkən insan təşkilatın sosial mühitinin tələblərinə, kollektivdə formalaşmış dəyərlərə, normalara, başqları ilə qarşılıqlı əlaqə ənənələrinə, əmək və istirahət şəraitinə, iş yerinə uyğunlaşır.

Müasir təşkilatlarda kadrların uyğunlaşma qabiliyyətinin qiymətləndirilməsinə optimal yanaşma uyğunlaşma programlarının səmərəliliyinin hərtərəfli qiymətləndirilməsi sistemi kimi çıxış edir. Bu metod çərçivəsində səmərəliliyin müxtəlif meyarları formalaşır ki, bu da uyğunlaşma prosesinin nəticələri ilə təşkilatın məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq ümumi fəaliyyəti arasındaki əlaqəni başa düşməyə imkan verir (*cədvəl 1*).

Cədvəl 1.

Təşkilatda kadrların uyğunlaşmasının səmərəliliyini qiymətləndirmə meyarları

Qiymətləndirmə meyarları	
1.	Faaliyyət sahəsinin fərdi göstəricilərindən (təlim, təlim kursları, ədəbiyyat) aslı olaraq yeni işçinin uyğunlaşması üçün təşkilatın xərcləri
2.	Səmərəli uyğunlaşmaya cavabdeh olan mütəxəssislerin iş saatlarının dəyəri (HR meneceri, yeni gələn işçinin birbaşa mentoru olan mütəxəssis)
3.	Mentorların təliminə çəkilən xərclər (onların peşəkar səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün tədbirlər, təlim programlarının hazırlanması və təqdimatı)
4.	Təşkilatda işə cəlb olunan və sınaq müddətindən ugurla keçən işçilərin sayı
5.	Uyğunlaşma müddətindən sonra təşkilatda ən azı bir il ugurla çalışan işçilərin faizi

Mənbə: müəllif tərəfindən ədəbiyyat icmali əsasında tərtib edilmişdir [3, 4].

Cədvəldən göründüyü kimi, iqtisadi səmərəlilik göstəricilərini hesablayarkən təşkilatda işçilərin uyğunlaşmasının real xərclərini eks etdirən meyarlar – təşkilatın bütün uyğunlaşma dövründə kadrlara sərf edilən ümumi xərclər, dəyərdə işçilərin uyğunlaşmasına çəkilən xərc-lərin xüsusi payı, təşkilatın bütün xərclərinə işçilərin uyğunlaşması xərclərinin nisbəti, əmək-haqqı fondunda uyğunlaşma xərclərinin payı, əməkhaqqı fondundan sosial programların maliyyələşdirilməsi xərclərinin faizi, işçilərin əsas kateqoriyaları üzrə orta əməkhaqqı və s. nəzərə alınır. Öz növbəsində işçilərin uyğunlaşma prosesinin keyfiyyətini ölçmək üçün İnsan Rəsursları Departamenti tərəfindən sorğu anketi tərtib olunur ki, bu da hesablamlarda eks olunan bir sıra amilləri (işçinin funksional vəzifələri, karyera imkanları, əməkhaqqı səviyyəsi və işin

düzgün gedışatı dərəcəsi) nəzərdə tutur.

Uyğunlaşma prosesinin düzgün həyata keçirilməsi ilə təşkilat üçün vacib məqsədlər – yeni işçilərin işə cəlb olunması xərclərinin azalılması, sınaq müddəti keçən işçilərin işdən çıxarılma sayının azaldılması və digər işçilərin yeni işə cəlb olunan əməkdaşların uyğunlaşmasına sərf etdiyi vaxtin azaldılması, təşkilat mühitinin yaxşılaşdırılması, yeni işçilərin təşkilata bağlılığının formalaşdırılmasına nail olmaq mümkündür.

Səmərəli uyğunlaşmanın əsas nəticələri

Əgər uyğunlaşma prosesi nəticəsində şirkət tez bir zamanda onun ümumi məqsədlərinə çatmağa həvəsləndirilmiş işçini cəlb edərsə, o zaman şirkətdəki uyğunlaşma prosesi yaxşı işlənmiş, effektiv kadr idarəetmə vasitəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Başqa sözlə, uzunmüddətli perspektivdə səmərəli uyğunlaşma işçilərin sağlamlığını, motivasiyasını, insan kapitalını və karyera imkanlarını yaxşılaşdırır [5, s.126].

Səmərəli uyğunlaşma sisteminin formalaşdırılması həm işçinin özü, həm də birbaşa təşkilat üçün minimum itkilərlə aşağıdakı nəticələrin əldə edilməsinə imkan verir:

1. Təşkilat üçün:

- işçinin əməyinin səmərəliliyinin artırılması və müvafiq məhsuldarlıq səviyyəsinə nail olunması prosesinin sürətləndirilməsi;

- komandada müsbət münasibətlərin qurulması və saxlanılması;

- yeni işçilərin edə biləcəyi səhvlərin qarşısının alınması və bununla bağlı itkilərin minimuma endirilməsi;

- yeni işçinin güclü və zəif tərəflərinin müəyyən edilməsi nəticəsində onun qarşısına müvafiq vəzifələrin qoyulması və kollektivdə rolunun müəyyən edilməsi;

- yeni gələnlərə kömək etmək üçün təcrübəli işçilərin potensial xərclərinin azaldılması;

- kadr axınının səviyyəsinin azaldılması və təşkilatda sabit innovativ və işgüzar komandanın yaradılması;

2. Yeni işçi üçün:

- sağlam əmək münasibətlərinə daxil olmaq;
- zəruri peşəkar qabiliyyət və bacarıqlara yiyələnmək;

- işin ugurlu icrasına dair təşkilata inamı gücləndirmək;

- təşkilatın məqsədlərinə nail olmaq üçün səy göstərmək;
- stress hallarının azaldılmasına nail olmaq;
- yüksək əmək və sosial göstəricilərə, o cümlədən əmək məhsuldarlığı və karyera yüksəlmişinə nail olmaq.

Nəticə. Müasir iqtisadi şəraitdə əmək bazarında rəqabət qabiliyyətinin nəticəsi kimi nəzərdən keçirilən işçilərin uyğunlaşması prosesinin əsas komponentləri sırasında əhəmiyyətli yer peşəkar, iqtisadi, təşkilati, psixofizioloji, sosial növlərinə məxsusdur və onların inkişafına böyük diqqət yetirilməlidir. Eyni zamanda tədqiqat göstərir ki, işçilərin rəqabətqabiliyyətliliyi maraqlı tərəflərin prizmasından eynimənalı qiymətləndirilmir və bu istiqamətdə müəyyən təkmilləşdirici fəaliyyətlərə ehtiyac vardır. Bunların içərisində uyğunlaşmanın eyniləşdirmə (identifikasiya) modelinin təkilatlarda və firmalarda geniş şəkildə tətbiq edilməsi orada çalışan işçilərin uyğunlaşma qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi və artırılması, habelə əmək və gəlir göstəricilərinin yüksəldilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu da, öz növbəsində, səmərəli uyğunlaşmanın əldə olunmasına imkan yaradacaq ki, onun nəticəsində həm təşkilat (firma), həm də yeni işçi minimum itkilərlə qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olsun.

Istifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Гонина О.О., Ильченко С.В. Актуальные аспекты эффективной системы адаптации персонала. “Научный журнал” “Бизнес и дизайн ревю”, 2018, №3, (11).
2. Cabarzadə A., Quliyeva H. Şəxsi inkişaf və karyera planlaşdırması. Bakı, 2019, 50 səh.
3. Ипатов М., Гребенюк Н. Оценка уровня адаптации сотрудников к трансформационным процессам в компании. Деловая этика и лидерство, 2018, №2 (1), с.106-115.
4. Bacter R.V., Tirpe O.P. Professional adaptation of new employees within the organization. Analele Universității din Oradea, Fascicula: Eco-toxicologie, Zootehnie și Tehnologii de Industrie Alimentară. vol.18, (2019) №B, pp.9-14.
5. Van Dam K. Employee adaptability to change at work: A multidimensional, resource-

based frame-work. The Psychology of Organizational Change: Viewing Change from the Employee's Perspective, Cambridge: Cambridge University Press, (2013), pp.123-142.

S.Bayramova

Adaptation of employees as a result of competitiveness in the labor market

Abstract

The modern economic system is characterized by continuous changes, therefore, processes of self-improvement take place in organizations. The key success factor is to remain highly competitive in the market. The article describes the adaptation process of new employees in organizations as a result of competitiveness in the labor market, and reflects the positive effect of this process on their personal development and career advancement. Special attention is paid to the identification model of adaptation as one of the advanced programs, the adoption of which makes it possible to carry out effective activities for both the new employee and the organization.

С.Байрамова

Адаптация работников как результат конкурентоспособности на рынке труда

Аннотация

Современная экономическая система характеризуется непрерывными изменениями, поэтому в организациях происходят процессы самосовершенствования. Ключевым фактором успеха является сохранение высокой конкурентоспособности на рынке. В статье описывается процесс адаптации новых сотрудников в организациях как результат их конкурентоспособности на рынке труда, а также положительное влияние этого процесса на их личностное развитие и продвижение по службе. Особое внимание удалено идентификационной модели адаптации как одной из передовых программ, применение которой дает возможность осуществлять эффективную деятельность как новому сотруднику, так и организации.

AQRAR SAHƏDƏ İNNOVASIYAYÖNÜMLÜ İNVESTİSİYALARIN MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİNDE XARİCİ ÖLKƏLƏRİN TƏCRÜBƏSİ

Aynur Məmmədova,

*Azərbaycan Dövlət Agrar Universitetinin
Maliyyə və iqtisadi nəzəriyyə kafedrasının baş müəllimi
e-mail: mehribanks@mail.ru*

UOT: 33; 336; 338

Xülasə. Ölkənin agrar sahəsinin inkişafında innovasiyaların böyük əhəmiyyəti vardır. İnnovasiya agrar sahənin istehsal potensialının bərpa edilməsinin, əmək məhsuldarlığının artırılmasının əsas şərtlərindən biridir. Agrar sahədə innovasiyaların tətbiqi zərurəti bir çox halda milli iqtisadiyyatın qloballaşması amili ilə bağlıdır. Son on ildə dünya iqtisadiyyatının agrar sahəsində istehsal olunan məhsulun elmtutumluğunu gücləndirilmişdir. Bunun sayəsində inkişaf etmiş ölkələr öz daxili ərzaq bazarlarında tələb və təklifin balansını sabit saxlaya bilirlər və milli istehsalçıları aradan çıxardaraq dönyanın ərzaq bazarlarına fəal müdaxilə edirlər. Bu aspekt bütün ölkələrin, o cümlədən də Azərbaycanın milli istehsalçılarının maraqlarına real təhlükə yaradır. Dünya iqtisadiyyatında gedən qloballaşma prosesləri ölkədə istehsal olunan agrar məhsulların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsini tələb edir. Qloballaşma şəraitində yaşayan Azərbaycan üçün də bu məsələlər aktualdır. Agrar istehsalın rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək üçün bu sahəni intensiv inkişaf etdirmək lazımdır. Agrar sahənin intensiv inkişafında innovasiyaların rolü isə danılmazdır. Agrar sahədə innovasiyaların tətbiqini ləngidən əsas məsələlərdən biri isə onların maliyyələşdirilməsində olan problemlərdir. Məqalədə bu sahədə olan problemin həllinə kömək edəcək innovasiyayönümlü investisiyaların maliyyələşdirilməsində xarici ölkələrin təcrübəsi araşdırılmışdır.

Açar sözlər: innovasiyayönümlü, layihə, investisiya, agrar sahə, kreditor və borcalan.

Key words: innovation-oriented, project, investment, agricultural sector, creditor and borrower.

Ключевые слова: инновационно-ориентированный, проект, инвестиция, аграрный сектор, кредитор и заемщик.

Bu gün bütün ölkələrdə hökumətin karşısındakı duran ən ümdə məsələlərdən biri milli iqtisadiyyatın əsasında sahələrinin innovasiyalar əsasında inkişaf etdirilməsi və bununla da dayanıqlı iqtisadi artıma nail olmaqdır [1, 2, 3]. Göstərilən məsələlərin həlli innovasiyayönümlü layihələrə üstünlük verən və bunun əsasında ənənəvi sahələrin innovasiya fəallığı yüksək səviyyədə

olan, yüksək texnoloji istehsal kateqoriyasına keçilməsini təklif edən yeni texnoloji düzənin qurulması şəraitində baş verir. Azərbaycanda belə ənənəvi sahələrdən biri və ən önəmlisi **aqrar sahədir**. Məhz agrar sahə texnoloji baxımdan yararsız olduğuna görə öz müəssisələrində innovasiyayönümlü layihələrin tətbiqinə və müasir texnoloji bazanın formalaşdırılmasına əlavə diqqət tələb edir. Bugündəkən kənar investorların

bu sahəyə marağının olmaması aqrar sahədə yüksək dərəcədə rəqabətqabiliyyətli istehsalı yaratmaq üçün əlavə maliyyələşdirmə mənbələrinin axtarış tapılması problemini kəskin surətdə maliyyəçilərin qarşısına qoyur. İnnovasiyayönümlü investisiyaların maliyyələşdirilməsi təcrübəsinin inkişaf etmiş ölkələrdə qəbul olunmuş və Azərbaycan üçün əlverişli olan modellərini tətbiq edərək bu problemi həll etmək olar.

Təsərrüfatlılığın müasir şərtləri göstərir ki, iqtisadiyyatın aqrar sahəsinin rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək investisiya-innovasiya fəaliyyətini həyata keçirmədən mümkün deyil. Bu fəaliyyət elm və texnikanın nailiyyətlərinin istehsalatda tətbiqini nəzərdə tutur. Bu prosesin ən vacib aspektlərdən biri innovasiyayönümlü investisiyaların maliyyələşdirilməsidir. Aqrar sahədə innovasiya proseslərinin idarə edilməsinin müasir forma və modellərinin tətbiqi maliyyələşdirmə prinsiplərinə konseptual yanaşmaların dəyişdirilməsini nəzərdə tutur. Nəzəri və empirik tədqiqatlar göstərir ki, innovasiyayönümlü investisiyaların maliyyələşdirilməsi sahəində investorların, o cümlədən bankların və institusional investorların davranışları bütövlükdə iqtisadiyyatdakı, o cümlədən ayrı-ayrı istehsal sahələrində baş verən iqtisadi artımın templərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir [4].

Müasir iqtisadiyyat qurulduqca investorların innovasiya prosesinin maliyyə təminatındaki rolü dəyişmişdir. Ənənəvi sxemdə investorun rolü ondan ibarət idi ki, ən gəlirli və aşağı riskli layihələri seçib maliyyələşdirsinlər, yəni ənənəvi sadə investisiyalarda investorun əsas funksiyası investisiya prosesini kapitalla təmin etməkdən ibarətdir. Mürəkkəb innovasiya layihələri maliyyələşdirilən zaman başqa vəziyyət yaranır. İlk növbədə, belə layihələr daha böyük maliyyə qoyuluşları tələb edir, onlarda daha yüksək dərəcəli qeyri-müəyyənlik və risklər olur, onlar daha uzunmüddəti (bir neçə on ilə qədər) olurlar. Bu layihələrdə borcalan və kreditor arasında məlumat mübadiləsinin sxemi daha mürəkkəb və daha az etibarlıdır, kreditorun layihənin nəticəliliyi və yerinə yetirilmə dərəcəsi barədə kifayət qədər məlumatı olmur [5].

İnnovasiyayönümlü layihələrin maliyyələşdirilməsi modellərinin tədqiqi göstərdi ki, hazırda müxtəlif qəbildən olan layihələrin maliyyələş-

dirilməsinin **iki** sistemi mövcuddur: **birsəbyektlili və çoxsəbyektlili**. Layihələrin, əsasən bir investor tərəfindən maliyyələşdirildiyi iqtisadi sistemin “yumşaq” büdcə məhdudiyyəti var, innovasiya layihələrinin bir neçə investor tərəfindən maliyyələşdirildiyi iqtisadi sistemdə isə “sərt” büdcə məhdudiyyəti var. “Sərt” və ya “yumşaq” büdcə məhdudiyyəti dedikdə, kreditorun layihənin səmərəlilik (mənfəətlilik) göstəricilərinə irəli sürdüyü tələblər nəzərdə tutulur [6, 7, 8].

Təcrübə göstərir ki, **üç** növ marağın nəzərə alınması aqrar sahədə innovasiyayönümlü layihələrin xüsusiyyətlərindən biridir. Bu maraqlar aşağıdakılardır: *layihənin reallaşdırılmasından sahibkarın (borcalanın) götürmək istədiyi özəl faydalılığı (xeyiri); kreditorun (bankın, maliyyə institutunun, digər investorun) əldə etmək istədiyi özəl faydalılıq (mənfəət) və ictimai faydalılıq (sahənin və onun məhsulunun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, ixracın artması, iqtisadi artımın yüksəldilməsi və s.).* Hər üç qrupun maraqlarının reallaşlığı vəziyyət optimal hesab edilə bilər. Lakin təcrübədə bu çox nadir hallarda olur.

Aqrar sahədə innovasiyayönümlü investisiya layihəsinin maliyyələşdirilməsinin çatışmazlıqlarından biri kreditorun maraqlarının pozulması ehtimalıdır. Bu onunla bağlıdır ki, real həyatda kreditor və borcalan arasında məlumat mübadiləsi problemi olur. Bundan başqa, borcalanın özəl marağı olduğuna görə onun üçün layihənin istənilən üsulla davam etməsi və bitirilməsi sərfəlidir. Investora gəldikdə isə o, layihənin bütövlükdə həyata keçirilməsindən özəl fayda götürür. Bu o deməkdir ki, əgər investor layihənin maliyyələşdirilməsini birinci mərhələdə bitirə, o, xeyir əldə etməyəcək. Beləliklə, layihənin real nəticəsinin az olduğunu borcalan, hətta erkən vaxtlarda (adətən, bu birinci mərhələnin sonunda baş verir) bilsə belə, yenə də layihənin maliyyələşdirilməsini davam etməkdə maraqlıdır və investora maliyyələşdirmənin ikinci mərhələsi başladıqdan sonra layihənin yenidən təşkili planını təqdim edir. Nəticədə investor (kreditor) layihənin aşağı səviyyədə olması barədə yalnız ikinci mərhələdə xəbər tutub, layihənin maliyyələşdirilməsini dayandırmaq barədə qərarı isə yalnız üçüncü mərhələdə qəbul edə bilər. Lakin daha əvvəl yatırıldığı

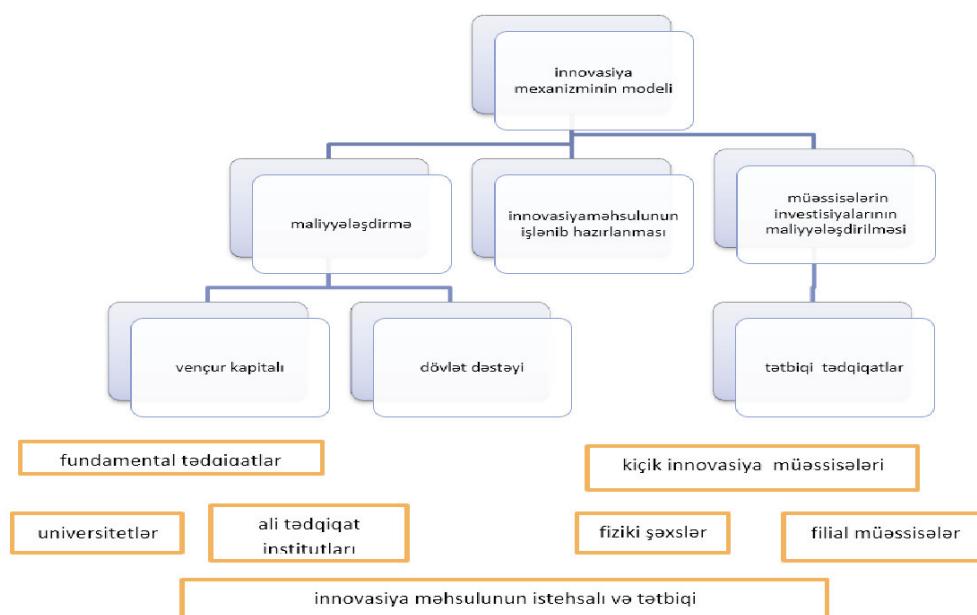
vəsaitləri itirməkdən qorxduğu üçün investor (kreditor) hətta layihənin verimi aşağı olsa belə layihəni bitirmək barədə qərar qəbul edir. Əgər innovasiyayönümlü layihə bir neçə investor tərəfindən maliyyələşdirilirsə, tamam bir başqa görünüş yaranır. İnnovasiyayönümlü layihənin maliyyələşdirilməsində koalisiyalı mexanizmdən istifadə edilən zaman əgər layihənin nəticəsi aşağı və ya şübhə doğuran səmərəlikli olarsa, onun maliyyələşdirilməsi elə birinci mərhələdən sonra dayandırılır. Nəticədə səmərəliliyi aşağı olan layihələr dəstəklənmir və bununla da maliyyə resursları daha gəlirli və məqsədə uyğun layihələrdən ayrılmır.

Aqrar sahədə çalışan xırda əmtəə istehsalçıları innovasiyayönümlü investisiyaları maliyyələşdirmək iqtidarında deyillər. Bu funksiyani dövlət öz üzərinə götürür. İnkişaf etmiş ölkələrdə fermərlər və kənddə yaşayanlar üçün innovasiyaların tətbiqi və dövlət sektorunun elmi təşkilatlarında əldə olunmuş elmi nailiyyətlər üzrə məsləhət göstərilməsi məqsədi ilə ixtisaslaşmış xidmət müəssisələri yaradılmışdır. Bunun nəticəsində aqrar sahədə innovasiyayönümlü investisiyaların maliyyələşdirilməsində dövlət dəstəyi əsas amilə çevrilmişdir [9]. Aqrar sahədə innovasiyayönümlü investisiyaların maliyyələşdirilməsi məsələlərinin təhlili göstərdi ki, dünyada elmi tərəqqinin dörd əsas mərkəzi formalaslaşmışdır: AB-da dünyada innovasiyaya çəkilən xərclərin 35%-i onların payına düşür; Avropa

İttifaqında 24%, Yaponiya və Çində hər birinin payına 12% düşür [10].

ABŞ-da aqrar sahədə innovasiyayönümlü investisiyaların, demək olar ki, hamısı dövlət tərəfindən maliyyələşdirilir. Bu məqsədlə edilən xərclərin 85%-i müvafiq ştatın bütçəsindən (federal bütçədən ayrılan vəsaitlər də nəzərə alınaraq), 15%-i isə tətbiq edən təşkilatların istehlakçılarından daxil olan vəsaitlər hesabına həyata keçirilir [11]. Bundan başqa, dövlət yerli hakimiyyətlə birlikdə ali müəssisələrdə elmi araşdırılmaları və təhsili fəal dəstəkləyir. Ali təhsil müəssisələrinin Qəyyumlar Şurasına alınan işləmlərin təcrübədə tətbiqini və məzunların yüksək səviyyədə hazırlanmasını tələb edən fermer assosiasiyanı daxildir. Aqrar sahədə innovasiyayönümlü investisiyaların əsas maliyyələşdirmə mexanizmi isə qrantların verilməsidir. Burada vəsaitlər aqrar iqtisadiyyat üçün ən əhəmiyyətli olan mütərəqqi tədqiqat təklif edən kollektivə verilir. Qrant tədqiqata çəkilən xərclərin 50-80%-ni qarşılıyır, qalan xərcləri isə nəticəyə görə cavabdeh olan özəl biznes öz üzərinə götürür. Bir qayda olaraq, aqrar biznesin yatırımlarını innovasiyaların istehlakçısı olan həmkarlar ittifaqları və assosiasiyanı toplayır [12].

Amerikanın innovasiyayönümlü investisiyalarının maliyyələşdirilməsi mexanizmi Avropadanın fərqlidir. Burada fundamental tədqiqatlarda iri elmi qurumlarla yanaşı, innovasiyaların tətbiqi sahəsində xırda müəssisələrdən istifadə edilir.

Şəkil 1. ABŞ-da aqrar sahədə innovasiya mexanizmi

Avropa İttifaqında innovasiya fəaliyyətini təşkil etmək, o cümlədən innovasiyayönümlü investisiyaları maliyyələşdirmək və təcrübədə real-laşdırmaq üçün kənd təsərrüfatının məhsuldarlığı və dayanıqlılığı sahəsində Avropa İnnovasiya Tərəfdaslığı (EIP-AGRI) yaradılmışdır. Bu tərəfdaslıqla fermerlər, məsləhətçilər, elm və elmi istehsal qurumları, aqrar sahənin iş adamları birləşmişdir. Maliyyələşmə **iki** istiqamətdə həyata keçirilir – “**Horizon 2020**” və “**kənd ərazilərinin inkişafı**” programları. “Horizon 2020” Avropa İttifaqının 2014-2020-ci illərdə həyata keçirilən Elmi-Tədqiqat və İnnovasiya Çərçivə Programıdır. Bu programın maliyyələşdirilməsi 80 milyard avro həcmində planlaşdırılmışdır [13].

Almaniyada innovasiya fəaliyyətinin əlaqələndirilməsini və maliyyələşdirilməsini federal nazirliklər və Alman Tədqiqat Cəmiyyəti (DFG) təmin edir. Sonuncu müsabiqə əsasında qrantla təmin edən fonddur. İstítusional baxımdan əsas tətbiqi tədqiqatları dəstəkləyən orqan Fraunhofer adına Cəmiyyətdir. Bura 67 institut və tədqiqat mərkəzi daxildir. Cəmiyyətin illik bütçəsi 2 milyard avrodur ki, onların 2/3 dövlət vəsaitləridir [11].

Aqrar sahədə innovasiyayönümlü investisiyaların maliyyələşdirilməsi baxımından **Danimarkanın** təcrübəsi maraqlı doğurur. Burada kənd təsərrüfatının inkişafında başlıca rol Fermerlər İttifaqına məxsusdur. Aqrar kolleclər də onlara baxır. Lakin onların da fəaliyyətinin 75%-ni dövlət maliyyələşdirir. Aqrar sahədə innovasiyayönümlü investisiyaların maliyyələşdirilməsi üçün qrantların verilməsi zamanı qərar qəbul edən komissiyada etiraz etmək səlahiyyəti Fermer İttifaqının nümayəndələrinə məxsusdur [12].

Niderlandın bu sahədə təcrübəsinə də diqqət yetirək. Burada aqrar sahədə innovasiyaların tətbiqi sahəsində aqrar əmtəə istehsalçılarının da iştirakı ilə biliklərin bölgündürüləməsi və fikir mübadiləsi etmək üçün platforma olan Trans-Forum programı reallaşdırılır. Dövlətin rolü innovasiya fəaliyyətini stimullaşdırmaq, aqrar sahənin inkişaf strategiyasını müəyyən etmək və innovasiyayönümlü investisiyalarının özəl fondlarla birlikdə maliyyələşdirilməsi üçün institutional zəmin yaratmaqdən ibarətdir. Fondlar fermer vergiləri və kontrebusiyaları hesabına formalasdırılır. Burada tədricən sıfarişli tədqiqatlara kecid həyata keçirilir. Özəl fermerlər arasında

dövlət nou-nauları almaq üçün istifadə edilən vauçerlər paylaşdırır [14].

Niderlandda innovasiya fəaliyyəti ilə adətən, istehsalatda olan mütəxəssislər məşğul olurlar. Məsələn, kartof sortlarının seleksiyasını öz sahələrində kooperativlərin üzvü olan bir neçə fermer həyata keçirir. Bu kartofun toxumlarını Niderland 55 ölkəyə ixrac edir. Bu cür kooperativlərin nəzdində, adətən, elmi laboratoriyalar və məhsulun kimmersiyalaşdırılması üzrə bölmələr yaradılır [15].

Avstraliyada kənd təsərrüfatında əmtəə istehsalçılarının gəlirlərindən xüsusi vergi tutulur. Bu vergidən alınan vəsaitlər xüsusi fondlara yönəldilir. Aqrar sahədə innovasiyayönümlü investisiyaların maliyyələşdirilməsində belə vəsaitlərin xüsusi çəkisi 40-50% təşkil edir. Qalan hissəsi dövlət bütçəsindən həyata keçirilir [16].

Cinin də bu sahədə təcrübəsi maraqlıdır. Burada aqrarayönümlü elmi-tədqiqat müəssisələri, əsasən dövlət mülkiyyətindədir, təcrübə konstruktor işləmlərinin strukturu isə kifayət qədər mürəkkəb və inkişaf etmişdir. Bütün dövlət struktur vahidlərinin nəzdində tədqiqat mərkəzləri olan akademiya və ya universitet var. Ölkədə cəmi 1237 aqrarayönümlü elmi-tədqiqat təşkilatı və 88 aqrar universitet və ya texnoloji akademiya vardır. İnnovaiyayönümlü investisiyalara çəkilən xərclərin dövlət səviyyəsində 10%-i, bələdiyyə səviyyəsində 51%-i, prefektura səviyyəsində 34%-i bütçədən maliyyələşdirilir [17]. Bu səbəbdən də aqrar tədqiqatlarının əsas hissəsi regional səviyyədə aparılır. Çində də qrantların müsabiqə əsasında bölgündürülməsi təcrübəsi geniş yayılıb.

Beləliklə, xarici ölkələrin eksəriyyətində aqrar sahədə investisiya-innovasiya fəaliyyətinin fəallaşdırılması üçün dövlət vergi stimullaşdırması, amortizasiya siyasəti, birbaşa bütçə dotaları kimi alətlərdən istifadə edir. Vergi tədbirləri daha çox ABŞ, Kanada və Avstriyada stimullaşdırıcı təsir göstərir. Belə ki, ABŞ-da vergiyə cəlb olunmayan mənfəətin 40-60%-i istehsalın yeniləşdirilməsinə və innovasiyayönümlü investisiyaların maliyyələşdirilməsinə yönəldilir [18]. Qeyd etmək lazımdır ki, xarici ölkələrdə innovasiyaları stimullaşdırmaq üçün vergi kreditindən istifadə edilir. Belə ki, ABŞ, Yaponiya və Fransada belə vergi güzəsti inno-

vəsiya fəaliyyətinə çəkilən xərclərin artımından asılıdır. Kanada və Niderlandda onun həcmi innovasiyönümlü investisiyaların maliyyələşdirilməsinə xərclənən məbləğə proporsionaldır.

Aqrar sahənin gələcək inkişafının təmin edilməsi, sahənin və onun məhsullarının daxili və xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, aqrar sahənin innovativ inkişafı sahəsində lazımı dəyişikliklərin stimullaşdırılması üçün aqrar sahədə innovasiyönümlü investisiyaların maliyyələşdirilməsi sahəsində yeni ya-naşmalar formalaşmalıdır və çoxsubyektli maliyyələşdirmə mexanizmləri tətbiq edilməlidir. Birsubyektli maliyyələşdirmədən də imtina etmək lazım deyil, çünki bir sıra hallarda, məhz bu cür maliyyələşdirmə innovasiya layihələrinin tez bir zamanda tətbiqini təmin edə bilir.

Nəticə. Xarici ölkələrin aqrar sahəsində innovasiyönümlü investisiyaların maliyyələşdirilməsinin məqalədə araşdırılan mexanizmləri Azərbaycan iqtisadiyyatının aqrar sahəsində real olaraq təcrübədə istifadə edilə bilər. Bura aqrar sahədə innovasiyönümlü investisiyaların maliyyələşdirilməsində qrantla maliyyələşdirməni, vençur kapitalından istifadə edilməsinə keçidi, investisiyaların həyata keçirilməsinin stimullaşdırılmasını aid etmək olar. Araşdırmadan göründüyü kimi, xarici ölkələrdə elmin nəticəliliyində aqrar biznesin marağı artdılmışdır. Aqrar biznesin nümayəndələrindən bəzisi tədqiqatların birgə maliyyələşdirilməsində, digərləri dövlət qrantlarının verilməsi barədə qərarların qəbul edilməsində iştirak edirlər. Aqrar sahədə innovasiyönümlü investisiyaların maliyyələşdirilməsinə elmi ideyanın yaranmasından istehsalatda tətbiqinə qədər bütün mərhələlərdə fərqli yanaşmaq lazımdır. Çünki istehsalatda tətbiqini tapmayan işləmlər gələcəkdə mənfiət vermədikləri üçün ziyanlıdır. Deməli, təkcə fundamental işləmlərin maliyyələşdirilməsi aqrar sahənin inkişafına zəmin yaratır. Belə ki, aqrar sahədə innovasiyönümlü infrastrukturun təkmilləşdirilməsi sahənin investisiya-innovasiya potensialının reallaşdırılmasına zəmin yaradacaq və onun gələcək inkişafını stimullaşdıracaq.

Istifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Sadıqlı Ş. Ölkədə investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, innovasiyaların tətbiqi və bu sahədə

atılmış addımlar. Statistika xəbərləri, №3, 2017.

2. Hüseynova A. və başqaları. İnnovasiya fəaliyyəti haqqında bir sıra stimullaşdırıcı mexanizmlər. Bakı, 2017, 36 səh.

3. Lederman D., Maloney W. R&D and Development. Policy Research Working Paper. World Bank. 2003, №3024.

4. Mingaleva Zh.A. Structural Modernization of Economy and Innovation Development. World Applied Sciences Journal. 2012, №20 (9), pp.1313-1316.

5. Aghion P., Reenen. J.V., Zingales L. Innovation and Institutional Ownership. The American Economic Review, 2013, №103 (1), pp.277-304.

6. Mingaleva Zh., Mirskikh I. On Innovation and Knowledge Economy in Russia. World Academy of Science, Engineering and Technology, 2010, №42. pp.1018-1027.

7. Мингалева Ж.А. Новые механизмы банковского финансирования структурных преобразований в экономике. Инновации. 2003, №2-3, с.97-100.

8. Huang H., Xu Ch. Institutions, Innovations and Growth. IMF Working Paper. 1999, WP/99/34.

9. Huang H., Xu Ch. International Monetary Fund. Financial Institutions, Technological Innovations, and Economic Growth. London: London School of Economics, 1998.

10. Xu Ch. Financing Mechanisms and R&D Investment. London: London School of Economics, 1998.

11. Матюшок В.М. Инновационная экономика в странах ЕС: формирование и методы ее количественной оценки. Экономика природопользования, 2012, №2, с.118-141.

12. Колесников А.В. Проблемы и перспективы инновационного развития АПК. Вестник сельского развития и социальной политики, 2017, №3, с.14-18.

13. Провидонова Н. В. Зарубежный опыт развития инновационного потенциала сельскохозяйственного производства. Закономерности развития региональных агропродовольственных систем, 2017, №1, с.99-102.

14. Козлов В.В., Рубцов Н.А. Мировой опыт и варианты его использования в развитии инновационной деятельности в сельском хозяйстве России. Известия ТГХУ.,

2013, вып.3, с.114-122.

15. Аджимет Г.Х. Основные направления реализации инновационного потенциала аграрного сектора ЕС. Формирование финансово-экономических механизмов хозяйствования в условиях информационной экономики: сб. науч. тр. III Междунар. науч.-практ. конф., Севастополь, 17-19 мая, 2018 г.

16. Макарова Е.П. Управление развитием постинтенсивного инновационного сельского хозяйства в Нидерландах. Проблемы современной экономики, 2013, №3, с.409-413.

17. Proost J., Van Weperen. W. Creating space for change – Farmers' learning groups in the Netherlands. COMPAS Magazine for Endogenous Development, 2006, N20, pp.18-19.

18. Углицких О.Н., Клишина Ю.Е. Инновационная деятельность в агропромышленном комплексе и ее финансовое обеспечение. Экономика сельского хозяйства России, 2015, №6, с.4-11.

19. Hu Ruifa. China's agricultural innovation system: Issues and Reform. Improving Agricultural Knowledge and Innovation Systems: OECD Conference Proceedings, 2012, pp.63-74.

20. Сигарев М.И., Нарынбаева А.С. Стимулирование производства сельскохозяйственной продукции на основе инновационного развития: опыт зарубежных стран. Вестник Алтайского Государственного Аграрного Университета. 2015, №9, с.156-160.

A.Mammedova

The experience of foreign countries in financing innovation-oriented investments in the agricultural field

Abstract

Innovations are of great importance in the development of the country's agrarian sector. Innovation is one of the main conditions for restoring the production potential of the agricultural sector and increasing labor productivity. In many cases, the necessity of implementing innovations in the field of agriculture is related to the factor of globalization of the national economy. In the last ten years, the scientific efficiency of the products produced in the agricultural sector of the world economy has increased. Thanks to this, developed countries can maintain a stable balance of demand and

supply in their domestic markets and actively intervene in the world's food markets by eliminating national producers. This aspect is a real threat to the interests of national producers of all countries, including Azerbaijan. Globalization processes in the world economy require increasing the competitiveness of agricultural products produced in the country. These issues are also relevant for Azerbaijan, which lives in the conditions of globalization. In order to increase the competitiveness of agricultural production, it is necessary to intensively develop the field. The role of innovations in the intensive development of the agricultural sector is undeniable. One of the main issues that slows down the implementation of innovations in the agricultural sector is the problems in their financing. In the article, the experience of foreign countries in the financing of innovation-oriented investments in the agrarian field, which will help to solve this problem, has been examined.

A.Мамедова

Опыт зарубежных стран по финансированию инновационно-ориентиро ванных инвестиций в аграрной сфере

Аннотация

Инновации имеют большое значение в развитии аграрного сектора страны. Инновации являются одним из главных условий восстановления производственного потенциала аграрного сектора и повышения производительности труда. Во многих случаях необходимость внедрения инноваций в аграрной сфере связана с фактором глобализации национальной экономики. За последние десять лет укрепился научный потенциал продукции, производимой в аграрном секторе мировой экономики. Благодаря этому развитые страны могут поддерживать стабильный баланс спроса и предложения на своих внутренних продовольственных рынках и активно вмешиваться в мировые продовольственные рынки, устранивая национальных производителей. Этот аспект представляет реальную угрозу интересам национальных производителей всех стран, в том числе и Азербайджана. Процессы глобализации в мировой экономике и конкурентоспособность сельскохозяйственной продукции, производимой в стране.

MİL-QARABAĞ CİNSLİ TÖRƏDİCİ HEYVANLARDAN ALINAN QUZULARIN DIRİ ÇƏKİ DİNAMİKASININ VƏ EKSTERYER ÖLÇÜLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Talib Sadiqov,

ARKTN-nin Heyvandarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutunun Abşeron

Heyvandarlıq Təcrübə Stansiyasının böyük elmi işçisi

e-mail: sharmar56@mail.ru

UOT: 33; 63

Xülasə. *Qoyun əti istehsalında erkək quzuların diri çəki dinamikasının və eksteryer ölçülərinin, eyni zamanda respublikamızda əhalinin qoyun əti istehsalı ilə təminatında tək və əkiz doğulan erkək quzuların diri çəki artımının və eksteryer ölçülərinin öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır.*

Məqalədə Mil-Qarabağ cinsli törədici qoçlardan alınan tək və əkiz doğulmuş erkək quzuların diri çəki dinamikası və eksteryer ölçülərindən bəhs olunur.

Açar sözlər: *diri çəki dinamikası, eksteryer göstəriciləri (bədən ölçüləri, bədən quruluşunun indeksləri), qaba yunlu, yarımqaba yunlu, əkiz doğulmuş erkək quzular.*

Key words: *live weight dynamics, exterior parameters (body dimensions, body composition indices), coarse wool, semi-coarse wool, twin born male lambs.*

Ключевые слова: *динамика живой массы, экстерьерные показатели (промеры тела, показатели телосложения), грубошерстистый, полугрубый шерстяной, ягненка-двойни.*

Dövlət programına uyğun olaraq, respublikamızda, eləcə də Mil-Qarabağ bölgəsində yetişdirilən heyvanların məhsuldarlığının artırılması günün vacib məsələlərindən biridir. Mil-Qarabağ bölgəsində kəndli fermer təsərrüfatlarının inkişaf etdirilməsi, heyvanların cins tərkibin yaxşılaşdırılması, onun məhsuldarlığının artırılması qarşında əsas məqsəd kimi durur. Aparılmış elmi-tədqiqat, seleksiya və damazlıq işləri nəticəsində zərif, yarımqərif, yarımqaba və yerli oborigen qaba yunlu Qarabağ qoyunları “qardaqlaş” cinsli törədici qoçlarla çarpezlaşdırılaraq uzun illərin seçmə taylaşdırma və seleksiya işləri nəticəsində tez yetişən, yarımqaba yunlu, yüksək məhsuldar yağılıquruq, ətlik, yunluq və südlük istiqamətli “Mil-Qarabağ” qoyun cinsi yara-

dilmiş və sürü massivləri təşkil edilmişdir. Hətta aparılmış elmi-tədqiqat, seleksiya və damazlıq işləri nəticəsində Beyləqan rayonunda 9 özəl damazlıq qoyunçuluq ferması da yaradılmışdır. Bu cins yüksək genetik imkana malik olmaqla, texnoloji tələbatlara tam cavab verir.

Tədqiqat işinin aktuallığı

Azərbaycanda heyvandarlığın əsas sahələrdən biri qoyunçuluqdur. Qoyunların ət məhsuldarlığını artırmaq üçün bəzi alımlar cinslər arasında çarpzlaşma üsulundan istifadə edirlər. Lakin V.P.Luşnikova və A.V.Molçanovun (2010) tədqiqatlarına görə, məhsuldarlıq keyfiyyətlərinin yaxşılaşmasını, cinslərin qiymətli irsi keyfiyyətlərini və bütövlüyüünü qorumaq üçün onları yetişdirmə üsulu ilə də həyata keçirmək olar. Hazırda respublikamızda mal əti, quzu əti və

digər bütün növ ət məhsullarının istehsalı tədricən artırılır. Bu növ ət məhsullarının ən yaxşı istehlakçı keyfiyyətləri ilə yanaşı, iqtisadi amillərə səbəb olan quş və quzu əti istehsalının bazarın tələbinə uyğun mütərəqqi artımı nəzərə çarpar. Ona görə də istehsalın səmərəliliyinin artırılması üçün daxili ehtiyatları tapmaq lazımdır. Ən yüksək məhsuldar tezyetişən qoyun cinslərindən biri də yağılıquyuq, ətlik, yunluq və südlük istiqamətli “**Mil-Qarabağ**” qoyun cinsidir. Bu cins əla konstitusiya tipinə malik olmaqla, özünün yüksək tezyetişkənliliyi ilə fərqlənir. Yerli ekstremal isti iqlim şəraitinə uyğunlaşmış, örüş-otlaq, aran-yaylaqda yemlənməsi, bəslənməsi və saxlanılması şəraitində yüksək məhsuldarlığı ilə də fərqlənirlər. Bu baxımdan Mil-Qarabağ cinsli qoyunlardan alınan tək və əkiz doğulmuş erkək quzuların məhsuldarlıq və bioloji təsərrüfat xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ilə aparılan elmi-tədqiqat işi aktualdır və müəyyən elmi və praktiki maraq doğurur.

Elmi-tədqiqat, seleksiya və damazlıq işlərinin aparılmasında əsas məqsəd Mil-Qarabağ cinsli qoyunların hesabına yüksək məhsuldar qoyun sürürləri yaratmaq, onun potensial imkanlarını öyrənmək, təkliflər vermək, genoloji nəsil başçısı (xəttlər) kimi tanınmış yaxşılaşdırıcı qismində istifadə edilmiş qoçların və onların törəmələrinin genetik potensialından istifadə etməklə, tək və əkiz doğulan erkək quzuların məqsədyönlü seçilib yetişdirilməsi və arzulunan tipin sayca çoxaldılması, sürürlərin məhsuldarlığının yüksəldilməsi və seleksiya-damazlıq sürürlərinin yaradılmasından ibarətdir.

Ölkəmizdə də qoyun ətinin istehsalını artırmaq üçün qoyunların baş sayını artırmaqla yanaşı, həm də çoxlu əkiz bala verən ana qoyun sürürlərinin sayını artırmaq əsas məsələ kimi qarşıda durur.

Tədqiqat işinin öyrənilmə səviyyəsi və müasir vəziyyəti

Qoyunçuluq tarixən heyvandarlığın əsas aparıcı sahələrindən biri olub, digər heyvandarlıq sahələri ilə müqayisədə istehsal olunan məhsulların aşağı maya dəyəri və yüksək rentabellik səviyyəsi ilə xarakterizə olunmuşdur ki, bu da son dövrlərdə ölkənin bir sıra kənd təsərrüfatı bölgələrində iqtisadiyyatı müəyyən edən sahəyə çevrilmişdir.

Qoyunçuluq sahəsinin prioritetliyi aşağıdakılarda müəyyən edilmişdir:

- qoyunların *bioloji təsərrüfat xüsusiyyətləri*;
- ət (yem) bitkiləri ilə zəngin geniş təbii örüş-otlaq sahələrinin olması;
- *iqlim amilləri*;
- qoyunçuluq məhsullarının istehsalını stimullaşdırın dövlət tərəfindən tənzimlənən qiymət siyasəti.

Dünya üzrə qoyun populyasiyası 2007-2017-ci illəri əhatə edən on il ərzində təqribən 8,5 faiz artaraq, 1,1 milyard başdan 1,2 milyard başa çatmışdır. Qoyun əti istehsalı da eyni artım tempi ilə 8,7 faiz artaraq, eyni dövrdə 8,7 mln. tondan 9,5 mln. tona çatmışdır. Azərbaycanda isə qoyunların baş sayı 2015-ci ildə 8,7 mln., 2020-ci ildə isə 8,1 mln. baş olmuşdur. Bu dövr ərzində örüş-otlaq sahələri azalaraq, 429 min ha-dan 349 min ha olmuşdur. Örüş-otlaq sahələrinin azalması ilə əlaqədar qoyunların ümumi baş sayında da azalmalar olmuşdur.

Yarımqaşa yunlu Mil-Qarabağ cinsli quzuların doğulduğdan sonra 90 gün anasının yanında saxlanılmaqla, ana südü ilə intensiv yetişdirilməsi işi həyata keçirilir. Tək və əkiz doğulan erkək quzuların diri çəkisi, eksteryer ölçüləri, boy və inkişaf tempinin araşdırılması, məhsuldarlıq göstəricilərinin öyrənilməsi, o cümlədən yeni doğulmuş əkiz erkək quzuların fərdi uçoṭunun, diri çəki və fonotipik əlamətlərinin öyrənilməsi sahəsində tədqiqat işləri davam etdirilir.

Aparılan təcrübə zamanı erkək quzuların diri çəkisinin dinamikası doğuşdan sonra və yaşıının 1, 4, 7 aylığında səhər yemləməsindən əvvəl çəkilorək müəyyən edilmişdir. Heyvanların eksteryer xüsusiyyətləri bonitirovkaya dair təlimatların tələblərinə uyğun qiymətləndirilərək, eyni vaxtda gövdəsinin əsas ölçüləri götürülməklə bədən quruluşunun indeksləri aşağıdakı kimi hesablanmışdır:

1. Uzanma və ya format indeksi heyvanın boyunu nisbətdə bədənin nisbi uzunluğunu xarakterizə edir. Südlük mal-qara ətlik cinslərinə nisbətən daha uzundur. Ağır çəki atları da minik cinsləri ilə müqayisədə daha yüksək uzanma indeksinə malikdir.

2. Sabitlik indeksi heyvanın diri çəkisinin nisbi inkişafını xarakterizə edir. Ətlik cinslərində bu göstərici südlük cinslərdən daha vacibdir. Sürətli at cinsləri bu göstəriciyə görə ağır yük at-

cinslərindən daha aşağıdır.

3. Döş indeksi dəyişkənliyi ilə əvvəlki indekslə oxşar nümunələrə malikdir.

4. Kütləlilik (çəki) indeksi gövdənin nisbi inkişafını təsvir edir. Bu göstərici ətlik cinslərdə, ağır yük atlarında, südlük iribuynuzlu mal-qara və cəld yerişli at cinsləri ilə müqayisədə daha yüksəkdir.

5. Həddindən artıq böyümə indeksi arxa və ön ayaqların nisbi inkişafını uzunluqda müzakirə etməyə imkan verir.

6. Sümüklülük indeksi skeletin böyüməsi ilə bağlı nisbi inkişafını əks etdirir. Bu indeksin göstəriciləri iribuynuzlu mal-qaranın ətlik cinslərində və yeriş sürətli at cinslərində südlük cinslərə və ağır yük at cinslərinə nisbətən azdır.

7. Uzunayaqlılıq indeksi heyvanın bədən üzvlərinin nisbi inkişafını əks etdirir. Bu indeksin dəyəri heyvanın inkişaf etməməsinin növünü mühakimə etmək üçün istifadə olunur. Bir cins və ya sürüdə olan uzunayaqlı yetkin heyvanlar post-embrional dövrdə, qısaayaqlılar isə embrion dövrdə zəif inkişafdan xəbər verir. Südçülük üzrə ixtisaslaşdırılmış mal-qara cinsləri ətlik üzrə ixtisaslaşdırılmış mal cinslərindən daha uzun ayaqlıdır.

8. Çanaq-döş indeksi gövdənin ön hissəsinin eninə, arxaya nisbətən nisbi inkişafını əks etdirir. İribuynuzlu mal-qarada ətlik istiqamətli cinslərdə və ağır yük at cinslərində, südlük cinslərində və cəld yerişli at cinslərində bu indeksin əhəmiyyəti üstündür. Onun kəmiyyəti də fərdin cinsindən asılıdır. İş öküzlərində inəklərlə müqayisədə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Diri çəkinin uçotu fərdi olaraq doğuş zamanı 0,1 kq, həmçinin 4 və 7 aylıq dövrdə 0,5 kq dəqiqliklə aparılacaqdır. Diri çəki haqqında məlumatlar alındıqdan sonra təcrübə heyvanlarının diri çəkisində mütləq orta gündəlik və nisbi artım hesablanacaqdır.

Nisbi artım aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$D = \frac{W_1 - W_0}{W_0} \cdot 100\%$$

Burada, D – nisbi artımı, (%) W₀ – ilkin diri çəkini, W₁ – son diri çəkini göstərir.

Mütləq orta gündəlik artım aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$A = \frac{W_1 - W_0}{t}$$

Burada A – mütləq orta gündəlik artımı (q.); W₀ – ilkin diri çəkini, W₁ – son diri çəkini göstərir.

Artım əmsali aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$K_p = \frac{W_n}{W_p}$$

Burada K_p – artım əmsalını (%);

W_n – müəyyən yaş dövrlərində heyvanın diri çəkisini (kq),

W_p – doğulanda diri çəkisini (kq) göstərir.

Elmi-tədqiqat işi Beyləqan rayonunun İkinci Aşıqlı kəndi “Vaqif” və Dostluqda “Dədəş” özəl damazlıq qoyunçuluq fermalarında yetişdirilən Mil-Qarabağ qoyun cinsinin tək və əkiz doğulan törəmələri (balaları) üzrində qruplar şəklində aparılır. Təsərrüfat rayon mərkəzindən təxminən 60-70 km aralıda Qışlaq üçün nəzərdə tutulmuş ərazidə yerləşir. Torpaq sahəsi 150 ha, o cümlədən 70 ha kənd təsərrüfatına yararlı, qalan 80 ha isə qış örüş-otlaq hissədən ibarətdir. İsti yay aylarında havanın temperaturu +35-38°C, qış aylarında isə uyğun olaraq +5-8°C olur. Təcrübə tək və əkiz doğulmuş erkək quzular üzrində aparılmışdır. Hər birindən 30 baş olmaqla, erkək quzular seçilərək 2 qrup yaradılmışdır. I qrupda tək doğulan erkək quzulardan, II qrupda isə əkiz doğulan erkək quzulardan ibarət olmaqla, xüsusi “ovtsevod” rəngi ilə nişanlanaraq (nömrələnərək) üzrində təcrübə aparılmışdır.

Qoyunçuluq iqtisadiyyatda mühüm rol oynayır. Belə ki, yüngül sənayeni yun, xəz-dəri və s. qiymətli xammallarla, əhalini isə ət, süd, pendir və s. kimi qida məhsulları ilə təmin edir. Bəzi məhsul növləri (nazik bağırıqlar, yunun yağ-təri və digərləri) tibbdə və parfümeriyada geniş istifadə olunur. Hazırda qoyun yununa tələbin az olmasına baxmayaraq, elm adamları təsərrüfat mütəxəssisləri ilə birlikdə, qoyunçuluq sahəsində iqtisadi səmərə yaratmağa qadir olan yüksək məhsuldarlıqla malik, yeni rəqabətqabiliyyətli cinslər, növlər və xətlər axtarmağa davam edirlər.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində hazırlı dövrdə qoyun əti istehsalı yun istehsalına nisbətən iqtisadi cəhətdən daha sərfəlidir. Cavan qoyun əti istehsalının artırılması probleminin həlli aktualdır, bunun həlli bir qoyun başına quzu artımı ilə mümkündür və bu qoyunçuluğun səmərəliliyinin artmasına kömək edəcəkdir. Bu

səbəbdən də tədqiqatların eksəriyyəti, çox bala verən qoyunların baş sayını artırmağa yönəldilmişdir ki, bu da genetik bir amil olaraq, hər bir baş qoyuna görə diri çəkidə ildə 40-60 kq və ya daha çox qoyun əti əldə etmək mümkün olsun. Qoyunçuluqda məhsuldarlığın istənilən istiqamətində çox balavermə, həm damazlıq baxımdan, həm də iqtisadi baxımdan əsaslandırılır, çünki yem istifadəsinin səmərəliliyinin və bu sahənin gəlirliliyinin artmasına kömək edir.

Böyümə və inkişaf heyvanlarının ən vacib bioloji-təsərrüfat xüsusiyyətlərindən biridir. Heyvanların anatomik dəyişiklikləri, fizioloji və iqtisadi cəhətdən faydalı xüsusiyyətləri orqanizmin böyüməsi və inkişafi prosesində formalaşır. Böyümə və inkişaf iki fərqli, qarşılıqlı əlaqəli prosesdir. Böyümə bir orqanizmin və orqanların ümumi bədən çəkisinin artmasıdır. İnkışaf bədəndə baş verən keyfiyyət dəyişiklikləri kimi başa düşülür, bunun nəticəsində yetkin orqanizm üçün xarakterik olan müxtəlif toxuma və orqanlar meydana gəlir. Hər hansı qoyun cinsinin ətinin keyfiyyətini öyrənərkən onun müxtəlif saxlanılma və qidalanma şəraitində olan fərdlərin yaş dövrlərinə görə məhsuldarlıq dərəcəsini bilmək lazımdır. Qoyunların ət məhsuldarlığı anatomik quruluşuna görə əzələ, yağ və sümük toxumalarının inkişafi və böyüməsi ilə müəyyən edilir.

Mil-Qarabağ qoyun cinsi ət məhsuldarlığı istiqamətində olan yağlı quyruq qoyun cinsləri arasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yetişmə və ət məhsuldarlığının göstəricilərinə görə bu cins, tez yetişən digər qoyun cinsləri ilə rəqabət apara bilər. Buna baxmayaraq, Mil-Qarabağ cinsinin qoyunlarının çox balavermə qabiliyyəti hələ də yaxşı öyrənilməmişdir. Bununla əlaqədar olaraq, Mil-Qarabağ cinsli qoyunlardan tək və əkiz doğulan quzuların böyümə və inkişaf xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün tədqiqat işi aparılmışdır.

Təcrübə təsərrüfatlarında iş aparmaq üçün hər qrupda 30 baş erkək quzular seçilərək 2 qrup, yəni nəzarət və təcrübə qrupları yaradılmışdır. Nəzarət və təcrübə qruplarına ayrılmış erkək quzular baytar müayinəsindən keçirilmişdir.

Diri çəki dinamikası

İş programına uyğun olaraq tək və əkiz do-

ğulmuş erkək quzuların uçotunu aparmaqla, onların boy və inkişafını, eləcə də gündəlik çəki artımını öyrənirik.

Cədvəl 1. Erkək quzuların diri çəki dinamikası (n=30)

Ölçülləri	Yaş	Doğumun növü	
		Tək doğulanlar	Əkiz doğulanlar
Cidov hündürlüyü	doğulduğda	38,2	36,7
	4 aylıqda	58,4	54,2
	7 aylıqda	69,2	65,4
Sağırı hündürlüyü	doğulduğda	41,1	39,2
	4 aylıqda	60,5	55,8
	7 aylıqda	71,4	67,2
Döşün dərinliyi	doğulduğda	15,9	15,6
	4 aylıqda	29,9	28,1
	7 aylıqda	33,8	31,9
Döşün eni	doğulduğda	10,5	10,2
	4 aylıqda	18,8	17,5
	7 aylıqda	24,7	21,9
Gövdənin çap uzunluğu	doğulduğda	32,1	30,7
	4 aylıqda	56,4	52,1
	7 aylıqda	65,8	61,1
Döş qucumu	doğulduğda	41,2	37,7
	4 aylıqda	75,6	69,4
	7 aylıqda	91,1	83,7
İncik qucumu	doğulduğda	6,7	6,6
	4 aylıqda	8,8	8,7
	7 aylıqda	10,5	9,8
Ombalararası eni	doğulduğda	9,1	8,9
	4 aylıqda	17,2	16,1
	7 aylıqda	22,3	21,2

Aparılan nəzarət çəkilərin nəticələrində aydın olur ki, tək doğulan erkək quzular əkiz doğulan həmyaşidlərindən daha böyük olur. Həyatın ilk ayı ərzində tək doğulan erkək quzular diri çəkilərini orta hesabla 7,32 kq, əkiz doğulan quzular isə 5,36 kq artırmışlar. Əmizdirmə dövründə, 4 aya çatana qədər əkiz doğulan erkək quzuların orta diri çəkisi 25,5 kq idi ki, bu da tək doğulan yaşıdlarına nisbətən 6,15 kq (19,4%) azdır ($P>0,999$).

Yeddi aylıq yaşında fərq 9,25 kq olmuş və ya 22,8% ($P>0,999$), bu da tək doğulan quzulara üstünlük verir. Lakin ümumilikdə əkiz doğulan erkək quzuların diri çəkiləri tək doğulan quzulardan daha çox olmuşdur. Təcrübə dövründə (7 ay ərzində) gündəlik diri çəki artımı tək doğulanlarda 172 qr, əkizlərdə isə 135 qr olmuşdur.

Eksteryer göstəriciləri

Kənd təsərrüfatı heyvanlarının məhsuldarlığını və keyfiyyətini müəyyənləşdirməkdə bədən quruluşunun formaları böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, zavod yetişdirmə üsullarından əvvəl heyvanların seçmə üsulundan istifadə edirlər, yəni ən yüksək məhsuldarlığı ilə bağlı ən yaxşı bədən quruluşu ilə fərqlənən heyvanları

seçirdilər. P.M.Kuleşovun qeyd etdiyi kimi (1926), XIV əsrдə ərəblərdə eksteryer haqqında təlim yaranmışdır. M.F.İvanov (1950, 1964), E.A.Boqdanov (1923), N.P.Çirvinski (1949, 1951), E.F.Liskun (1947, 1949), A.İ.Nikolayev (1973), M.İ.Prodorojin (1949) heyvan orqanizminin fizioloji funksiyaları ilə bədən formaları arasında sıx əlaqənin olduğunu qeyd edirdilər. E.Y.Borisenko (1967) qeyd edirdi ki, eksteryer məhsuldarlığın kəmiyyət ifadəsini göstərmir, yalnız heyvanın məhsuldarlığının xarakterini və istiqamətini göstərir, eyni zamanda heyvanın sağlamlığını, konstitusiya gücünü, bioloji sabitliyini və yaşıdagı mühitə uyğunluğunu bilmək imkanı verir. E.Ə.Boqdanovun fikrincə (1977), heyvanların çəkildiyi məlumatlarla müqayisədə dövrü ölçü onların böyümə xüsusiyyətlərini və inkişaf xarakterini daha tam təsvir edir. M.İ.Pridroqina isə (1949) öz tədqiqatlarında qeyd etmişdir ki, heyvanın konstitusiyası ilə məhsuldarlığı arasında əlaqənin payı mövcuddur. Qoyunların eksteryer göstəriciləri orqanizmin daxili quruluşunun funksional işi ilə əlaqəsini əks etdirir və bu səbəbdən konstitusiya növünün, məhsuldarlıq istiqamətinin, sağlamlıq vəziyyətinin xarici təzahürləri hesab olunur. Qoyunların bədəninin ayrı-ayrı hissələrinin ölçülməsindən sonra heyvanın gövdəsinin konkret elementlərinin formallaşması haqqında fikir yaranır ki, bu da bir qoyunun başqası ilə və ya bir qoyun qrupunun digəri ilə müqayisə etməyə imkan verir. Daha əhəmiyyətli, ölçünün çıxarılması vasitəsilə qiymətləndirilmədə qoyunların gövdəsinin nisbəti və ya onun xətti böyüməsi haqqında məlumat əldə edilir. Ətlik istiqamətində yetişdirilən quzularda eksteryerin əhəmiyyəti böyükdür. Onların böyüməsi zamanı bədəninin mütənasibliyi xeyli dəyişir, əzələ kütłəsi artır. Bu səbəbdən də ən dəqiq qiymətləndirmə etmək üçün ölçülər aparılır. Ayri-ayri bədən hissələrinin ölçülümsi nəticələrinin təhlili həm doğusda, həm 4 aylıqda, həm də 7 aylığında onlar arasında bəzi fərqləri qeyd etməyə imkan verir.

Ölçmələr:

- *Cidov hündürlüyü və sağrı hündürlüyü* periferik skeletin sümüklərinin, yəni ön və arxa ətrafların boru sümüklərinin inkişafının intensivliyini xarakterizə edir;

- *Döşün eni, dərinliyi və qucumu* döş qəfəsinin inkişafını göstərir və postembrional dövrdə ən çox böyümə dərəcəsinə malik olan ox skeletinin sümüklərinin inkişafından asılıdır;

- *Bədənin çəp uzunuğu*, onurğa sütununun sümüklərinin inkişafını xarakterizə edir;

- *İncik qucumu* heyvanın konstitusiyası ilə birbaşa əlaqəli olan skeletin gücünü mühakimə etməyə imkan verir.

Tək və əkiz erkək quzular doğulduğda, 4 və 7 aylıq yaşlarında əsas bədən ölçülərinin göstəriciləri göstərir ki, istisnasız bütün böyümə mərhələlərində qoyunların gövdəsi ahəngdar formalışmışdır. Apardığımız tədqiqatlar zamanı məlumatlar artıq yeni doğulmuş quzuların eksteryer quruluşunda fərqlər olduğunu göstərir.

Cədvəldən göründüyü kimi, bütün ölçülərdən alınan məlumatlar göstərdi ki, ən iri erkək quzular tək doğulanlar arasındadır. Oxşar qanuna uyğunluq 7 aya qədər də qorunub saxlanılıb (*cədvəl 2 və 3*).

Cədvəl 2.

Erkək quzuların bədən ölçüləri (n=30) sm

Göstəricilər	Qruplar	
	Tək doğulan quzular	Əkiz doğulan quzular
Doğulduğda		
Diri çəkisi kq	4,28 ± 0,17	2,85 ± 0,14
Bir aylıqda		
Diri çəkisi kq	11,60 ± 0,21	8,21 ± 0,19
Mütləq (təmiz) çəkisi artımı kq	7,32	5,36
Gündəlik çəkisi artımı qr	244,00	178,66
Dörd aylıqda		
Diri çəkisi kq	31,65 ± 0,27	25,50 ± 0,25
Mütləq (təmiz) çəkisi artımı kq	20,05	17,29
Gündəlik çəkisi artımı qr	222,77	192,11
Yeddi aylıqda		
Diri çəkisi kq	40,50+0,34	31,25+0,30
Mütləq (təmiz) çəkisi artımı kq	8,85	5,75
Gündəlik çəkisi artımı qr	98,33	63,88

Cədvəl 3-də təqdim olunan məlumatları təhlil etdikdə, bədənin uzunluğuna görə inkişafını xarakterizə edən uzanma indeksinə əsasən, tək doğulan erkək quzular, əkiz doğulan həm-yaşlılarından doğulanda 0,4%, 4 aylıq yaşında da 0,4% çoxdur və azalma indeksinə görə isə tək doğulan erkək quzular əkiz doğulan erkək quzulardan 5,5%, 4 aylıqda isə 1,8% böyük olmuşdur. Belə ki, müxtəlif cins qoyunların eksteryerinin öyrənilməsi göstərdi ki, tək doğulan quzular ən yaxşı bədən quruluşu ilə xarakterizə olunur. Eyni zamanda doğulan erkək quzuların bədən ölçüləri ilə müqayisədə gövdəyə nisbətən daha az uzun əzalara, ən uzun parametrlərə, bir

qədər yaxşı formalaşmış döş qəfəsinə (çəllək forması) malik olub, yaxşı formalaşmış ət kütləsi ilə fərqlənir.

Cədvəl 3.
Quzuların bədən quruluşunun indeksi %-la (n=30)

İndeksler	Yaşı	Doğumun növü	
		Tək doğulan	Əkiz doğulan
Uzunma	doğulduğda	84,0	83,6
	4 aylıqda	96,5	96,1
	7 aylıqda	95,0	93,4
Stabillik	doğulduğda	128,3	122,8
	4 aylıqda	134,0	133,2
	7 aylıqda	138,4	136,9
Döş	doğulduğda	66,0	65,3
	4 aylıqda	62,8	62,2
	7 aylıqda	73,0	68,6
Kütləlilik (çəki)	Doğulduğda	107,8	102,7
	4 aylıqda	129,4	128,0
	7 aylıqda	131,6	127,9
Həddindən artıq böyüyünə	Doğulduğda	107,5	106,8
	4 aylıqda	103,5	102,9
	7 aylıqda	103,1	102,7
Şümüklülük	doğulduğda	17,5	17,9
	4 aylıqda	15,0	16,0
	7 aylıqda	15,1	14,9
Uzunayaqlılıq	doğulduğda	58,3	57,4
	4 aylıqda	48,8	48,1
	7 aylıqda	51,1	51,2
Çanaq-döş	doğulduğda	115,3	114,6
	4 aylıqda	109,3	108,6
	7 aylıqda	110,7	103,3

Quzular yaşa dolduqca onlarda kompakt bədən quruluşu formalaşır, hər iki növ doğuşdan alınan erkək quzuların açıq-ashkar dairəvi formada olduğu nəzərə çarpır, yandan (profildən) baxdıqda isə gövdənin arxa hissəsinin əzələ kütləsi düzbucaqlıya bənzəyir ki, bu da quzuların potensial dərəcədə yüksək ət məhsuldarlığından xəbər verir.

Nəticə. Respublikamızda kənd təsərrüfatı işçiləri qarşısında kənd təsərrüfatının gələcəkdə inkişaf etdirilməsini təmin etmək, eyni zamanda alınan məhsulların keyfiyyətini daha da yaxşılaşdırmaq kimi mühüm vəzifələr qoyulmuşdur. Heyvandarlıq sahəsində, xüsusən qoyunçuluqda istehsal olunan yun, qoyun əti, xəz-dəri və s. məhsulların istehsalının artırılması və həyata keçirilməsi işi qarşımızda duran əsas məsələlərdən biridir.

Belə ki, apardığımız elmi-tədqiqat işləri zamanı aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur: *Tək doğulan erkək quzuların dörd aylıq yaşında diri çəkisi əkiz doğulan öz həmyaşidlərindən 6,15 kq çox olduğu halda, yeddi aylıq yaşında isə bu fərq*

9,25 kq olmuşdur. Tək doğulan erkək quzuların əsas bədən ölçüləri: cidov hündürlüyü, gövdənin çəp uzunluğu, döş qucumu və döşün dərinliyi, eləcə də diri çəkinin formalaşmasını təyin edən bədən indekslərinə görə də tək doğulan erkək quzular əkiz doğulan öz həmyaşidlərinə nisbətən böyük olurlar.

Beləliklə də, stabillik indeksinə görə tək doğulan erkək quzular doğulduğda əkiz doğulan erkək quzulara nisbətən 5,5%, 4 aylıq yaşında 1,8%, 7 aylıq yaşında isə 1,5% böyük olmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Абонеев В.В. Перспективные направления селекции овец в условиях рыночной экономики. Соколов А.Н. Овцы, козы, шерстяное дело, 2007, №1, с.7-11.
2. Абонеев В.В. Рост развитие и резистентность новорожденных ягнят от маток разного возраста. Овцы, козы, шерстяное дело, 2008, №4, с.16-19.
3. Андриенко Д.А. Динамика весого роста молодняка овец Ставропольской породы в зависимости от полового диморфизма. Овцы, козы, шерстяное дело, 2009, №1, с.29-31.
4. Методические рекомендации по изучению мясной продуктивности овец. Москва, 1978, 45 с.
5. Магомадов Т.А., Ерохин А.И., Аббасов Р.М. Особенности формирования мясных качеств баранчиков породы Азербайджанский горный меринос при разных сроках отъема. Всесоюзный научно исследовательский институт животноводства, Известия Оренбургского Государственного Аграрного Университета, 2016, №5 (61), с.126-128.
6. Sadıqov T.H. Mil-Qarabağ bölgəsində Mil-Qarabağ qoyun cinsinin yaradılması haqqında. "Azərbaycan aqrar elmi" jurnalı, 3/2012, səh.122-124.
7. Sadıqov T.H. Mil-Qarabağ qoyun cinsi. "Azərbaycan aqrar elmi" jurnalı, 4/2013, səh. 172-173.
8. Sadıqov T.H. Mil-Qarabağ qoyun cinsi. "Azərbaycan aqrar elmi" jurnalı, 2/2014, səh. 155-158.
9. Sadıqov T.H. Mil-Qarabağ cinsli qoyunların məhsuldarlıq göstəriciləri. "Azərbaycan

Aqrar elmi” jurnalı, 5/2016, səh.123-125.

10. Sadıqov T.H. Mil-Qarabağ cinsli qoyunların bonitirovkası, yun və diri çəki məhsuldarlığı. “Azərbaycan aqrar elmi” jurnalı, 1/2019, səh.67-69.

11. Sadıqov T.H. Mil-Qarabağ bölgəsində Mil-Qarabağ cinsli qoyunların damazlıq kimi satılması. “Azərbaycan aqrar elmi” jurnalı, 1/2020, səh.93-95.

12. Sadıqov T.H. Mil-Qarabağ cinsli qoyunların əkiz balaverməsi və süd məhsuldarlığı. Aqrar sahədə elmi araşdırmlar və heyvandarlıqda innovasiyalar. Heyvandarlıq Elmi-Tədqiqat İstítutunun jurnalı, 2020, səh.135-138.

13. Məmmədov Ş.M., Sadıqov T.H., Həsənov F.G. Mil-Qarabağ qoyun cinsinin əkiz balavermə xüsusiyyətləri və onların diri çəki dinamikası. “Heyvandarlığın müasir problemləri və innovativ konsepsiyalar” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. Azərbaycan, Göygöl, 22-24 dekabr, 2021, səh.201-204.

14. Mamedov Ş.M., Sadigov T.N. Biologicheskie i produktivnye osobennosti baranichikov Mил-Kaрабaхskoj porodы, рожденных в однцовых и двойневых пометах. Современные Технологии Сельскохозяйственного производства: Беларусь, Гродно ГГАУ, 21 апреля, 13 мая, 10 июня 2022, с.228-230 (сборник научных статей по материалам XXV международной) Ветеринария Зоотехния. Технология хранения и переработки сельскохозяйственной продукции.

15. Sadıqov T.H. Ölkəmizdə qoynçuluğun inkişafı. “Peşə təhsili və insan kapitalı” elmi-praktiki, metodiki jurnal, cild 5, №2, 2022, səh.72-75.

16. Sadıqov T.H. Qoynçuluq və yunçuluq. Bakı, 2022.

T.Sadigov

Study of live weight dynamics and exterior dimensions of lambs obtained from breeding animals of the Mil-Karabagh breed

Abstract

In the production of mutton, the dynamics of live weight and exterior dimensions of male lambs, as well as the study of the live weight gain and exterior dimensions of single and twin male lambs in providing the population with mutton production in our Republic, are of great importance.

The article deals with the dynamics of live weight and exterior dimensions of single and twin born male lambs obtained from Mil-Karabakh breeding rams.

Т.Садыгов

Исследование динамики живой массы и экстерьерных размеров ягнят, полученных от племенных животных Мил-Карабахской породы

Аннотация

В производстве баранины важное значение имеют динамика живой массы и экстерьерных размеров ягнят-самцов, а также изучение прироста живой массы и экстерьерных размеров одиночных и парных ягнят-самцов при обеспечении населения бараниной продукцией в нашей республике. большое значение.

В статье рассмотрена динамика живой массы и экстерьерных промеров одиночных и двойных ягнят-самцов от баранов Мил-Карабахской пород.

ТЕПЛОЭНЕРГОСБЕРЕГАЮЩАЯ ПОЛИТИКА В СОВРЕМЕННОМ СТРОИТЕЛЬСТВЕ

Нурмамед Мамедов,

Заведующий кафедрой «Строительство инженерных систем и сооружений»

Азербайджанского Архитектурно-Строительного Университета

эл.почта: nmzeyid@gmail.com

Cовременное человечество живет в эпоху небывалого развития научно-технического прогресса, сопровождающегося активным воздействием на окружающую среду. И хотя в последние десятилетия принимаются крупные мероприятия по ее охране и оздоровлению, тем не менее, состояние окружающей среды продолжает ухудшаться.

Каково будет состояние окружающей среды в ближайшем и отдаленном будущем – однозначного ответа на этот вопрос нет. В результате сжигания органического топлива в атмосферу ежегодно поступает (даже с учетом очистки) более 20 млрд. т. двуокиси углерода и более 700 млн. т других паро и газообразных соединений и твердых частиц. Серьезной проблемой становится избыток серы в окружающей среде и загрязнение соединениями серы воздуха и поверхностных вод. В настоящее время техногенное поступление серы в 7 раз превышает таковые при естественных природных процессах; при сжигании низких сортов угля и мазута в атмосферу выделяется около 150 млн.т. сернистого газа в год [1].

Так как в настоящее время энергетические мощности в мире удваиваются каждые 12 лет и объем промышленной продукции - каждые 15 лет, то следует ожидать, что к 2030 г. индустриальная нагрузка на природную среду возрастет в 3 раза, даже при учете очистных

мероприятий, которые пока недостаточно эффективны. В районах земного шара с высокой плотностью населения и промышленного производства масштабы вырабатываемой человеком тепловой энергии стали соизмеримыми с энергией радиационного баланса и оказывают заметное влияние на изменение параметров климата. Увеличение поступления тепла в атмосферу может иметь не только местные, но и глобальные экологические последствия.

В последние годы значительно увеличился объем строительства зданий различного назначения в г. Баку, во всех регионах республики, а также в освобожденных от оккупации территориях Азербайджана, который существенно влияет на экологическое состояние окружающей среды. Здание представляет собой сложную архитектурно-конструктивную систему с многообразием составляющих ее элементов ограждающих конструкций и инженерно-коммуникационного оборудования, в которых протекают различные по физической сущности процессы поглощения, превращения и переноса теплоты.

Задача обеспечения в помещениях здания оптимального теплового режима, который непосредственно влияет на здоровье человека, представляет собой организацию в нем взаимодействующих и взаимосвязанных тепловых потоков.

Необходимо отметить, что систему обес-

печения микроклимата можно принимать как органическое неразрывное единство наружных климатических параметров, наружных ограждающих конструкций и людей, функционирующих в рамках единства и условий управления микроклиматом. Вследствие этого при изменении одного из параметров системы меняются и параметры других элементов. Например, изменение температуры наружного воздуха или скорости ветра существенно влияет на всю систему климатизации.

Цель проектирования и строительства энергоэффективных зданий состоит в более эффективном использовании тепловой энергии, затрачиваемой на теплоснабжение здания, путем применения инновационных решений, которые осуществимы технически, обоснованы экономически, а также приемлемы с экологической и социальной точек зрения и не изменяют привычного образа жизни. Приоритетность при выборе энергосберегающих технологий имеют технические решения, одновременно способствующие улучшению микроклимата помещений и защите окружающей среды [2].

Методология проектирования энергоэффективных зданий должна основываться на системном анализе здания как единой энергетической системы. Проектирование энергоэффективного здания как суммы независимых инновационных решений нарушает принципы системности и приводит к потере энергетической эффективности проекта [3].

Основная цель оперативного управления распределением тепловой энергии и обеспечением качественным воздухом современных зданий заключается в обеспечении наиболее полного удовлетворения непрерывно изменяющихся требований потребителей. Как известно, существующие математические модели оптимального планирования и управления в реальных условиях зачастую являются неработоспособными. В основном это касается оперативно - календарного планирования, в процессе которого проблема реализуемости моделей и необходимость их оперативной корректировки с учетом информации обратной связи о фактическом потреблении тепловой энергии современным

зданием. При этом приходится сталкиваться с неопределенностью целей, возникающих при стремлении выполнить одновременно недостижимые задания для обеспечения потребителей необходимым количеством тепловой энергии, с одной стороны, и обеспечения экстремального значения выбранного экономического критерия, с другой стороны. Кроме того, в результате воздействия возмущающих факторов, а также неполноты и неточности исходной информации оказываются нечетко определенными основные системные параметры (расход тепловой энергии, ограничения на потребление тепловой энергии, коэффициенты одновременности, степень обеспеченности и т.д.). В этой связи специалисты планово - производственных, а также диспетчерских служб на практике склонны использовать свои собственные правила решения, основанные на их опыте и интуиции. Такие эвристические правила, хотя и не гарантируют математической оптимальности, но иногда оказываются адекватными реальным условиям.

Современные здания с непрерывными условиями эксплуатации являются сложными системами, состоящими из десятков подсистем, которые в свою очередь связаны между собой и характеризуются десятками параметров. Применение современных информационных технологий для управления и эксплуатации микроклимата и потребления тепловой энергии этих зданий позволяет поднять на новый качественный уровень социальные условия проживающих там людей и поможет решить проблему оптимизации потребления тепловой энергии [4].

В центральных диспетчерских службах систем обеспечения микроклимата (в центральных системах отопления, вентиляции и кондиционирования воздуха) накоплен определенный опыт практического применения поддержки необходимых качественных воздушных условий на различных уровнях управления.

Следует отметить, что в системах по обеспечению микроклимата экологически чистого здания с эффективным использованием тепловой энергии необходимо внедрять: элек-

тронно-диспетчерские журналы, службу сбора и обработки наружной и внутренней климатологической информации, режимы реального потребления тепловой энергии, а также расходы воздуха по отдельным помещениям, генеральный план территории и планы этажей отдельных зданий, подсистемы управления отдельных зданий или помещений. Для этого необходимо создать информационно - управляющую систему по обеспечению и управлению микроклиматом на основе современных средств автоматизации и управления [5].

Эти системы позволяют моделировать сложные многофункциональные системы обеспечения микроклимата современных зданий и оптимального распределения тепловой энергии между ними, оценивать возможные управленные и диспетчерские решения не только в условиях нормального функционирования системы, но и при существенных изменениях, влияющих на эксплуатацию зданий факторов (резкое изменение наружных климатических показателей, изменение эксплуатационных условий, возникновение аварийной ситуации и т.д.) [6].

Для автоматизации управления и регулирования систем обеспечения микроклимата зданий можно использовать геоинформационные программно - аппаратные комплексы, которые осуществляют сбор, отображение, обработку, анализ и распространение информации о пространственно распределенных объектах на основе электронных карт, связанных с ними баз данных и технологий. Такие технологии предусматривают компьютерную поддержку регулированию, оперативность обработки данных, обеспечивают высокую точность, а также компьютерное моделирование системы с гидравлическим расчетом и анализом режима функционирования всей системы [7].

Таким образом, при решении задач эффективного и рационального управления микроклиматом зданий, для обеспечения потребителей качественным воздухом, а также для рационального распределения тепловой энергии с целью энергосбережения требуется

рассмотреть проблему не в узком, а в глобальном смысле, за счет использования современных и экономически рентабельных технологий.

В научном плане необходимо, в первую очередь, разработать систему теплоэнергосберегающей политики строящихся современных зданий, включающую:

– управление показателями конструктивных и инженерных решений в проектах теплозащиты с учетом обеспечения требуемой долговечности и снижения эксплуатационных затрат на отопление, вентиляцию, кондиционирование воздуха и горячее водоснабжение;

– контроль этих показателей по стадиям инвестиционно-строительного цикла;

– возможность целенаправленного управления структурными параметрами теплоизоляционных материалов с низкими коэффициентами теплопроводности, исходя из требований оптимизации проектных решений теплозащиты здания;

– использование поддерживающих инновационных технологий управления при проектировании и строительстве современных зданий и создание благодаря этому научной и практической основы для массового внедрения в строительстве зданий, обеспечивающих при эксплуатации заданную экономию теплоэнергетических ресурсов и экологически чистую внутреннюю воздушную среду в помещениях этих зданий.

Проведенные нами многочисленные исследования и натурные эксперименты показали, что достижение указанной цели возможно только при решении следующих задач:

1. Разработать и внедрять новые эффективные теплоизоляционные материалы и составить их классификацию по морфологическим и структурным параметрам, технологическим приемам управления этими параметрами и области применения для обеспечения заданного конструктивными решениями уровня энергоэффективности в проектах теплозащиты современных зданий с учетом требуемой теплопроводности, паропроницаемости и долговечности наружных

ограждающих конструкций.

2. Внедрять новую методику управления разработкой конструктивных решений наружных стен в процессе проектирования зданий, выявить критерии и комплексные показатели теплоэнергоэффективности разрабатываемых проектов, методы их контроля и дать предложения по созданию системы энергетической паспортизации, сертификации и аудита объектов строительства, обеспечивающей достижения заданных параметров энергосбережения при эксплуатации.

3. Разработать по условиям обеспечения комплекса параметров микроклимата и теплоэнергосбережения классификацию наружных ограждающих конструкций и выявить общие принципы управления параметрами теплозащиты и инженерных решений зданий для обеспечения рационального применения теплоизоляционных материалов с заданными эксплуатационными свойствами и сроком службы и предложить методику комплексного проектирования конструктивных и инженерных решений зданий для поддержания заданных параметров теплоэнергосбережения на весь срок службы зданий.

4. Провести комплексные исследования всех существующих в строительной индустрии теплоизоляционных материалов, включая натурные обследования теплоизоляции уже построенных и вводимых в эксплуатацию зданий и изучение влияния длительного воздействия знакопеременных температурно-влажностных воздействий на эксплуатационные характеристики материалов, разработать методику их моделирования при малоциклических усталостных испытаниях и выдать требования к теплоизоляционным материалам с предложениями по коэффициентам условий длительной работы к расчетным значениям теплопроводности, паропроницаемости в зависимости от объекта и расчетной степени капитальности и долговечности наружных стен.

5. Разработать методику и провести компьютерное моделирование долговечности газо-структурных элементов наиболее массовых видов высокодисперсной пористой теплоизоляции по критерию прочности и теп-

лопроводности и спрогнозировать их долговечность за пределами базового количества циклов испытаний с последующим использованием их в строительстве современных зданий.

6. Провести системный анализ типового инвестиционно – строительного цикла проектирования и возведения здания в условиях города Баку, изучить особенности методов инновационного менеджмента и разработать технологию управления инновациями применительно к массовому внедрению в этом цикле теплоэнергосберегающих проектных решений, конструкций, строительных материалов, включая систему планирования и финансирования управления в масштабах строительного комплекса города.

7. Разработать методику составления бизнес – планов для теплоэффективных объектов по плану экспериментального строительства с учетом полного жизненного цикла здания и расчета приведенных затрат с учетом экономии топливно-энергетических ресурсов при его эксплуатации и соответствующей оптимизации параметров внутреннего микроклимата.

8. Подготовить документацию, промышленное производство и осуществить экспериментальное строительство головных образцов теплоэнергоэффективных и модернизированных серий экологически чистых жилых домов для массового строительства в городе Баку.

Необходимо отметить, что на нынешнем этапе, при существующих темпах применения строительных нормативов и правилах строительства, повышение надежности и эффективности современных зданий с целью энергосбережения на основе имеющихся традиционных технологий невозможно и потому неперспективно для дальнейшего применения [8].

Итак, нам представляется, что перед строительным комплексом республики необходимо поставить задачу в короткий срок перейти на выше предложенную методику строительства. Для этого необходимо использовать методы инновационного менеджмента, например, целевого программирования для

достижения поставленной цели, то есть разработать на системных принципах такую комплексную программу, которая охватывала бы создание системы республиканских нормативов, научные исследования и разработку технических решений ограждающих конструкций нового поколения с повышенными теплотехническими и эксплуатационными свойствами, исследования и разработки эффективных теплоизоляционных материалов, систем энергосберегающего инженерного оборудования, проведение необходимой реструктуризации стройиндустрии с конечной задачей освоения в строительстве модернизированных серий современных зданий, отвечающих требованиям новых нормативов по энергосбережению. Одновременно необходимо разработать и внедрить в систему управления этой программой, включая планирование и финансирование всех организационно – технических мероприятий, проектных и строительных работ, координацию и контроль их выполнения. Кроме этого в состав проектно – сметной документации вновь строящихся зданий необходимо ввести раздел «Энергоэффективность», обосновывающий выбор и показатели проектного решения.

Такой подход позволил бы создать завершенную систему управления инновационным циклом энергосбережения на всех уровнях проектирования и строительства здания с учетом его долговечности и срока окупаемости затрат на энергопотребление.

Литература

1. Табунщик Ю.А. Умные безуглеродные города и здания с нулевым энергопотреблением // АВОК. 2016, №8, с.4-8.

2. Бродач М.М., Шилкин Н.В. Создание безопасной среды обитания человека. Здания больные и здания здоровые // Энергосбережение. 2021, №1, с.1-11.

3. Мамедов Н.Я. Анализ проблем энергосбережения в зданиях // Материалы Международной конференции на тему “Müasir şəhərlərin davamlı inkişaf problemləri”, Баку, 6-7 декабря 2013, с.92-96.

4. Мамедов Н.Я., Гаджиев Я.З. Управление микроклиматом современных зданий с применением методов информационных технологий // Материалы республиканской научно-практической конференции на тему “İnşaatın müasir problemləri və həlli yolları”, Баку, 24 декабря 2009, с.148-152.

5. Алиев Р.А., Абдиев Р.М., Яковенко И.И. Интеллектуальная система диспетчерского управления производством ДУЭТС. Сборник трудов второго международного научного семинара «Теория и применение искусственного интеллекта». Болгария, Созополь, 1989.

6. Табунщик Ю.А., Бродач М.М. Математическое моделирование и оптимизация тепловой эффективности зданий. Москва, АВОК-ПРЕСС, 2002, 194 с.

7. Мамедов Н.Я. Оптимационные модели управления распределения тепловой энергии между потребителями на основе гибридных нейронных сетей // Материалы третьей Международной научно-технической конференции на тему «Теоретические основы теплогазоснабжения и вентиляции». Москва, Московский Государственный Строительный Университет, 2009, с.274-276.

8. Матросов Ю.А. Энергосбережение в зданиях. Проблема и пути ее решения. Москва, НИИСФ, 2008, 496 с.

PEŞƏ TƏHSİLİ MÜƏSSİSƏLƏRİNDE ƏSAS FƏALİYYƏT GÖSTƏRİCİLƏRİ İLƏ BAĞLI BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ

Günel Fərəcova,

Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun Peşə

və ömürboyu təhsil şöbəsinin mütəxəssisi

e-mail: g.ferecova@arti.edu.az

Müasir dövrdə peşə təhsili ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına təkan verən əsas amillərdən biridir. Peşə təhsili ümumi orta təhsil və tam orta təhsil bazasından müxtəlif peşələr üzrə əmək bazarının tələbatına uyğun olaraq ixtisaslı işçi kadr hazırlayan təhsil pilləsidir. Müxtəlif sahələrdə çalışmaq və yaxud yaxşı mütəxəssis olmaq üçün mütləq şəkildə ali təhsilə malik olmaq zəruri deyil. Müəyyən peşə ixtisası üzrə biliklər əldə etməklə də sosial-iqtisadi həyatın müəyyən sferalarında əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq mümkündür. Bu peşə təhsili hər bir fərdin əldə edə biləcəyi təhsil sahəsidir. Peşə təhsilinin məqsədi əmək bazarının tələbatına uyğun olaraq orta məktəbi bitirən şəxslərin əmək bazarına ixtisaslı kadr kimi daxil olmalarını təmin etməkdir. Peşə təhsili almaq maliyyə baxımından da səmərəlidir. Belə ki, peşə təhsili proqramları bir il və ya daha az müddətdə tamamlandığı üçün təhsil xərcləri də az olur.

Ölkəmizdə əmək bazarının tələblərinə uyğun ixtisaslı kadrlar hazırlayan peşə təhsili sisteminin inkişaf etdirilməsi sahəsində ölkə prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikasında peşə təhsili və təliminin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” təsdiq edilmişdir. Strateji Yol Xəritəsinə uyğun olaraq peşə təhsilinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi, da-ha çox məzunun bu təhsil pilləsinə cəlb edilməsi, qeyri-formal yollarla əldə edilmiş səriştələrin

tanınması, məzmunun yenilənməsi, mühəndis-pedaqoji heyətin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və stimullaşdırılması, peşəkarlığının artırılması istiqamətində tədbirlər hazırda davam etdirilməkdədir.

Müasir dövrdə inkişaf etmiş ölkələr texnikipeşə məktəblərində yalnız ənənəvi “sənətkarlar və ya ustalar” hazırlamırlar, onlar yüksək bilik və bacarığa malik ixtisaslı kadr hazırlığını həyata keçirirlər. Bəs günümüzün əmək bazarında hansı mütəxəssislərə daha çox ehtiyac var? Cəmiyyət inkişaf etdikcə texnologiya da ona uyğun dəyişir və inkişaf edir, yeni texnologiyaların tətbiqi genişləndikcə mütəxəssislərə olan tələblər də dəyişir. Bu gün işəgötürənlər işçinin peşəkarlıq xüsusiyyətləri ilə yanaşı, onun ünsiyyət mədəniyyətini, xarici dil və İKT sahəsində bacarıqlarını, yaradıcılıq imkanlarını da nəzərə alır.

Texnologiya və sənayeləşmənin inkişaf etdiyi ölkələrdə yeni texnoloji sistemlərin kütləvi tətbiqi xüsusü keyfiyyətlərə malik insan kapitalının yetişdirilməsinə ehtiyac yaratmışdır. Keyfiyyətli mütəxəssisin hazırlanması üçün həm də müasir tələblərə cavab verən yeni məzmunlu peşə təhsili qurulmalı və təhsilalanlara müasir texnoloji metodların mənimsədilməsi əsas götürülməlidir. Təhsil sahəsində davamlılığın təmin edilməsi məqsədi ilə “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafi üzrə Dövlət Strategiyası” təsdiq edilmişdir. Strategiyanın əsas məqsədi ölkədə keyfiyyət nəticələri və əhatəliliyinə görə dünya

ölkələri sırasında qabaqcıl mövqe tutan təhsil sisteminin yaradılması, təhsilin məzmununun, kadr hazırlığının, idarəetmə sisteminin, infrastrukturun və maliyyələşmənin qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə və Azərbaycanın inkişaf konsepsiyasına uyğun yenidən qurulması və ölkənin davamlı inkişafının təmin edilməsidir. Strategiyanın həyata keçirilməsi nəticəsində gənclərin təhsilalma imkanlarının genişləndirilməsi, müasir idarəetmə modellərinin tətbiqi, kadr potensialının gücləndirilməsi, təhsil müəssisələrinin kadrlarla təminatı, müəllim fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi, dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanması, maddi-texniki və tədris bazasının müasirləşdirilməsi sahəsində əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə edilmişdir.

Beynəlxalq təcrübədə peşə təhsili sistemi çoxşaxəli və əvvəlcə olmaqla yanaşı, həm əhalinin bütün təbəqələri üçün əlaqətandır, həm də işə-götürən təşkilatlarla sıx əlaqədə fəaliyyət göstərir. Birgə əməkdaşlıq həm təhsil müəssisəsi, həm də işə-götürən təşkilat üçün faydalıdır. Nəticədə təhsil müəssisəsi istehsalat təcrübəsi keçmək üçün əlavə xərclərdən azad olur, işə-götürən isə heç bir yerə getmədən öz müəssisəsində ona lazım olan səriştəli, sertifikatlı müttəxəssisə sahib olur. Peşə təhsilinin şəxslər üçün maraqlı, cəlbedici olması onun keyfiyyətindən çox asılıdır.

Keyfiyyət nədir? Təhsilin keyfiyyəti de-dikdə nə başa düşülür? Keyfiyyət necə ölçülür? Avropa Keyfiyyətə Nəzarət Birliyinə görə keyfiyyət hər hansı bir məhsul və ya xidmətin müəyyən ehtiyaclarını təminetmə qabiliyyətini ortaya qoyan xüsusiyyətlərin məcmusudur. Keyfiyyət hər bir müəssisənin iş prosesində maraqlı olduğu əsas faktordur. Bu, yüksək idarəcilik mədəniyyəti və hər kəsin öz

işində məsuliyyətli olmasını tələb edir. Keyfiyyət bir biznesin inkişafının ən vacib elementidir. Təhsildə keyfiyyət məfhumu günümüzdə ən vacib amillərdən biridir. Təhsil sahəsində aparılan bütün islahatların məqsədi də məhz onun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilmişdir. Çünkü həm dövlətin, həm cəmiyyətin, həm də təhsilalanların təhsil sisteminə sosial tələbi keyfiyyətli təhsildir. Təhsilin keyfiyyəti əldə olunan nəticələrin əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş meyarlara (standartlara) uyğunluq dərəcəsi ilə təyin olunur. Deməli, təhsilalanın təlim nəticələri təhsilin keyfiyyətinin müəyyənləşdirilməsinin əsas göstəricisidir. Beləliklə, təhsildə keyfiyyətin müəyyən olunması təhsilalanın nailiyyətlərinin obyektiv qiymətləndirilməsi ilə şərtlənir. Obyektiv qiymətləndirilmə keyfiyyəti üzə çıxaran əsas vasitələrdən biridir. Təhsilalanın təlim nəticələrində çıxış edərək müəllimin tədris fəaliyyəti, təhsil müəssisələrinin, təhsili idarəetmə strukturlarının və bütövlükdə ölkənin təhsil sisteminin fəaliyyətini də qiymətləndirmək mümkündür.

Peşə təhsilinin keyfiyyətini ölçmək üçün əsas göstəricilərdən biri məzunların əmək bazarında uğurlu olmalarıdır. Müxtəlif ölkələr peşə təhsilinin keyfiyyətini ölçmək və qiymətləndirmək məqsədi ilə fərqli indikatorlar tətbiq edirlər. Məsələn, **Rumuniya** təhsilində texniki-peşə təhsili və təlimin keyfiyyəti (TPTT) sistemi, təlim programının və onun təminatçısının xüsusiyyətlərinin məcmusu kimi müəyyən edilir. Bu ölkədə TPTT keyfiyyət prinsipi keyfiyyət meyarlarına əsaslanan bir sıra performans deskriptorlarından ibarətdir. Performans deskriptorları keyfiyyət standartlarının göstəriciləri ilə əlaqəlidir.

PTT təminatçılarının və onların təlim programlarının fəaliyyətinə əsaslanan keyfiyyət prinsipləri yeddi sahədə strukturlaşdırılmışdır.

Avropanın elementləri Ümumi Keyfiyyət Təminati Çərçivəsi	Milli Keyfiyyət daxilində keyfiyyət prinsipləri Peşə təhsilində Təminat Çərçivəsi və təlimi
Metodologiya	Keyfiyyətin idarə edilməsi
Planlaşdırma	Rəhbərliyin öhdəlikləri Resursların idarə edilməsi Təlim programının layihələndirilməsi, işlənib hazırlanması və yenidən işlənməsi
İcra	Tədris, təlim və öyrənmə Öyrənmənin qiymətləndirilməsi və sertifikatlaşdırılması
Qiymətləndirmə	Keyfiyyətin qiymətləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi
Təftiş	Keyfiyyətin idarə edilməsi Keyfiyyətin qiymətləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi

Keyfiyyətin idarə edilməsi – bu mərhələdə rəhbərlik təşkilatın missiyasını, vizyonunu və dəyərlərini müəyyənləşdirir. Konsultativ proseslərdən sonra Qiymətləndirmə və Keyfiyyətə Təminat Komissiyası keyfiyyət təlimatını hazırlanır və (bütün siyaset və prosedurların, strateji və əməliyyat planlarının və keyfiyyət təminatı ilə bağlı sənədlər) prosedurların icrasına nəzarət edir.

Rəhbərliyin öhdəlikləri – rəhbərlik keyfiyyətin təminatında fəal iştirak edir. Öyrənmə programlarını maraqlı tərəflərlə əməkdaşlıq çərçivəsində inkişaf etdirir. Müvafiq məlumatlar müntəzəm olaraq toplanılır, saxlanılır, təhlil edilir və maraqlı tərəflərə çatdırılır.

Resursların idarə edilməsi (fiziki və insan) – təşkilat tələbələri təhlükəsiz şəraitlə təmin edir. Tədris otaqları lazımı avadanlıqlarla təchiz olunur. Tələbələr resurslar, tədris metodları və s. ilə təmin olunur. Kadrlar aydın meyarlar əsasında işə götürülür (minimum ixtisas və təcrübə ilə bağlı standartlar). Təşkilat vəzifə təlimatlarını müəyyən edir, işçilərin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi şəffafdır, kadr siyasetinə işə qəbul proseduru və davamlı təlim proqramları daxildir.

Təlim proqramlarının dizaynı, inkişafı və yenidən nəzərdən keçirilməsi – təşkilat tələbələrin və işçilərin ehtiyaclarını ödəmək üçün təlim proqramlarının təkmilləşdirilməsi ilə məşğul olur. Öyrənmə proqramları tələbə üzərində cəmlənir.

Keyfiyyət standartları Göstərici	
Tərəfdəşləqlər İnkişaf	<ul style="list-style-type: none"> – xarici maraqlı tərəflərlə effektiv tərəfdaşlıq və şabakələr inkişaf etdirilir; – daxili və xarici maraqlı tərəflər haqqında məlumat (xüsusilə işəgötürənlər) və onların gələcək üçün ehtiyacları və gözləntiləri sistemli şəkildə toplanılır; – digər PTT təminatçıları ilə əməkdaşlıqlar inkişaf etdirilir və monitoring edilir; – digər tərəfdaşlar və yerli hökumət idarələri ilə əlaqə yaradılır (proqramlar və daha əlçatan öyrənmə (məslən, nəqliyyat, uşaq baxımı); – tərəfdaşlıq ləyihələri və öyrənmə proqramları yerli, regional və mümkün olan yerlərdə, öyrənmədə, iştirak və məşğulluq sahəsində milli və Avropanın inkişafına töhfə verir.

Tədris, təlim və öyrənmə – təşkilat təlim proqramlarına bərabər çıxışı təmin edir. Hər cür ayrı-seçkiliyin qarşısını almaqla bütün tələbələri dəstəkləyir. Tələbələr təlimin təmin edilməsi haqqında məlumat və effektiv məsləhəti karyera rəhbərliyindən alırlar. Tələbələrin hüquq və vəzifələri aydın şəkildə müəyyən edilir, mərkəzli tədris və təlim metodlarından istifadə olunur.

Tələbələr öz təlim prosesinə görə məsuliyyət daşımağa təşviq olunurlar.

Öyrənənin qiymətləndirilməsi və sertifikatlaşdırılması – effektiv prosesləri inkişaf etdirir. Tələbələrin tərəqqisini dəstəkləmək üçün öyrənmənin qiymətləndirilməsi və monitorinqi təşkil edilir. Qiymətləndirmə və sertifikatlaşdırma milli standartlara və qanunvericilik tələblərinə cavab verir.

Keyfiyyətin qiymətləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi – təşkilatın fəaliyyəti qiymətləndirilir və monitorinq edilir. Qiymətləndirmə prosesi vasitəsilə zəif cəhətlərin müəyyən edilməsindən sonra təkmilləşdirilməsi tədbirləri hazırlanır. Bunlar keyfiyyətin yeni dövrünün bir hissəsi kimi həyata keçirilir və monitorinq edilir.

Performans təsviri nədir?

Hər bir keyfiyyət prinsipi keyfiyyət məyarlarına əsaslanan bir sıra performans deskriptorlarından ibarətdir. Avropa Ümumi Keyfiyyət Təminatı Çərçivəsində peşə təhsili və təliminin keyfiyyətinin təmin edilməsi və təkmilləşdirilməsi tələbləri verilmişdir. Performans deskriptorları keyfiyyət standartlarının göstəriciləri ilə əlaqələndirilir (Aşağıda korrelyasiya nümunəsi təqdim olunur). Hər bir göstərici bir sıra performansla təyin olunur.

PTT provayderi tərəfindən həyata keçiriləcək fəaliyyətləri təsvir edən deskriptorlar:

Daxili monitoring məktəbin müəyyən edilmiş

PTT-də Milli Keyfiyyət Təminat Çərçivəsi Performans deskriptorları

səviyyəyə çatmaqdə çətinliklərini qiymətləndirir. Özünüqiyətli təminatda keyfiyyət təminatında əsas prosesdir və bu proses TPTT provayderləri tərəfindən həyata keçirilir. Sübələr əsasında fəaliyyətini qiymətləndirmək və özünüqiyətli təminat hesabatını hazırlamaq, zəruri düzəlişləri müəyyən etmək və təkmilləşdirmə planını hazırlamaqdır. TPTT-də Milli Keyfiyyət

Təminatı Çərçivəsi özünüqiyəmləndirməyə əsaslanır. Özünüqiyəmləndirmə özlüyündə məqsəd deyil, davamlı təkmilləşdirmə üçün başlangıç nöqtəsidir.

Əsas iştirakçılar TPTT-də keyfiyyət təminatına necə töhfə verirlər?

Müəllimlər:

- tələbə mərkəzli tədris metodologiyasından istifadə;
- təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi müntəzəm qiymətləndirmə prosesindən sonra (ən azı illik) tələbə məmənuniyyəti;
- komanda planlaması, ən azı kurikulum səviyyəsində tədris və qiymətləndirmə fəaliyyətləri;
- tələbələrə fərdi dəstək sorğusu;
- məktəb səviyyəsində müəyyən edilmiş tədbirlərin keyfiyyət təminatını bilmək və tətbiq etmək.

Keyfiyyətə Təminat Komissiyası və Qiymətləndirmə:

- TPTT keyfiyyətinin daxili monitorinqi;
- TPTT-nin keyfiyyət təminatının koordinasiyası və qiymətləndirmə prosesləri.

Məktəb rəhbərliyi:

- Məktəbin Fəaliyyət Planının hazırlanması aşağıdakı bütün maraqlı tərəflərlə məsləhətləşmə prosesləri, regional və yerli prioritetlərin nəzərə alınması;
- məktəb səviyyəsində keyfiyyətli mədəniyyətin təsviqi;
- tələbələr, valideynlər və işəgötürənlərlə daimi ünsiyyət;
- tədrisin səmərəli saxlanılması və öyrənmə resursları.

İşəgotürənlər:

- təlim ehtiyaclarının müəyyən edilməsində iştirak və peşə təhsili və təliminin planlaşdırılmasında təklif;
- yerli inkişaf etdirilən kurikulumun dizaynda iştiraki;
- tələbələrin əldə etdikləri bacarıqlarla peşəkar sertifikatlaşdırılmasında iştiraki;
- peşə təhsili və təliminin təkmilləşdirilməsi üçün təkliflər hazırlamaq.

Məktəb müfəttişləri:

- keyfiyyətin təminatı prosesində məktəblərə rəhbərlik və dəstək;
- keyfiyyətə nəzarət və keyfiyyətin təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflərin formalasdırılması;

- müəllimlərin peşəkar inkişafına dəstək;
- keyfiyyətin təminatı sahəsində yaxşı təc-rübənin yayılması.

Təqdim olunan yanaşmalar aşağıdakılardan vurğulamaq məqsədi daşıyır:

- ilkin və fasıləsiz peşə təhsili sistemində metodların ardıcılılığı;
- peşə təhsili və təliminə inamın şəffaflığı və motivasiyası.

Irlandiya Respublikası aşağıdakı sistem səviyyəli göstəricilərdən meyar kimi istifadə edir:

- təlim keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi;
- iştirakçıların sayı;
- iştirakçıların əldə etdikləri peşə ixtisaslarının sayı və növü;
- iştirakçının sosial bacarıqlar sahəsində irəliləməsi (özünə inam, komanda işi);
- təhsil başa çatdıqdan sonra iştirakçıların olduğu yer (inteqrasiya səviyyəsi, məşğulluq);
- məşğulluğun keyfiyyəti və işdən məmənunluq dərəcəsi;
- qarşılıqlı anlaşma və mədəni tolerantlığın miqyası.

Danimarkada peşə təhsili və tədris idarəsi aşağıdakıları sadalayan keyfiyyət strategiyası planını təsis etmişdir. Peşə təhsili təminatçılarının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün müəssisə səviyyəsində keyfiyyət göstəriciləri:

idarəetmə alətləri: strateji idarəetmə; dəyişən məqsədlərə uyğunlaşma strategiyaları və ehtiyaclar; təhsil planları və kurikulum işləri; büdcə məsələləri;

təhsil göstəriciləri: tələbə konsultasiyası; təhsil mədəniyyəti və ətraf mühit;

xarici əlaqələr: yerli təhsil və təlim komitələri ilə əməkdaşlıq; digər kolleclər ilə əməkdaşlıq; yerli, regional, milli və beynəlxalq miqyasda;

resurs parametrləri (böülüsdürmə): kursların və xidmətlərin təchizatının planlaşdırılması; iqtisadi idarəetmə və pul vəsaitlərinin hərəkətinə nəzarət; kadrların işə qəbulu və siyaseti; avadanlıq və fiziki imkanlar; tələbələrin qeydiyyatı, ötürmə qabiliyyəti və tamamlama dərəcələri;

resurs parametrləri (əməliyyat aspektləri): induksiya-rəhbərlik; xüsusi təhsil yardımçı; təhlükəsiz iş mühiti; imtahanların təşkili və təbliğat;

innovativ və inkişaf fəaliyyətləri: öyrənmənin təşkili; insan resursları siyaseti; təlimçilər üçün

peşəkar inkişaf və təhsilin innovasiyası.

Almaniyada PTT siyasetinin əsas məqsədi tələbələrə uzunmüddətli təhsil verməkdir. Peşə təhsili usta-sagird əlaqəsi, yəni “ikili sistem” çərçivəsində həyata keçirilir ki, bu da dünyada müasir şagirdlik təcrübəsinə bənzəyir. Peşə təhsili məktəblərində nəzəri dərslər, təlim müəssisələrində isə praktiki təlimlər keçirilir. Bu gün Almaniyada icbari təhsil 18 yaşın tamamlanması ilə başa çatır. Orta təhsilin birinci pilləsində məktəbi bitirən və tam orta təhsili davam etdirməyən şagirdlər icbari təhsillərinin qalan hissəsini orta təhsil pilləsində başa vururlar. Dual sistemdə tələbələr minimum əmək-haqqını aşağı alsalar da, işçi hesab olunurlar. Onlar əməkhaqqı alırlar və əmək müqaviləsi ilə qanuni imtiyazlardan istifadə edirlər. Almaniyada peşə təhsili müəssisələri kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin növlərindən istifadə edir. **Kəmiyyət** göstəricilərinə məktəbi vaxtından əvvəl bitirənlərin nisbətinin azalması, bütün məktəb məzunları üçün məşq (praktika) yerinin verilməsi, dual təlim sistemində məktəbi tərketmə nisbətinin azalması, **keyfiyyət** göstəricilərinə isə aztəminatlı hədəf qrupları üçün yeni maliyyələşdirmə modellərinin hazırlanması daxildir.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında peşə təhsili dəqiqlik müəyyən edilmiş “sistem” deyil, dağınış, mərkəzləşdirilməmiş və əlaqəsiz proqramlarla xarakterizə olunur. Amerika Birləşmiş Ştatlarında PTT təminatının əsas vurğusu məktəbdən işə keçiddir. “Tech Prep” adlanan proqramlar tələbələrin orta məktəbdən sonrakı təhsilə birbaşa daxil olduğu əsas yolu təmsil edir. Tech Prep orta məktəbdə başlayan, orta təhsildən sonra bir müəssisədə davam edən, ikiillik sertifikat və ya ikiillik şagirdlik ilə yekunlaşan bir təhsil proqramıdır. “Peşə və Texniki Təhsil” Aktı Carl D Perkins tərəfindən qüvvəyə minmişdir. Qanunun məqsədi Tech Prep proqramları da daxil olmaqla, “Peşə və texniki təhsil” proqramlarını təkmilləşdirməkdir. Onun əsas məqsədi çətin akademik standartların hazırlanması, akademik, peşə və texniki təlimatları birləşdirən fəaliyyətlərin inkişafına kömək etməkdir. Akt Amerika Birləşmiş Ştatlarında tətbiq olunan və proqramın davamlı təkmilləşdirilməsini təşviq etmək üçün nəzərdə tutulmuş ən əhəmiyyətli performans göstəricilərini

müəyyən edir və keyfiyyətə uyğundur.

Carl D Perkins qanunvericiliyinin əsas hesabatlılıq keyfiyyət göstəricilərini aşağıdakı kimi xarakterizə edir:

- *tələbənin akademik nailiyyəti;*
- *tələbənin texniki bacarıq əldə etməsi;*
- *məzun olması və bitirmə dərəcəsi;*
- *yerləşdirmə və qeyri-ənənəvi programlarda iştirak payının saxlanması;*
- *qeyri-ənənəvi məzuniyyət faizi.*

Keyfiyyət göstəricilərinin çərçivəsində ayrı-ayrı sistemlərin müəyyən göstəricilərə verdiyi vurğu fərqli olsa da, beynəlxalq PTT sistemlərində istifadə olunan keyfiyyət göstəricilərində daha çox ümumilik var. Bu ümumi xüsusiyyətlər aşağıdakı kimi təqdim edilmişdir:

Maraqlı tərəflər və onların gözləntiləri:

- *öyrənənlər – bacarıqlara nail olmaq;*
- *biznes və sənaye – işə hazırlıq;*
- *icma – məsrəflərin effektivliyi;*
- *hökumət (milli, dövlət);*
- *transformasiya;*
- *menecerlər və PTT müəssisələri (fərdi inkişafı);*
- *müəllimlər (sənaye təcrübəsi və peşəkar ix-tisaslar; peşəkar inkişaf);*
- *resurslar – öyrənənlərə dəstək (işə qəbul, bələdçilik);*
- *təlim proqramları, kurikulumlar, məhsullar, innovasiya;*
- *infrastruktur (avadanlıq, sinif otaqları, İKT, kitabxanalar);*
- *inzibati strukturlar və prosedurlar;*
- *idarəetmə strukturu – yanşımalar, mədəniyyət;*
- *maliyyə, strateji planlaşdırma, marketing və əməkdaşlıq-kommunikasiya strategiyaları;*
- *tədris (təcrübələr, üslublar; çatdırılma);*
- *qiymətləndirmə prosedurları (program, müəllim) və tədqiqat;*
- *məşğulluq nəticələri – yerləşdirmə, məşğulluq dərəcələri, qazanclar.*

Beynəlxalq təcrübədə peşə təhsilinin əsas fəaliyyət göstəriciləri təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, perspektiv inkişaf üçün maliyyələşdirmə və planlaşdırma, innovasiyaların tətbiqi və effektiv nəticələrin alınması, yerli orqanların tələbatlarının ödənilməsi, pedaqoji kadrların keyfiyyət tərkibinin yaxşılaşdırılması,

nöqsanların açıqlanması və aradan qaldırılması, təlim-tərbiyə prosesinin iştirakçlarının stimul-laşdırılması mexanizmlərindən istifadə, maddi-texniki bazanın inkişafı, zənginləşməsi, monitorinq və s. bir sıra məsələləri özündə əks etdirir. Deməli, təhsilin keyfiyyəti təhsil müəssisəsinin kollektiv əməyinin nəticəsidir. Müasir dövrdə hər bir müəssisənin fəaliyyətinin keyfiyyəti həyata keçirilən təhsil xidmətlərinin nədərəcədə təhsilalanların şəxsiyyətinin inkişafını təmin etməsindən və cəmiyyətin təhsil müəssisəsi qarşısında qoyduğu vəzifələrin yerinə yetirilməsindən asılıdır. Bu zaman iki termin – “təlim keyfiyyəti” və “təhsilin keyfiyyəti” bir-birindən fərqləndirilməlidir. Təlim keyfiyyəti dedikdə, bu təlim prosesinin nəticəsi kimi qəbul edilərək öz vəzifələrinə münasibətlərindən və tədris-metodiki işin təşkilindən, maddi-texniki bazanın səviyyəsindən və şagirdlərin təlimə, müəllimlərin isə öz fəaliyyətlərinə münasibətindən asılıdır.

Nəticə. Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq Azərbaycanda da peşə təhsilinin keyfiyyətini ölçmək və qiymətləndirmək məqsədi ilə aşağıdakı indikatorların tətbiq olunması tövsiyə olunur:

- müəssisədə qənaətbəxş tədris mühitinin təşkili;
- təhsil müəssisəsində çalışan mühəndis-pedaqoji heyətin peşəkarlığının artırılması;
- təhsil müəssisəsində peşə standartları əsasında tədris programlarının hazırlanması və təlim metodologiyasının təkmilləşdirilməsi;
- təhsil müəssisələrinin məzunlarının (ixtisası üzrə) məşğulluq səviyyəsinin artması;
- müəssisənin idarəetmə potensialı və inkişaf səviyyəsində irəliləyiş;
- müəssisədə büdcədənkənar gəlirlərin formalşdırılması;
- müəssisənin işəgötürənlərlə əməkdaşlığı.

Təhsilin keyfiyyəti isə əlavə olaraq özündə təhsil müəssisənin məzunlarına cəmiyyətin münasibəti, onların ixtisas seçimi, ali, orta ixtisas və peşə təhsili müəssisələrinə qəbulunun da nəzərə alınmasını tələb edir. Müasir Azərbaycan təhsil konsepsiyasında orta təhsil məqsədyönlü, demokratik şəraitdə biliklərin əldə edilməsi və təhsilalanların həyata hazırlığı kimi başa düşülür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Məmmədzadə R. Təhsildə keyfiyyət aparıcı istiqamətlərdən biri kimi. Bakı, Müəllim, 2010.
http://anl.az/el/mr_tkaibk.pdf
2. https://edu.gov.az/upload/file/monitorunve_qiymetlendirme/cisishlar/monitorinq-ve-qiyemetlendirme-tehsilin-keyfiyyeti.pdf
3. Quality Assurance in Romanian Technical and Vocational Education and Training.
http://archive.erisee.org/downloads/library_romania/framework/Brochure%20QA_EN.pdf
4. Key Performance Indicators of Knowledge Competency of Technical Teachers in Thailand: The 21st Century.
https://www.researchgate.net/publication/332195190_Key_Performance_Indicators_of_Knowledge_Competency_of_Technical_Teachers_in_Thailand_The_21st_Century
5. Quality indicators in vocational education and training International perspectives, Kaaren B. David M.
<https://www.ncver.edu.au/research-and-statistics/publications/all-publications/quality-indicators-in-vocational-education-and-training-international-perspectives>
6. Performance-indicators-in-vet-2645.
https://ncver.edu.au/_data/assets/file/0026/9485/performance-indicators-in-vet-2645.pdf
7. <https://edu.gov.az/upload/file/emre-elave-2017/460/RTDA-esas-fealiyyet-gostericileri.pdf>

PEŞƏ TƏHSİLİ MÜƏSSİSƏLƏRİNDE PSİKOLOJİ İŞİN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ TƏŞKİLINƏ DAİR TÖVSIYƏLƏR

Səbinə Balayeva,

*Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun Metodik
Dəstək və Peşəkar İnnişaf Mərkəzinin Əlaqələndirmə
şöbəsinin aparıcı mütəxəssisi
e-mail: sabina.balayeva@arti.edu.az*

UOT: 159.9; 37; 376

Xülasə. *Peşə təhsili sahəsində psixoloji xidmətlər tələbələrin təhsil və karyera yollarını seçərkən onların psixi sağlamlığının və ümumi rıfahının dəstəklənməsində mühüm rol oynayır. Bu xidmətlər tələbələrin peşə təhsili zamanı qarşılaşa biləcəkləri müxtəlif psixoloji problemləri həll etmək üçün nəzərdə tutulub. Ümumiyyətlə, peşə təhsili sahəsində psixoloji xidmətlər tələbələrin psixoloji rıfahını, akademik uğurlarını və karyera inkişafını təşviq etmək məqsədi daşıyır.*

Məqalənin hazırlanmasında əsas məqsəd beynəlxalq müstəvidə sinanmış və uğur qazanmış təcrübələrin respublikamızda fəaliyyət göstərən peşə təhsili müəssisələrində çalışan müəllim və psixoloqlar tərəfindən tədrisin keyfiyyətinin artırılması üçün öz peşə fəaliyyətlərində nəzərə almasıdır.

Açar sözlər: psixoloji xidmətin təşkili, peşə təhsili, inkişaf pozuntuları, davranış pozuntuları, emosional pozuntular, məsləhət xidmətləri, maarifləndirmə xidmətləri, təşkilatlarla əməkdaşlıq, dəstəkləyici mühitin təmin edilməsi və emosional zəkanın təşviqi, özünüqiyətləndirmə.

Key words: organization of psychological services, vocational education, developmental disorders, behavioral disorders, emotional disorders, counseling services, educational services, collaboration with organizations, providing a supportive environment and promoting emotional intelligence, self-evaluation.

Ключевые слова: организация психологических служб, профессионально-техническое образование, нарушения развития, нарушения поведения, эмоциональные расстройства, консультационные услуги, образовательные услуги, сотрудничество с организациями, обеспечение благоприятной среды и развитие эмоционального интеллекта, самооценка.

Ölkəmizin qarşısında duran növbəti strateji vəzifə sosial-iqtisadi həyatın daha da müasirləşdirilməsi və qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması yolu ilə davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsindən, texnoloji yeniliklər,

əmək bazarının tələblərinə uyğun yüksək kompetensiyalı şəxslərin formalasdırılmasından, müvafiq iş yerlərinin, yeni peşə sahələrinə hazırlıq səviyyəsinin yüksəldilərək əhalinin sosial rifahının və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsindən ibarətdir. Müasirləşdirmə, ilk növbədə, qabaqcıl tex-

nologiyaların və idarəetmə üsullarının, elmi nailiyyətlər əsasında yaradılan innovasiyaların ölkənin sosial-iqtisadi həyatına uğurlu tətbiqində irəli gələn bir faktordur. Dövlət strategiyasına uyğun olaraq prioritet istiqamət ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına integrasiyasının sürətləndirilməsi ilə yanaşı, ölkədə insan kapitalının inkişafı, şəxsin müasir bilik və bacarıqlara yiyələnməsinin təmin edilməsidir. İnsan kapitalının inkişafı iqtisadiyyatın qlobal sistemə uğurlu integrasiyası və ölkənin beynəlxalq rəqabətdən daha effektli faydalananması prosesində ən mühüm şərtlərdən olub ölkənin təhsil sisteminin başlıca vəzifəsini təşkil edir.

“Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nda peşə təhsili sahəsində tələbə qəbulunun artırılması nəzərdə tutulub. Hazırda bu proses həm dövlət strategiyasına, həm də müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılmış şəkildə aparılır. Ölkəmizdə 98 peşə təhsili müəssisəsi vardır. Peşə mərkəzlərinin sayı isə 14-dür. 120 ixtisas üzrə 23 mindən çox tələbə peşə təhsili alır. 1466 tələbə yüksək texniki-peşə təhsili alır ki, 2026-cı ildə bu sayın 9200-ə çatdırılması planlaşdırılır. 2022-2023-cü tədris ilində tələbə qəbulu 19 min olmuşdursa, 2023-2024-cü tədris ili üçün tələbə qəbuluna 26 min yerin ayrılması nəzərdə tutulur. Hədəf olaraq 2026-cı ildə peşə təhsili sahəsində təhsil alan tələbə sayının təqribən 28 minə çatdırılması prioritet məsələrdən biridir. Hazırkı dövrdə elmin və texnologiyanın inkişafı ilə əla-qədar olaraq istehsalın bütün sahələrinə, eləcə də təhsil sahələrinə yeni-yeni texnologiyalar tətbiq olunur ki, bunların da hər biri təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Şübhəsiz ki, dövrün tələbinə uyğun gələcək həyata kompetensiyali kadrların hazırlanmasında onlara dəstək göstərən və düzgün istiqamətləndirən heyətin mühüm rolu vardır. Hazırda ölkəmizdəki peşə təhsili müəssisələrində 1108 istehsalat təlimi ustası, 597 ixtisas fənn müəllimi, 670 ümumtəhsil fənn müəllimi və 78 psixoloq fəaliyyət göstərməkdədir.

Peşə təhsili sahəsində tədris istehsalat ustalarının, müəllimlərin və psixoloqların rolü tələbələrin ixtisas seçimində və gələcək karyeralarında uğur qazanmalarına kömək etmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ümumilikdə psixoloqlar, ustalar və müəllimlər peşə təhsili sahə-

sində bir-birini tamamlayan rol oynayırlar. Belə ki, onlar tələbələrin karyera məqsədlərinə çatmaları üçün psixoloji, emosional və akademik aspektlərinə diqqət yetirməlidirlər. Psixoloqlar tələbələrə akademik, karyera və şəxsi inkişaflarında hərtərəfli dəstək verməklə peşə təhsilində mühüm rol oynayırlar. Tələbələrin peşə təhsili zamanı qarşılaşa biləcəkləri unikal ehtiyacları və problemləri həll etməklə psixoloqlar tələbələrin peşə karyeralarında uğurlarına və rifahına töhfə verə bilərlər. Hazırda ölkəmizdə fəaliyyət göstərən peşə təhsili müəssisələrində çalışan heyətin tələbələrin karyera imkanlarına dəstək göstərməsi üçün təlimatlandırılmasına ehtiyac vardır.

Peşə təhsili müəssisələrində çalışan heyətin bir sıra icra etdikləri fəaliyyətlər vardır ki, onlara aşağıdakılardır:

Müəllimlər, istehsalat-təlimi ustalarının icra etdikləri fəaliyyətlər

1. Təlim planının hazırlanması. Müəllimlər sənaye standartlarına uyğun gələn və tələbələri xüsusi karyeraya hazırlayan peşə təhsili planı hazırlayırlar və tətbiq edir. Tədris programının əmək bazarında tələb olunan ən son sənaye məyillərini və bacarıqlarını əks etdirməsini təmin etmək üçün onlar sənaye mütəxəssisləri ilə əməkdaşlıq edirlər, eləcə də tələbələrə məqsəd qoymağə, planlar hazırlanmağa və peşə isteklərinə çatmaqdə qarşılaşa biləcəkləri maneələri dəf etməyə kömək edirlər.

2. Bacarıqların inkişafı. Müəllimlər tələbələrə peşə fənləri üzrə təlimat verir, onlara secdikləri peşələr üçün lazımi bilik, bacarıq və səriştələrə yiyələnmələrinə kömək edir, tələbələrin peşə bacarıqlarını artırmaq üçün müxtəlif tədris metodlarından, praktiki öyrənmə təcrübələrindən və praktiki məşğələlərdən istifadə edirlər. Ehtiyac olduğu təqdirdə bir sıra müəssisələrlə əməkdaşlıq edərək istehsalat sahəsində onların təcrübələrinin artmasına dəstək göstərmək məqsədi ilə həmin müəssisələrdə təcrübə keçir və ya orada fəaliyyət göstərən mütəxəssislərin təcrübəsindən faydalanaırlar.

Psixoloqların icra etdikləri fəaliyyətlər

1. Emosional və zehni rifah. Psixoloqlar tələbələrə məsləhət və dəstək xidmətləri göstərməkdə mühüm rol oynayırlar. Onlar tələbələrə stressə qalib gəlməyə, döyümlülüyü inkişaf etdirməyə, narahatlığı idarə etməyə, öyrənmə və

ya peşə tərəqqisinə mane ola biləcək hər hansı psixoloji problemləri həll etməyə kömək edirlər.

2. Fərdi dəstək. Psixoloqlar fərdiləşdirilmiş təlim planları hazırlamaq, məqsədlər qoymaq və peşə təhsili sahəsində qarşılaşa biləcəkləri hər hansı xüsusi ehtiyac və ya problemləri həll etmək üçün tələbələrlə fərdi əsasda işləyirlər. Həmçinin tələbələri yaşayış yerləri ilə təmin edə və ya öyrənmə əlliliyi və digər xüsusi ehtiyaclar üçün müvafiq dəstək xidmətlərinə yönləndirə bilərlər.

3. Güvən-inam yaratmaq. Psixoloqlar tələbələrə peşə təhsili sahəsində uğur qazanmaq üçün vacib olan inam və özünəinamı inkişaf etdirməyə, eləcə də məsləhət, motivasiya üsulları və müsbət möhkəmləndirmə vasitəsilə tələbələrə özlərinə şübhəni aradan qaldırmağa, möhkəmlik yaratmağa və peşə məqsədlərinə doğru müsbət düşüncə tərzini inkişaf etdirməyə kömək edirlər.

Beynəlxalq təcrübəyə nəzər yetirsək peşə təhsili sahəsində psixoloji xidmətin təşkili rollarının bəzi əsas cəhətlərini qeyd edə bilərik.

1. Karyera bələdçiliyi. Psixoloqlar tələbələrə müxtəlif peşə seçimlərini araşdırmaqdə, onların bacarıq və maraqlarını qiymətləndirməkdə, eləcə də onlara uyğun karyera yolunu seçməkdə köməklik edir, karyera qiymətləndirmələri aparır, peşə təhsili proqramları üzrə məsləhətlər verirək və potensial iş imkanlarını araşdırırlar.

2. Yumşaq bacarıqların (soft skills) inkişafı. Psixoloji xidmətlər çox vaxt tələbələrin ünsiyyət, problemlərin həlli, komanda işi və vaxtın idarə edilməsi kimi yumşaq bacarıqlarını inkişaf etdirməyi əhatə edir. Bu bacarıqlar tələbələrin iş qabiliyyətini və iş yerində səmərəliliyini artırır ki, bu da onların irəlidə icra edəcəkləri fəaliyyətlərində uğur qazanmalarına zəmin yaradacaqdır.

3. Əlilliyi və fiziki imkanları məhdud olan tələbələrə dəstək. Psixoloqlar belə tələbələrə onların fərdi ehtiyaclarına uyğun yaşayış yerləri və dəstək xidmətləri göstərməklə kömək edə bilərlər. Bura köməkçi texnologiyaya çıxışın asanlaşdırılması, şəraitin yaradılması, məsləhət və davamlılığın artırılması strategiyalarının təklif edilməsi və s. aiddir.

4. Psixi sağlamlıq dəstəyi. Psixoloji xidmətlər peşə təhsilli tələbələrin psixi sağlamlıq ehtiyaclarına cavab verir. Bu, akademik və ya şəxsi çətinliklərlə bağlı stress, narahatlıq, depressiya və uyğunlaşma çətinlikləri kimi prob-

lemlərin müəyyən edilməsini və müalicəsini əhatə edir, eləcə də bura onlara bir sıra müdafiə, təhlükəsizlik və qorunma kimi tədbirlər haqqında maarifləndirmə və bu tədbirlərin davamlılığının təmin edilməsi də daxildir.

Hazırda ölkəmizdə bir sıra ümumtəhsil müəssisələrində təhsil alan şagirdlərin müdafiə və təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edilir. Burada əsas məqsəd təhsilalanların rifahının təmin edilməsidir. Elm və Aılə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi, eləcə də Daxili İşlər Nazirliyi əməkdaşlığı Azercell Telekom, Avropa İttifaqı və UNİCEF Azərbaycan ofisinin maliyyə dəstəyi ilə “Ümidli Gələcək Sosial Təşəbbüsələr İctimai Birliyi”nin sosial xidmət mərkəzi olan Azərbaycan Uşaq Qaynar Xətt xidməti vardır ki, ölkədə fəaliyyət göstərən bir sıra ümumtəhsil müəssisələri bu dəstək xidmətindən yararlanırlar. Azərbaycan Uşaq Qaynar Xətt xidmətinin əsas məqsədi problemlə üzləşmiş hər bir uşaqa sosial xidmət, psixoloji və hüquqi yardım, emosional dəstək, onun üzləşdiyi çətinliklərin və problemlərin həllinə dair məsləhətlər vermək, onun müraciətlərini digər müvafiq xidmətlərə yönləndirməsini təmin etmək və təxirəsalınmaz köməklik göstərməkdir. Təklif edilən xidmət dövlət uşaq müəssisələrində olan, küçədə yaşayan və işləyən, istismara və zorakılığa məruz qalan, psixoloji və emosional problemlərlə üzləşən, fiziki və əqli imkanları məhdud olan, habelə sosial-təhlükəli vəziyyətdə yaşayan ailələrdən olan, hüquqları pozulmuş, qanunla münaqışında olan, xüsusi qayğıya və müdafiəyə ehtiyacı olan hər bir uşaq və uşağın problemi ilə bağlı hər kəs üçün nəzərdə tutulmuşdur. Qeyd edək ki, Azərbaycan Uşaq Qaynar Xətt xidmətinin hədəf qrupu 18 yaşına çatmamış uşaqları və onların problemi ilə əlaqədar hər bir şəxsi əhatə edir. Onu da qeyd edək ki, gələcəkdə bu təcrübə və mexanizmin bütün ölkədə tətbiq edilməsi planlaşdırılan fəaliyyətlər sırasındadır.

5. Münaqışələrin həlli və vasitəçilik. Peşə təhsili müəssisələrində tələbələr, müəllimlər və ya işəgötürənlər arasında problemlər yarandıqda psixoloqlar münaqışələrin həllini və vasitəçiliyi asanlaşdırırlar. Onlar mübahisələrin həllinə kömək edir, effektiv ünsiyyəti təşviq edir, müsbət

öyrənmə və iş mühitini gücləndirirlər.

6. Vaxtında müdaxilə və səbəblərin qarşısının alınması. Psixoloji xidmətlərə narkotik madələrdən sui-istifadə, zorakılıq kimi risk faktorlarının aradan qaldırılmasına və azaldılmasına yönəldilmiş profilaktika və müdaxilə proqramları daxil ola bilər. Bu proqramlar tələbələr üçün təhlükəsiz və sağlam öyrənmə mühitini təşviq edir.

Yuxarıda qeyd olunan, beynəlxalq təcrübədə uğurla tətbiq edilən və effektiv hesab edilən aşağıdakı məqamların ölkəmizin təhsil müəssisələrində tətbiqinin vacib olduğunu nəzərə alaraq onların hər biri haqqında qısa məlumatlara diqqət edək:

1. Karyera məsləhəti. Psixoloqlar tələbələrə məlumatlı karyera seçimində kömək etmək üçün onların maraqlarını, bacarıqlarını və məqsədlərini kəşf etməyə kömək edir. Bu, qiymətləndirmələrin aparılmasını, karyera yolları üzrə təlimatın təmin edilməsini, eləcə də iş axtarışı və qərarların qəbulu üçün strategiyaların təklif edilməsini əhatə edə bilər. Karyera məsləhəti peşə təhsili sistemində mühüm rol oynayır, çünkü tələbələrə gələcək karyera yollarını araşdırmağa və əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə kömək edir. Peşə təhsili sahəsində karyera məsləhətinin bəzi əsas aspektləri aşağıdakılardır:

- Özünüqiyətləndirmə.** Peşə təhsili sisteminde karyera məsləhətçiləri müxtəlif qiymətləndirmələr vasitəsilə tələbələrə onların bacarıqlarını, maraqlarını, dəyərlərini və şəxsiyyət xüsusiyyətlərini qiymətləndirməyə kömək edir. Bu, tələbələrə güclü və zəif tərəflərini anlamağa, həmçinin onları uyğun karyera seçimləri ilə uyğunlaşdırmağa kömək edir.

- Məqsədin müəyyən edilməsi.** Karyera məsləhəti tələbələrə real karyera məqsədləri qoymaşa və onlara nail olmaq üçün fəaliyyət planları hazırlamağa kömək edir. Məsləhətçilər təhsil və ya təlim tələbələri, sertifikatlar və iş təcrübəsi kimi amilləri nəzərə alaraq qısamüddətli və uzunmüddətli məqsədləri müəyyən etmək və onlara nail olmaq üçün tələbələrlə işləyirlər.

2. Yumşaq bacarıqların (soft skills) inkişafı və tələbələrin iş həyatına hazırlığı üzrə təlim. Psixoloji xidmətlər çox vaxt tələbələrin ünsiyyət, problemlərin həlli, komanda işi və vaxtin idarə edilməsi kimi yumşaq bacarıqlarını inkişaf et-

dirməyi əhatə edir. Bu bacarıqlar tələbələrin iş qabiliyyətini və iş yerində səmərəliliyini artırır.

Peşə təhsili sahəsində tələbələrin iş həyatına hazırlığı üzrə təlim tələbələri iş yerində uğur qazanmaq üçün lazım olan bacarıq, bilik və davranışlarla təchiz etməklə onları peşəkar dünyaya hazırlayır. Peşə təhsili sahəsində işçi qüvvəsinin hazırlanmasının bəzi əsas aspektlərinə aididir:

- Texniki bacarıqlar.** Peşə təhsili xüsusi sahə və ya sənaye ilə bağlı xüsusi texniki bacarıqların inkişafına diqqət yetirir. İşçi qüvvəsinin hazırlığı üzrə təlim tələbələrin praktiki təlimlər, simulyasiyalar və real dünya layihələri vasitəsilə bu texniki bacarıqlarda bacarıq əldə etmələrini təmin edir.

- Yumşaq bacarıqların inkişafı.** Ünsiyyət, komanda işi, problemlərin həlli, tənqidi düşünmə və vaxtin idarə edilməsi kimi yumşaq bacarıqlar iş yerində uğur qazanmaq üçün vacibdir. İşçi qüvvəsinin hazırlığı üzrə təlim tələbələri hərtərəfli peşəkarlar etmək üçün bu bacarıqların inkişaf etdirilməsini vurgulayır.

- Karyera planlaşdırılması, məqsədlərin müəyyən edilməsi və akademik nailiyyətlərə dəstək.** Psixoloqlar effektiv öyrənmə bacarıqlarının, vaxtin idarə edilməsi strategiyalarının və təşkilati üsulların inkişaf etdirilməsində, həmçinin imtahan narahatlığını idarə etmək, konsentrasiyanı artırmaq və öyrənmə çətinliklərini aradan qaldırmaq üçün kömək təklif edə bilərlər.

- Peşəkarlıq və iş etikası.** Peşə təhsilli tələbələri peşəkar davranış və iş etikasını anlamalı, nümayiş etdirməlidirlər. İşçi qüvvəsinin hazırlığı üzrə təlim tələbələrə peşəkar şəraitdə punctuallıq, məsuliyyət, hesabatlılıq, dürüstlük və başqalarına hörmət haqqında öyrətməyə yönəldilədir.

- Əməyin təhlükəsizliyi və sağlamlığı.** Peşə sahələri çox vaxt potensial təhlükə və riskləri əhatə edir. İşçi qüvvəsinin hazırlığı təlimi tələbələri əməyin mühafizəsi və sağlamlığı təcrübələri haqqında maarifləndirir, onların iş yeri təhlükəsizliyinin əhəmiyyətini başa düşmələrini təmin edir və lazımı tədbirləri görməyə öyrədir. Peşə təhsili proqramları tələbələrin iş həyatına hərtərəfli hazırlığını təmin etməklə, tələbələri secdikləri karyerada uğur qazanmaq üçün lazım olan bacarıq və inamla işçi qüvvəsinə daxil olmağa hazırlayır.

3. Əlliliyi və fiziki məhdudiyyəti olan tələbələrə dəstək. Psixoloqlar əlliliyi və fiziki məhdudiyyəti olan tələbələrə köməkçi texnologiyaya çıxışın asanlaşdırılması, məsləhət və davamlılığın artırılması strategiyalarının təklif edilməsi kimi dəstək xidmətləri göstərməklə kömək edə bilərlər. Belə ki, əlliliyi və fiziki məhdudiyyəti olan tələbələrə peşə təhsili sahəsində dəstək, təhsillə bərabər imkanlarını təmin etmək və onların iş qüvvəsində uğurlarını təşviq etmək üçün vacibdir. Peşə təhsilində əlliliyi olan tələbələrə verilən bəzi ümumi dəstək formaları vardır:

- **Köməkçi texnologiya.** Ekran oxucuları, nitq-dən mətnə qədər program təminatı, adaptiv avadanlıq və xüsusi kompüter proqramları kimi köməkçi texnologiya əlliliyi olan tələbələrə kurikulum materiallarına daxil olmaqdə, tapşırıqları yerinə yetirməkdə və peşə təhsili sahəsində bacarıqlarını nümayiş etdirməkdə kömək edə bilər.

- **Əlçatan obyektlər və resurslar.** Peşə təhsili müəssisələri əlliliyi olan tələbələr üçün öz imkanlarının və resurslarının əlçatan olmasını təmin etməlidir. Buraya bütün təlim ehtiyacları nəzərə alınmaqla təşkil edilmiş sinif otaqları, emalatxanalar, laboratoriyalar və sanitar qovşaqları avadanlıqları daxildir.

- **Sinif otaqları.** Əlliliyi olan tələbələr xüsusi oturacaqlar, qeydlər aparmağa köməklik, işarə dili tərcüməçiləri və ya ünsiyyət vasitələri ilə təmin edilmiş sinif otaqlarında yerləşmə tələb edə bilər. Bu yerləşdirmələr tələbələrə tədris fəaliyyətlərində tam iştirak etməyə kömək edir.

- **İnklüziv tədris təcrübələri və uyğunlaşdırılmış tədris proqramları (fərdiləşdirilmiş təhsil proqramları).** Bu proqramlar əlliliyi olan tələbələr üçün onların xüsusi təhsil məqsədlərini və tələb etdikləri dəstək xidmətlərini eks etdirən xüsusi planlardır və bu planlar müəllimlərə psixoloqların əməkdaşlığı nəticəsində tərtib edilə bilər. Bu halda bir sira inklüziv təlim proqramlarına nəzər yetirmələri və onların elementlərindən istifadə tövsiyə edilir. Bəzi əlliliyi olan tələbələrin tədris proqramları onların bacarıq səviyyələrinə, öyrənmə tərzlərinə və üslublarına uyğun olmasını təmin etmək üçün dəyişikliklərə ehtiyac ola bilər. Bu, fərdi ehtiyac və məqsədlərə cavab vermək üçün tapşırıqların və qiymətlən-

dirmələrin uyğunlaşdırılmasını əhatə edə bilər. Peşə təhsilində müəllimlər əlliliyi olan tələbələrin iştirakını və cəlb olunmasını təşviq edən inklüziv təlim təcrübələrindən istifadə etməlidirlər. Diferensiallaşdırılmış təlim, çevik qruplaşdırma, müxtəlif təlim metodları və s. öyrənmə ehtiyaclarını dəstəkləyə bilər.

- **Tələbələrə dəstək xidmətləri.** Beynəlxalq təcrübədə peşə təhsili müəssisələrində çox vaxt əlliliyi olan tələbələrə əlavə dəstək verə biləcək məsləhət, mentorluq, akademik məsləhət və karyera rəhbərliyi kimi tələbə dəstək xidmətləri vardır.

- **Mütəxəssislər ilə əməkdaşlıq.** Peşə təhsili sahəsində çalışan psixoloqlar ilə fənn müəllimləri, peşə terapevtləri, klinik psixoloqlar, loqopedlər və peşə reabilitasiya məsləhətçiləri kimi yardımçı mütəxəssislər arasında əməkdaşlıq əlliliyi olan tələbələrin peşə təhsili şəraitində xüsusi dəstək və xidmətlər almasını təmin edə bilər. Hazırda beynəlxalq təcrübədən çıxış edərək deyə bilərik ki, ölkəmizdə ümumtəhsil müəssisələrində tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün bir sıra qurumlar və mütəxəssislərlə əməkdaşlıq uğurlu nəticələr əldə etməyə imkan verir. Həmin təcrübənin peşə təhsili müəssisələrində də tətbiqi tövsiyə olunan fəaliyyətlər sırasındadır. Hərtərəfli dəstək xidmətləri əlliliyi olan tələbələrə seçikləri ixtisaslarda uğur qazanmaq və gələcəkdə cəmiyyətin məhsuldar üzvləri olmaq imkanı verə bilər.

- 4. **Psixi sağlamlıq dəstəyi zamanı istifadə edilə biləcək mexanizm.** Psixoloji xidmətlər peşə təhsili alan tələbələrin psixi sağlamlıq ehtiyaclarına cavab verməlidir. Bu hissə beynəlxalq təcrübədə sınanmış və psixoloqların fəaliyyəti zamanı ən diqqət etməli olduğu hissədir. Belə ki, burada müxtəlif yaş qrupları üzrə psixi və davranış pozuntularının ümumi təzahürünə diqqət yetirmək və həssaslıqla yanaşaraq proses zamanı nəzərə almaq lazımdır.

Hansı davranışlar psixoloqlara tələbələrdə psixi və davranış pozuntularının olma ehtimalını bildirə bilər? Cavab:

- İnkışaf pozuntuları;
- Davranış pozuntuları;
- Emosional pozuntular.

İnkışaf pozuntuları bütün yaş dövrlərində yaşa uyğun gündəlik öhdəliklərin yerinə yetiril-

məsində çətinliklər, göstərişlərin mənimsənilməsində problemlər, sosial münasibət və uyğunlaşmada çətinliklər, ünsiyyət zamanı çətinlik və ya qəribəlik, məhdud və təkrarlanan hərəkətlər, maraq və davranışlar şəklində; **davranış pozuntuları** qeyri-adekvat yüksək aktivlik, bir yerdə qərar tutmamaq, daimi hərəkətdə olmaq, çox danışmaq, nəzərə çarpan diqqətsizlik, fikir dağınılığı, verilən tapşırıqları yarımcıq qoyub başqa işlə məşğul olmaq, impulsivlik: fikirləşmədən edilən hərəkətlər, ətrafdakıları narahat edən təkrari və davamlı davranışlar (tez-tez özündən çıxma, kobud davranış, göstərişlərə daim təbe olmama, oğurluq), qəfil dəyişən davranış və yaşıdlarla münasibət problemləri, eyni zamanda kənarlaşma və ya aqressivlik şəklində; **emosional pozuntular** isə dəyişkən əhvali-ruh-hiyyə, təşviş, narahatlıq problemləri (əsəbilik, əzginlik, frustrasiya və ya depressiya, qəfil əhvalın dəyişməsi, emosional partlama), güclü sarsıntı, funksional dəyişikliklər (konsentrasiya çətinliyi, zəif məktəb davamıyyəti, çox vaxt tək qalmaq və ya evdə qalmaq istəyi), xüsusi obyekt və situasiyalardan yayınma (valideynlərdən uzaq qalmaq, sosial hallar, heyvan və ya həşəratlar, hündürlük, qapalı məkanlar, qan və yara), yuxu və qidalanma vərdişlərinin dəyişilməsi, maraq və fəaliyyətin azalması, tərslik və ya diqqət cəlb etməyə çalışın davranışlar şəklində özünü bürüzə verir.

Bu davranışlar müşahidə olunarsa, psixoloq qeydlərində və ya şagird portfeliosunda aşağıdakı sualların cavabları müəyyənləşdirməlidir:

- *Tələbədə davamlı intizamsız davranış müşahidə edilirmi?*
- *Şəxsi, ailə, sosial, təhsil, məşğuliyyət və digər sahələrdə çətinliyi varmı?*
- *Tələbənin sosial münasibət üçün müvafiq imkanları varmı?*
- *Tələbə təhsil imkanlarına sahibdirmi?*

Sadalanan hallar müşahidə olunarsa, psixoloqlar aşağıdakı tövsiyə xarakterli təlimatlardan istifadə edərək tələbələri müxtəlif fəaliyyətlərə cəlb edə bilərlər:

- *Hörmət və anlayışla uşaqp-yeniyetməni dinləyin.*
- *Onlara ləngimə və ya çətinlik barədə məlumat verin və onların güclü tərəflərini və resursları müəyyənləşdirməyə kömək edin, səy*

göstərməyə həvəsləndirin.

- *Kifayət qədər yuxu. Düzgün yuxu rejimini təmin edin və yataq otağından bütün ekranlı olan texniki vəsaitləri uzaqlaşdırın.*
- *Qida rejimi. Bütün uşaqp-yeniyetmələr gündə 3 dəfə (səhər, günorta və şam yeməyi) qidalanmalıdır.*
- *Fiziki aktivlik. 5-17 yaşlı uşaqp-yeniyetmə gün ərzində 60 dəqiqə və ya daha çox fiziki hərəkətlər (idman, aktiv oyunlar və s.) etməlidir.*
- *Məktəb və sosial fəaliyyətlərə mümkün olduğu qədər çox qoşulmaq, dostlar və ailə ilə vaxt keçirmək.*
- *İçki, siqaret və zərərli maddələrin qəbulundan uzaq olmaq.*
- *Ailədaxili istənilən stress hallara yardım göstərin (valideynlərin münaqişəsi və ya valideyndə olan psixi pozuntu).*
- *Müəllim köməyi ilə məktəb mühitində olan hər hansı problemləri aşdırın.*
- *Tələbəyə öz bacarıq və qabiliyyətlərini istifadə etməyə şərait yaradın.*

Bu, akademik və ya şəxsi çətinliklərlə bağlı stress, narahatlıq, depressiya və uyğunlaşma çətinlikləri kimi problemlərin müəyyən edilməsini və müalicəsini əhatə edir. Psixi sağlamlıq dəstəyi peşə təhsilində tələbələr üçün çox vacibdir, çünkü onlar akademik və karyera yollarını gedərkən unikal problemlərlə və stresslərlə üzləşə bilərlər.

Peşə təhsilində psixi sağlamlıq dəstəyinin verilə biləcəyi bəzi yollar aşağıdakılardır:

- *Məsləhət xidmətləri. Peşə təhsili müəssisələri müəssisənin daxilində və ya kənar təşkilatlarla əməkdaşlıq yolu ilə məsləhət xidmətləri təklif edə bilər. İxtisaslaşmış psixoloqlar tələbələrin narahatlıq, depressiya, stressin idarə edilməsi və karyera ilə bağlı problemlər kimi psixi sağlamlıq problemlərini həll etmək üçün fərdi və ya qrup məsləhətləri verə bilər.*

- *Maarifləndirmə xidmətləri. Peşə təhsili müəssisələri psixi sağlamlıq mütəxəssisləri və cəmiyyətdəki xidmətlərlə tərəfdəşliq qurmalıdır. Bu, tələbələrin müvafiq resurslara çıxış əldə etmələrini və ehtiyac olduqda ixtisaslaşmış dəstəyə müraciət edə bilmələrini təmin edir. Psixi sağlamlıq problemlərinin tələbənin peşə təhsilində tam iştirak etmək qabiliyyətinə təsir göstərə biləcəyi ehtimalını qəbul edərək müəssisələr zəruri hallarda kənar təşkilatlarla əməkdaşlıq*

etməli və ya psixoloqların bu hallarda necə bir fəaliyyət icra etməli olduqlarına dair təlimatlaşdırıldırlar.

- **Təşkilatlarla əməkdaşlıq.** Yerli psixi sağlamlıq agentlikləri, reabilitasiya mərkəzləri, təşkilatlar və ya xəstəxanalarla əməkdaşlıq tələbələrə daha geniş çeşiddə psixi sağlamlıq xidmətlərinə çıxışı təmin edə bilər. Buraya seminarlar, qonaq məruzəçilər və ya kampusda dəstək günləri daxil ola bilər.

Psixi sağlamlıq dəstəyi peşə təhsili sahəsində davamlı prioritet olmalıdır. Müntəzəm müşahidələr, psixi sağlamlıq testləri və xidmətlərin effektivliyinin qiymətləndirilməsi tələbələrin peşə təhsili boyunca ehtiyac duyduqları dəstəyi almasını təmin etmək üçün vacibdir. Peşə təhsili sahəsində psixi sağlamlıq dəstəyinə üstünlük verməklə müəssisələr tələbələrin akademik, emosional və əqli cəhətdən inkişaf edə bildiyi inklüziv və dəstəkləyici mühit yarada bilər.

5. Münaqişələrin həlli. Peşə təhsili müəssisələrində tələbələr, müəllimlər və ya hər hansı heyət üzvü arasında problemlər yarandıqda psixoloqlar münaqişələrin həllinə çalışmalı və vasitəciliyi təmin etməlidirlər. Onlar mübahisələrin həllinə kömək edir, müşbət öyrənmə və iş mühitini gücləndirir, sağlam ünsiyyət, emosional tənzimləmə və ümumi rifahi, effektiv ünsiyyəti təşviq edir.

Münaqişələrin həlli peşə təhsilinə necə daxil edilə bilər:

- **Münaqişələrin həlli üzrə təlim.** Peşə təhsili müəssisələrində çalışan psixoloqlar münaqişələrin həlli üzrə seminar, təlim, vebinar və ya kurslarda öz peşə fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq üçün tövsiyə edilən fəaliyyətlərdən biridir. Bu sessiyalar zamanı psixoloqlar effektiv ünsiyyət bacarıqları, aktiv dirləmə, problemi həllətmə üsulları və danışıqlar strategiyalarını öyrənər, tələbələrə tətbiq edə, hətta müəssisədə daxilində çalışan digər əməkdaşlarla paylaşa və onları öz peşə fəaliyyətində istifadə etmələrinə yönəldə bilərlər. Diqqət olunmalı əsas məqam tələbələri “bu alətlərlə təchiz etməklə” onları akademik və ya peşəkar şəraitdə yarana biləcək münaqişələri həll etməyə daha yaxşı hazırlamalarını təmin etməkdir.

- **Reflektiv yazı.** Münaqişələr yarandıqda tələbələr hadisəni əks etdirən yazı məşqlərinə cəlb

edilir. Bu zaman psixoloqlar tələbələrdən təcrübələri, duyguları və potensial həll yolları haqqında yazmağı tapşırı bilər. Reflektiv yazı tələbələrə hislərini aşkar etməyə, təhlil və emal etməyə, öz davranışları haqqında fikir əldə etməyə və münaqişənin həllinə alternativ yanaşmaları araşdırmağa kömək edir.

- **Dəstəkləyici mühitin təmin edilməsi və emosional zəkanın təşviqi.** Peşə təhsili sahəsində emosional zəkanın əhəmiyyətini vurğulamaq mütləqdir. Tələbələrə emosional şüur, empatiya və özünütənzimləməni münaqişənin effektiv həlli, ümumi rifah üçün vacib keyfiyyətlər kimi öyrətmək, eləcə də emosional zəka bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edən resurslardan istifadəni təmin etmək məqsədə uyğundur. Münaqişələrin həlli və meditasiyanı peşə təhsilinə integrasiya etməklə tələbələr münaqişələri idarə etmək və gələcək karyeralarında şəxsi rifahi təşviq etmək üçün əsas bacarıqları inkişaf etdirməyə kömək edə bilər.

6. Vaxtında müdaxilə və səbəblərin qarşısının alınması. Psixoloji xidmətlərə narkotik madələrdən *sui-istifadə*, zorakılıq kimi risk faktorlarının aradan qaldırılmasına və azaldılmasına yönəldilmiş profilaktika və müdaxilə proqramları daxil ola bilər. Bu proqramlar tələbələr üçün təhlükəsiz və sağlam öyrənmə mühitini təşviq edir. Peşə təhsilində psixoloji dəstəyin qarşısının alınması və müdaxiləsi tələbələrin rifahının yüksəldilməsi və onların akademik və peşə uğurlarına təsir edə biləcək hər hansı psixi sağlamlıq problemlərinin həlli üçün çox vacibdir.

Peşə təhsilinə profilaktika və müdaxiləni daxil etmək üçün bəzi strategiyalar vardır:

- **Maarifləndirmə.** Tələbələr arasında psixi sağlamlıq problemləri, onların əlamətləri və simptomları, mövcud resurslar haqqında məlumatlılığın artırılmasına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Dözümlülük, müdafiə, özünəqulluq və psixi sağlamlıq problemlərinin əlamətlərini tanımaq kimi mövzulara diqqət yetirən təhsil sessiyaları və ya seminarlar təşkil etmək olar. Bu maarifləndirmə işlərini nəinki tələbələr və müəllimlər arasında, hətta onların valideynləri üçün də təşkil etmək olar. Beləliklə, psixoloqlar həm məktəb-valideyn əməkdaşlığını təmin etmiş, həm də bu sahədə tələbələrin mümkün hadisələrə adekvat davranış nümayiş etdirməsini təmin

etmiş olacaqlar.

- **Erkən müəyyənləşdirmə.** Konfidensiallığı təmin etməklə tələbələrlə fərdi söhbətlərin aparılması, onların emosional vəziyyətləri, mübarizələri haqqında danışarkən və ya kömək axtararkən rahat hiss etdikləri dəstəkləyici mühit yaradır. Riskli ola biləcək və ya əlavə dəstəyə ehtiyacı olan tələbələri müəyyən etmək üçün psixi sağlamlıq müayinəsi alətlərini tətbiq etməyi nəzərdən keçirtmək mütləqdir.

- **Mənəvi sağlamlığın təmin edilməsi üçün fəaliyyətlər.** Əməkdaşlığı təmin etmək üçün tələbələr arasında müxtəlif oyunlar təşkil etmək olar. Tələbələrə səmərəli vaxt keçirmələri və istirahət etmələri üçün hobbilərinin müəyyən edilməsi, onlarla məşğul olmaq üçün imkanlar yaradılması tövsiyə olunan fəaliyyətlər sırasındadır.

Nəticə. Ümumilikdə peşə təhsili sahəsində psixoloji xidmətlər tələbələrin akademik, karyera və şəxsi inkişafını dəstəkləməyə kömək edir, tələbələrə karyera yolları ilə bağlı əsaslandırılmış qərarlar qəbul etmək, onlara çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə və seçidləri peşələrdə uğur qazanmağa, onların məşğulluq imkanlarını artırmaq və seçidləri peşə sahələrində uğur qazanmaq üçün səlahiyyət vermək məqsədi daşıyır.

Istifada edilmiş ədəbiyyat

1. Muchinsky P.M. Psychology Applied to Work: An Introduction to Industrial and Organizational Psychology.
2. Irby B.J., Newton F.B., Queen J.A. Career Development and Counseling: Theory and Practice in a Multicultural World.
3. Deirdre J.K., Brian H.W. The Oxford Handbook of Vocational Psychology.

S.Balayeva

Recommendations on the importance and organization of psychological work in vocational education institutions

Abstract

Psychological services in vocational education play a crucial role in supporting students' mental health and overall well-being as they navigate their educational and career paths. These

services are designed to address various psychological challenges that students may face during their vocational education journey. Overall, psychological services in vocational education aim to promote students' psychological well-being, academic success, and career development. By addressing the psychological aspects of their educational journey, these services contribute to the overall growth and resilience of vocational education students. The main purpose of the article is to take into account the proven and successful experience of professional activities of teachers and psychologists working in vocational education institutions operating in our republic, tested abroad and in order to improve the quality of teaching.

C.Балаева

Рекомендации о значении и организации психологической работы в учреждениях профессионального образования

Аннотация

Психологические услуги в сфере профессионального образования играют решающую роль в поддержании психического здоровья и общего благополучия учащихся на пути их образования и карьеры. Эти услуги предназначены для решения различных психологических проблем, с которыми студенты могут столкнуться во время своего профессионального образования. В целом, психологические услуги в сфере профессионального образования направлены на содействие психологическому благополучию учащихся, успехи в учебе и развитие карьеры. Обращаясь к психологическим аспектам их образовательного пути, эти услуги способствуют общему росту и устойчивости учащихся профессионально-технических учебных заведений. Основная цель статьи – учесть проверенный и успешный опыт профессиональной деятельности педагогов и психологов, работающих в учреждениях профессионального образования, действующих в нашей республике, апробированный за рубежом, и в целях повышения качества преподавания.

PEŞƏ TƏHSİLİ SAHƏSİNDE DÖVLƏT-ÖZƏL ƏMƏKDAŞLIĞI

Xəyalə Səftərova,
*Azərbaycan Respublikası Təhsil İstítutunun
Peşə və ömürboyu təhsil şöbəsinin aparıcı mütəxəssisi
e-mail: xayala.saftarova @arti.edu.az*

UOT: 37

Xülasə. Məqalədə peşə təhsili sahəsində aparılan islahatlar, keçirilən layihələrin və təhsilin məzmununun onun keyfiyyət göstəricilərinə təsirindən bəhs edilir. Beynəlxalq ölkələrin təcrübəsinə əsasən, peşə təhsili sisteminin əsas sütunu olan dual peşə təhsili və təliminin tətbiqi ölkəmizdə sosial-iqtisadi inkişafa böyük təsir göstərir. Eləcə də bu sahənin inkişaf etdirilməsində infrastrukturun yaradılmasına və idarəedilməsinə dair bağlanılan müqaviləyə əsaslanan dövlət-özəl tərəfdaşlığının fəaliyyəti əvəzedilməzdır. Məqalədə peşə təhsili müəssisələri ilə dövlət-özəl tərəfdaşlığın birgə fəaliyyəti nəticəsində işəgötürənlərin son tələblərinə cavab olaraq rəqabətqabiliyyətli ixtisaslı kadr hazırlığı və məşğulluğun təmin olunması istiqamətində işlərin görülməsindən söhbət açılır.

Açar sözlər: tərəfdaşlıq, əmək bazarı, kadr hazırlığı, sosial məsuliyyət, peşə təhsili, universitet, məzunların işlə təmin olunması.

Key words: partnership, labor market, personnel training, social responsibility, vocational education, university, employment of graduate.

Ключевые слова: партнерство, рынок труда, подготовка кадров, социальная ответственность, профессиональное образование, ВУЗ трудоустройство выпускнико.

Hər bir ölkənin iqtisadi inkişafı və dayanıqlılığı onun təhsil sisteminəndə asılıdır. Təhsil sisteminin bütün pillələri kimi peşə təhsili də bu iqtisadi inkişafə xidmət edir. Peşə təhsili Azərbaycan Respublikasında fasiləsiz təhsil sisteminin pilləsi kimi fərdin, cəmiyyətin və dövlətin maraqları nəzərə alınmaqla, davamlı inkişaf etdirilən və təhsilalanlar tərəfindən bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsini, onların ixtisalarının daim artırılmasını, eyni zamanda zəruri əmək bacarıqlarına yiyələnmələrini təmin edən prioritet fəaliyyət sahəsidir. Müasir dünyada peşə təhsili sisteminə təkcə təhsil sisteminin bir elementi kimi baxılmır. Ona daha çox iqtisadiyyatın

və sənayeləşmənin elementi kimi yanaşılır.

Ölkəmizdə peşə təhsili sahəsinin inkişafına xüsusi önem verilir. Peşə təhsili sahəsində olan çətinlikləri aradan qaldırmaq və inkişaf etdirmək üçün Azərbaycan Respublikasının hökuməti ötən on il ərzində “Azərbaycan Respublikasında peşə təhsilinin və təliminin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”, “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”, “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi”, “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”, “Dövlət-özəl tərəfdaşlığı haqqında” Azərbaycan

Respublikasının Qanunu, "Milli prioritetlər" kimi dövlət proqramları, strategiya və konsepsiyanın icrasına Sərəncam vermişdir. Bu siyasetlərin həyata keçirilməsinin ümumi məqsədi Azərbaycanda peşə təhsili və təlimi sistemində islahatlar keçirərək infrastruktur, təhsilin məzmunu, kadr potensialının yaxşılaşdırılması, müəssisədaxili keyfiyyət təminatı və sosial tərəfdəşlıq (o cümlədən dövlət-özəl əməkdaşlığı) mexanizmlərinin yaradılması vasitəsilə yüksək nəticələrə nail olmaqdır. Peşə hazırlığı sahəsinin inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə 2016-cı ildə Təhsil Nazirliyi yanında Peşə Təhsili üzrə Dövlət Agentliyi yaradılmışdır. Agentliyin fəaliyyəti Azərbaycanda peşə təhsili sisteminin əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılmasını, səmərəliliyinin artırılmasını məqsədi ilə işəgötürənlərlə birgə dövlət-biznes əməkdaşlığı çərçivəsində proqramların hazırlanması və həyata keçirilməsini, rəqabətqabiliyyətli ixtisaslı kadrların hazırlanmasını təmin etməkdən ibarətdir. Son illərdə bir neçə peşə təhsili müəssisələrinin maddi-texniki bazası müasir əmək bazarının tələblərinə uyğun olaraq yenilənmişdir.

Peşə təhsili sahəsində aparılan islahatlar, keçirilən layihələr peşə təhsili müəssisələrinə marağın yüksəlməsinə, qəbul olunanların sayının artmasına səbəb olmuşdur. Bu tədris ili müraciət edənlərin sayı ötən ilin analoji göstəriciləri ilə müqayisədə 48 faiz çoxdur. Son 5 ildə peşə təhsilinə qəbul olunan tələbələrin sayı 13 min 400 nəfərdən 19 min nəfərədək artmışdır. 2026-cı ildək bu sayı 26 minə çatdırılması qarşıda duran əsas hədəflərdəndir.

Peşə təhsilinin inkişaf etdirilməsi üçün prioritet istiqamətlərdən ən başlıcası **dövlət-özəl tərəfdəşliyi** hesab edilir. Beynəlxalq ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, dövlət-özəl əməkdaşlığı ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə böyük təsir göstərir. Məsələn, Almanya təcrübəsinə nəzər yetirək. Avropa Birliyinin ən böyük iqtisadiyyatı olan Almaniya, xüsusilə avtomobil sektor, dünyanın aparıcı istehsalçıları arasında sayılan (nüfuzu olan) bir neçə alman şirkəti ilə güclü istehsal bazasına malikdir. Ölkə iqtisadiyyatının digər mühüm sektorları topdan və pərakəndə ticarət, sağlamlıq və sosial xidmətdir. Almanya iqtisadiyyatı yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsindən faydalanan, əmək bazarı yüksək məşğulluq səviyyəsi və iş yerlərinin güclü artımı ilə müşahidə olunur. Lakin əhalinin demoqrafik göstəricilərində yaş problemi xüsusilə güclüdür, əmək qabiliyyətli əhalinin üçdə birindən çoxu 50 yaş üzərindədir və yaşılanma tendensiyası davam edir. Gələcəkdə məşğulluğun bir qədər də artması gözlənilir. Bu cəhətdən təhsil sektorunun üzərinə bir sıra vəzifələr, o cümlədən məzunların əmək bazarında yüksək rəqabətə davamlılığını təmin etmək vəzifəsi düşür. Almaniyada gənclər arasında işsizlik səviyyəsi digər Al ölkələri ilə müqayisədə (11-12%) nisbətən aşağıdır. Almanya təhsilinin rəqabətqabiliyyətliliyinin mühüm sütunu **dual** peşə təhsili və təlimi hesab olunur. Dual peşə təhsili dövlət-özəl əməkdaşlığının ən yaxşı nümunələrindən biridir. Dual sistemlə məzun olanların 90%-i bir il ərzində iş tapa bilir. Deməli, peşə təhsili birbaşa özəl sektor üçün kadr hazırlığının aparılması məqsədini daşıyır. Ömürboyu öyrənmə fəaliyyətlərinin geniş yayılması və asan, əlçatan olması səbəbindən bir peşə sahibi olanların təxminən yarısı 7-8 il ərzində yeni bir peşə öyrənmək üçün təlim alır.

Almaniyada dual peşə təhsili necə işləyir?

Alman dual peşə təhsili modeli bütün dünyada qəbul edilən və dəyərləndirilən bir sistemdir. Dual peşə təhsili sistemi gənclərin işsizliyinə və bacarıqlarının çatışmazlığına qarşı mübarizənin effektiv bir vasitə olduğunu artıq sübut etmişdir. Bir çox ölkələr də bu modeli Almanya ilə ortaqlıq şəkildə tanıtmaq istəyirlər. Almaniyada 4-6 illik ibtidai məktəbi "Hauptschule" (5-9 və ya 10-cu

Almaniyada dual peşə təhsili necə işləyir?

Alman dual peşə təhsili modeli bütün dünyada qəbul edilən və dəyərləndirilən bir sistemdir. Dual peşə təhsili sistemi gənclərin işsizliyinə və bacarıqlarının çatışmazlığına qarşı mübarizənin effektiv bir vasitə olduğunu artıq sübut etmişdir. Bir çox ölkələr də bu modeli Almanya ilə ortaqlıq şəkildə tanıtmaq istəyirlər. Almaniyada 4-6 illik ibtidai məktəbi "Hauptschule" (5-9 və ya 10-cu

siniflər), "Realschule" (5-10-cu siniflər), "Gymnasium" (5-12 və ya 13-cü siniflər) və "Gesamtschule" (5-12 və ya 13-cü siniflər) adlanan orta məktəbləri bitirən məzunlar ilkin peşə təhsili əldə etmək imkanına malik olurlar. Almaniyada peşə təhsili "Ausbildung" və ya "Berufsausbildung" adlanır. Peşə təhsilinə üz tutan tələbələr iki ildən üç il yarıma qədər həm nəzəri, həm də praktiki olaraq öz peşələrini öyrənirlər. Bu zaman tədrisin nəzəri hissəsi peşə məktəbində, praktiki hissəsi isə şirkət mühitində öyrədilir. Təcrübəçilər həftədə üç-dörd gün şirkət mühitində işləyir və bir-iki gün peşə məktəbində ziyyarət edirlər (günlərin böülüdürləməsi seçilən peşə və tədris ilindən asılı olaraq dəyişir). Həmçinin peşə məktəbində keçirilən dərslər blok dərsləri olaraq təklif edilə bilir. Bu isə o deməkdir ki, təcrübəçilər səkkiz həftəyə kimi yalnız peşə məktəbində iştirak etməlidirlər. Bəzi sahələrdə isə praktiki hissə təcrübəçilərin korporativ təlim mərkəzinə (ildə dörd həftəyə qədər) səfəri ilə tamamlanır. Bu təlim mərkəzləri bir çox şirkətin, ölçüsü və ya ixtisaslaşması səbəbindən əhatə edə bilmədiyi bir sıra praktiki təlim sahələrini əhatə edə bilir. İş əsnasında keçirilən təlim ümummilli təlim qaydalarına əsasən, federativ hökumət, eləcə də işəgötürənlər və işçi ittifaqları tərəfindən tənzimlənir. Peşə məktəbində təlim fərdi federativ dövlətlərin nəzarəti ilə həyata keçirilir. Mərkəz hökumət səviyyəsində Təhsil nazirlərinin konfransı dövlətlər tərəfindən dəyişdirilmədən və öz tədris proqramlarına çevrilmədən qəbul edilə biləcək əsas tədris planı haqqında qərar qəbul edir.

Peşə təhsilinin digər təhsillərdən üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, təhsil alındıqları müddət ərzində tələbələrə 800-1200 avroya qədər aylıq əmək-haqqı ödənilir. Bu zaman şirkət tələbələrlə müqavilə bağlayır, bəzi hallarda qalacaqları yer belə şirkət tərəfindən təmin edilir. Peşə təhsili proqramını bitirdikdən sonra tələbələr artıq ixtisaslı işçiyə çevrilirlər (qualifizierte Fachkraft). Almaniyada hər dörd işəgötürəndən biri tələbələrin işə götürülməsində daha maraqlı tərəf kimi çıxış edir. Almaniyada ixtisaslı işçilərə tələbat yüksəkdir və onlar ixtisassız işçilərə nisbətən daha çox pul qazanır. Ona görə də peşə təhsili proqramını tamamlamaq Almaniyada karyera qurmaq yolunda mühüm addım hesab

olunur.

Dövlət-özəl tərəfdaşlığı nədir?

Dövlət-özəl tərəfdaşlığı təkmilləşdirilmənin və mükəmməlliyin əsas göstəricisi olmaqla ən yaxşı təcrübəyə aparan aydın yolu müəyyən edir. Dövlət-özəl tərəfdaşlığı haqqında qanuna əsasən, dövlət-özəl tərəfdaşlığı dövlət xidmətlərinin göstərilməsinə, eləcə də həmin xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı infrastrukturun yaradılmasına və idarəedilməsinə dair bağlanmış müqaviləyə əsaslanan dövlət tərəfdaşı ilə özəl tərəfdaşın birgə fəaliyyətidir. Enerji, su təchizatı, nəqliyyat, hətta səhiyyə xidmətləri kimi sektorlarla müqayisədə təhsil sisteminə dövlət-özəl tərəfdaşlığı prosesinə nisbətən gec başlanılmışdır. Lakin getdikcə daha çox əhəmiyyət daşımışdır. Təhsildə dövlət-özəl əməkdaşlığı termininə ilk dəfə 2000-ci ildə dərc olunmuş Dünya Bankı və Asiya İnnişaf Bankının ortaq hesabatında rast gəlinib. Ölkəmizdə təhsil sahəsində dövlət-özəl tərəfdaşlığı modelləri kifayət qədər öyrənilməmişdir. Strateji Yol Xəritəsində də qeyd edildiyi kimi, işəgötürənlərin əsas tərəf olaraq peşə təhsili sisteminə cəlb edilməsi, kadr hazırlığının işəgötürənlərin tələblərinə uyğun aparılması və təhsildə dövlət-özəl tərəfdaşlığı sisteminin həyata keçirilməsi zəruridir.

Dövlət-özəl tərəfdaşlığının üstünlükləri

Özəl şirkətlər və dövlət müəssisələri arasında əməkdaşlıq hər iki tərəfə üstünlükler verir. Dövlət-özəl tərəfdaşlığı layihələrinin əsas üstünlükləri xərclərin azaldılması, keyfiyyətin yüksəldilməsi, prosesdə daha çox iştirakın təmin edilməsi və risklərin böülüdürləməsidir. Dövlət sektor, öz növbəsində, özəl sektora layihələri vaxtında və büdcə daxilində həyata keçirilməsi üçün dəstək göstərir. Bundan əlavə, iqtisadi diversifikasiyanın yaradılması, ölkənin infrastruktur bazasının yaxşılaşdırılması, texniki avadanlıq, dəstək xidmətləri və digər bizneslərin inkişafını daha da rəqabətə davamlı edir. Dövlət-özəl əməkdaşlığı yalnız maliyyə məqsədi daşımir, həm də təhsilalanların təhsil aspektinə daha dərindən cəlb olunmasını təmin edir. Ölkə iqtisadiyyatının inkişaf etməsi, yeni iş yerlərinin və sahələrinin yaradılması, peşə təhsili sahəsində hazırlanmış kadrlara olan ehtiyacı daha da artırır. Özəl şirkətlərin peşə təhsili sahəsinə cəlb edilməsi də məhz bu məqsəddən irəli gəlir. Beləliklə, sənaye

sahəsində, aqrar sektorda və s. sahələrdə işəgötürənlərin ən son tələblərinə cavab verən bacarıqlı kadrlar hazırlanır və məşğulluğun təmin olunması istiqamətində işlər görülür.

Dövlət-özəl əməkdaşlığı aşağıdakı princip-lərə əsaslanmalıdır:

- bütün tərəflər arasında qarşılıqlı hörmət;
- görülən tədbirlərin şəffaflığı;
- şirkətlər arasında rəqabətli tender və PPP-nin yaradılmasında iştirakda ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi;
- bütün tərəflərin büdcələrinin geriyə qüvvəsi olmaması;
- bütün tərəflərin hesabatlılığı və proqnozlaşdırılması;
- dövlət-özəl əməkdaşlığının yaradılmasının legitimliyi;
- dövlət-özəl əməkdaşlıq və icrasında cəvikkilik;
- dövlət-özəl əməkdaşlığının işə daxil edilməsi də daxil olmaqla davamlı öyrənmə, monitoring və performans;
- dövlət-özəl əməkdaşlığına hədəflənmiş VTC-nin gənc tələbələrin xeyrinə bərabərlik, inklüzivlik və səlahiyyətləndirmə.

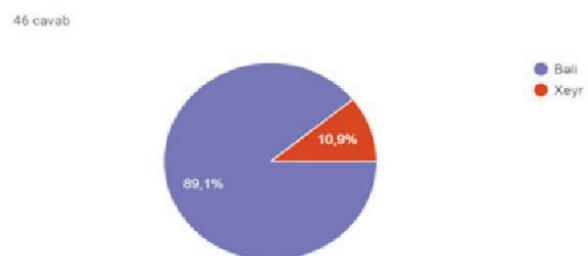
Dövlət-özəl əməkdaşlığının mühüm istiqamətləri

- peşə təhsilində peşəyönümüü istiqamətlərində karyera bələdçiliyinin həyata keçirilməsi;
- peşə təhsilində məzmun komponentlərinin (təhsil proqramları, tədris planları, dərs və saitləri və s.) hazırlanması;
- təhsil müəssisələrində infrastrukturun gücləndirilməsi;
- təlim və tədrisin təşkili.

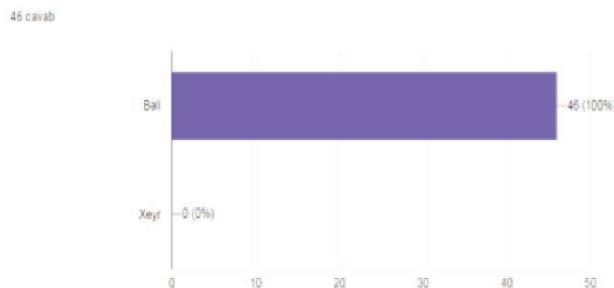
Sorğunun keçirilməsində məqsəd işəgötürənlərlə peşə təhsili müəssisələri arasında tərəfdaşlıq səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi və tərəfdaşlığın inkişafına dair tövsiyələrin hazırlanmasıdır. Bunun üçün 12 sualdan ibarət sorğu anketi hazırlanmışdır. Hazırlanan sorğu anketinin cavablandırılması üçün Turizm və Sosial Xidmətlər üzrə Bakı Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzi, Qəbələ Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzi və Ticarət və Xidmət üzrə Gəncə Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzləri tərəfdaşlıq səviyyəsinə görə digər peşə təhsil mərkəzlərinə nisbətən daha çox inkişafda olduğu üçün hədəf kimi seçilmiştir. Mərkəz rəhbərləri sualların cavablandırılması üçün sorğu anketini

tərəfdaşlıq etdiyi müəssisələrə yönləndirmişdir. Sualların cavablandırılmasında 3 peşə təhsil mərkəzinin tərəfdaşlıq etdiyi 46 müəssisə rəhbəri iştirak etmişdir. Sorğunun cavabları təhlil olunaraq aşağıda verilmişdir:

1. Müəssisənizdə ixtisaslı kadr çatışmazlığını aradan qaldırmaq üçün peşə-ixtisas təhsili müəssisələrinə müraciət edirsinizmi? Sual 89,1% “bəli”, 10,9% “xeyr” cavabı vermişdir.

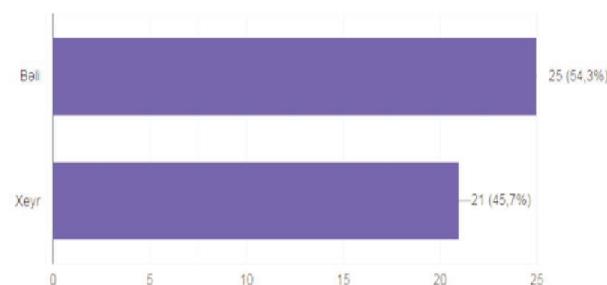

2. Peşə-ixtisas təhsili müəssisələri öz tələbələrinin işlə təmin olunması üçün sizə müraciət edirlərmi? Sual 100% “bəli” cavabı vermişdir.

3. Müəssisənin maddi-texniki bazası müəssisəyə gələn tələbənin təcrübə toplaması üçün yararlıdır? Sual 100% “yararlıdır” deyə cavablandırılmışdır.

4. Peşə təhsili müəssisələrində dövlət buraxılış imtahanlarının keçirilməsində sizin təşkilatın nümayəndəsi iştirak edirmi? Sual 54,3% “bəli”, 45,7% “xeyr” cavabı vermişdir.

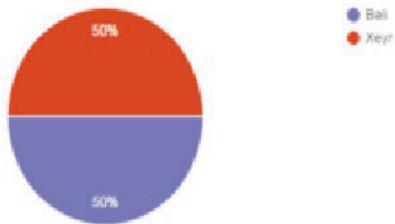
5. Fəaliyyətinizə uyğun kadr hazırlayan hər hansı bir müəssisə sizdən kömək istəyibmi? (hər hansı avadanlığın alınması, müəssisəyə ekskur-

siyaların təşkili, istehsalat təcrübəsinin keçirilməsi); Sualın çoxluq “xeyr” cavabını qeyd etmişdir.

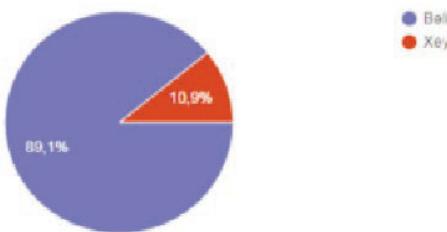
6. Necə köməklik göstərmisiniz? Sualın müxtəlif formada cavablar verilmişdir. Məsələn, maarifləndirmə işi aparılması, müəssisənin emalatxanalarına ekskursiyaların təşkil edilməsi, tələbələrin təcrübə keçməsi üçün şəraitin yaradılması və işlə təmin olunması, “açıq qapı” günüñün keçirilməsi, ixtisasa uyğun olaraq avadanlığın tipinin, modelinin və funksiyasının düzgün seçilməsində köməklik göstərilməsi və s. kimi cavablar qeyd olunmuşdur.

7. Müəssisəniz peşə təhsili üçün təhsil proqramlarının hazırlanması, yenilənməsi prosesini cəlb edilirmi? Sualın 50% “bəli”, 50% “xeyr” cavabı vermişdir.

45 cavab

8. Təcrübə üçün müəssisənizə gələn tələbələrin bilik və bacarıqları sizi qane edirmi? Sualın 89,1% “bəli”, 10,9% “xeyr” cavabı verilmişdir.

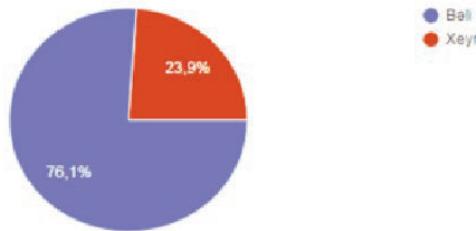
9. Müəssisənizə gələn tələbələr əldə etdikləri nəzəri bilikləri təcrübədə tətbiq edə bilirlərmi? Sualın 90% “bəli”, 4% “qismən”, 6% “xeyr” cavabi verilmişdir.

10. Təcrübə keçən tələbələr bilik və bacarıqlarını artırmaqdə maraq göstəririrlərmi? Sualın çoxluq “bəli” cavabını qeyd etmişdir.

11. Hazırlanmış yeni təhsil proqramlarından (kurikulumlardan) razısınızmı? Sualın 76,1% (35 nəfər) “bəli”, 23% (11 nəfər) “xeyr” cavabı vermişdir.

12. Peşə təhsili müəssisələri və özəl müəssisələr arasında əməkdaşlığın təkmilləşdirilməsi

üçün nə tövsiyə edərdiniz? Sualın cavablar müxtəlif olduğundan aşağıda qeyd edilmişdir:

- Təcrübə proqramları daimi olaraq davam etdirilməli və daha çox tələbələr cəlb edilməlidir.
- Müqavilə bağlanılmalıdır.
- Təcrübəyə real olaraq istəyən tələbələri yönləndirsinlər.
- Bu sahədə əməkdaşlıq Təhsil Mərkəzinin ayrılmaz bir hissəsinə çəvrilməlidir.
- Maddi-texniki baza yüksəldilməlidir.
- Praktikaya ildə bir dəfə deyil, ən azı 2 dəfə göndərilməsi məsləhətdir.
- Təhsil prosesinə cəlb olunan əməkdaşların seçimində iştirak edilməlidir.
- Daha çox tələbələrin təcrübəyə qatılmasını tövsiyə edərdim.
- Təhsil müddətində tələbələr özəl müəssisələrdə praktiki dərslərə daha çox cəlb edilməlidir.
- İstehsalat təcrübəsi mütəmadi təşkil edilsin.
- Qarşılıqli əməkdaşlıqla hər iki tərəf üçün inkişaf əldə edilə biləcəyi qənaətindəyəm.
- Konfranslar təşkil edilməlidir.
- Peşə təhsili müəssisələri təcrübə üçün tələbələrini müəssisəmizə cəlb etsinlər.
- Yeni nəsil texnologiyaları öyrədilməlidir.
- İlın sonu təcrübə proqramlarından əlavə ilboyu həftəlik və ya trening xidmətlərinin göstərilməsinin integrasiyası (barman, barista, ofisiant, tur gid və s.) təşkil edilməlidir.
- Təcrübə və təlim görüşləri daha tez-tez keçirilməlidir.

Nəticə. Beləliklə, aparılan sorğuya əsasən, işəgötürənlərin peşə təhsili sisteminə cəlb edilməsi, əmək bazarının tələblərinə uyğun kadrların hazırlanması və təhsildə dövlət-özəl tərəfdəşlığı sisteminin həyata keçirilməsi zəruridir. Təklif edərdim ki, işəgötürənlərlə peşə təhsili müəssisələri arasında mütəmadi olaraq görüşlərin keçirilməsi, yeni fikirlərin və çatışmazlıqların yerdəcə müzakirə olunaraq həllinin tapılması istiqamətində işlər aparılsın. Hər bir peşə təhsili

müəssisələrinin dövlət buraxılış imtahanlarında, peşə təhsili üçün təhsil proqramlarının hazırlanması və yenilənməsi prosesində işəgötürənlərin nümayəndəsinin iştirakının təmin olunması daha məqsədəuyğundur. İqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında fəaliyyət göstərən işəgötürənlər ilə peşə təhsili müəssisələri arasında müxtəlif səviyyələrdə tərəfdəşliğin qurulması günün tələbi olduğundan ixtisaslı və səriştəli kadrların hazırlanması da bu proses üçün mühüm vəzifələrdəndir. Peşə hazırlığının təşkilində uğurlu təcrübələrin öyrənilməsi görülən işlərin səmərəliliyinin artırılmasını və peşə hazırlığı üzrə gələcək əməkdaşlıq münasibətlərinin formalaşdırmasını təmin edir. Peşəkar olmağın yolu təcrübədir. Peşəkarların ehtiyaclarının ödənilməsinin yolu müasir infrastruktur və təhsil proqramları olan peşə təhsil müəssisələrindən keçir. Beləliklə, müasir peşə təhsil mərkəzlərinin hazırlanlığı təcrübəli kadrlar əmək bazarında öz bacarıqları ilə yüksələcəklər.

Istifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında peşə təhsili və təliminin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərman.
2. Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası. 2022-ci il 22 iyul tarixli, 3378 nömrəli Sərəncam.
3. "Peşə təhsili haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 24 aprel 2018, №1071-VQ.
4. "Dövlət-özəl tərəfdəşlığı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 9 dekabr 2022, №691-VIQ.
5. "Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış" İnkişaf Konsepsiysi. 29 dekabr 2012.
6. Education Research and foresight. WORKING PAPERS. February, 2017.
- 7.<https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1501&langId=en>
- 8.<https://www.undp.org/az/azerbaijan/projects/az%C9%99rbaycanda-pe%C5%9F%C9%99t%C9%99hsili-v%C9%99-t%C9%99limi-ptt-m%C9%99rk%C9%99z1%C9%99rinin-m%C3%BCCasirl%C9%99%C5%9Fdirlm%C9%99si>
- 9.<https://www.etf.europa.eu/sites/default/files/event/Presentation%20UNDP%20AZ.pdf>

Kh.Saftarova
Public-private cooperation in the field of vocational education

Abstract

In the article, the effect of the reforms carried out in the field of vocational education, the implemented projects and the content of education on its quality indicators are shown. According to the experience of international countries, the application of dual vocational education and training, which is the main pillar of the vocational education system, has a great impact on the socio-economic development of our country. Moreover, the activity of the public-private partnership based on the contract on the creation and management of the infrastructure is irreplaceable in the development of this field. As a result of the joint activity of vocational education institutions and public-private partnership, doing work in the direction of providing competitive qualified personnel training and employment in response to the latest demands of employers are mentioned in the article.

Х.Сафтарова
Государственно-частное сотрудничество в сфере профессионального образования
Аннотация

В статье говорится о влиянии реформ в сфере профессионального образования, реализованных проектов и содержания образования на его качественные показатели. Согласно опыту зарубежных стран, применение дуального профессионального образования и обучения, которое является основной опорой системы профессионального образования, оказывает большое влияние на социально-экономическое развитие нашей страны. Также незаменимой в развитии данной сферы является деятельность государственно-частного партнерства на основе договора по созданию и управлению инфраструктурой. В результате совместной деятельности учреждений профессионального образования и государственно-частного партнерства идет речь о проведении работ в направлении обеспечения подготовки и трудоустройства конкурентоспособных квалифицированных кадров, отвечающих новейшим запросам работодателей.

Azərbaycan Respublikası
 Nazirlər Kabinetinin
 2023-cü il 7 sentyabr tarixli 760 s
 nömrəli Sərəncamı ilə
təsdiq edilmişdir.

2023/2024-cü tədris ili üçün peşə təhsili müəssisələrinə tələbə qəbulu
Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyi üzrə

İxtisasın şifri	İxtisasın qrupu	İxtisasın adı	Cəmi	Yerlərin sayı, o cümlədən		Ödənişli əsaslarla təhsilanalar üçün illik təhsil haqqı (manatla)	
				dövlət sifarişi	ödənişli əsaslarla	Bakı şəhərindəki təhsil müəssisələrində	digər bölgələrdəki təhsil müəssisələrində
1	2	3	4	5	6	7	8
I. "Sənətşünaslıq, mədəniyyət və incəsənat" peşə istiqaməti üzrə							
030102	Karguzarlıq	karguzar	200	145	55	500	500
030103	Reklam işi	reklam dizayneri	40	35	5	550	500
030110	İnteryer və eksteryerin bədii tərtibatçı	interyer və eksteryerin bədii tərtibatçı	20	20			
		florist	60	45	15	550	500
030111	Zərgərlik	zərgər	20	20			
030112	Ağacdan, keramikadan, metaldan hazırlanın bədii məmulatlar	ağac nəqqaşı	40	40			
		xalçaçı	440	390	50	500	500
II. "İqtisadiyyat, xidmət, avtomatika və idarəetmə" peşə istiqaməti üzrə							
030202	Mühəsibat işi	əməliyyatçı-mühəsib	940	355	585	650	550
		mühəsibat uçotu	140	140			
030203	Sığorta işi	sığorta işçisi	80	50	30	650	550
030204	Kommersiya	dayə	360	270	90	650	550
		ərzaq və qeyri-ərzaq malları satıcısı, nəzarətçi-xəzinədar	240	195	45	550	500
		kənd təsərrüfatı məhsullarının saxlanması və anbarlanması üzrə logistika mütxəssisi	180	140	40	550	500
		logistika operatoru	100	60	40	650	550
		tədbirlərin təşkilatçısı	40	35	5	550	500
030207	Kino-video nümayişi	işıq operatoru	20	15	5	550	500
		kinomontajçı	40	40			
		video çəkiliş üzrə operator	80	45	35	600	550
		səs operatoru	20	20			
		media və audiovizual texnologiyaların istismarı	40	40			
030208	İaşə xidməti	aspaz	1360	1000	360	650	550
		qənnadıcı, şirniyyatçı	320	265	55	600	500
		turizm sahəsində iaşə üzrə mütxəssis	420	295	125	600	500
030210	Bərbərlik	bərbər	300	210	90	650	550
		bərbər-vizajist-manikürçü	820	625	195	650	550
		qrımcı-pastijor	20	20			
		saç kəsimi və gözəllik xidmətlərinin təşkil	80	80			
030213	Bələdçilik	turizm təşkilatçısı	420	310	110	600	550
030214	Avtomatlaşdırılmış texnologiyalar və istehsal	avtomatika üzrə usta	60	45	15	600*	550
		avtomatika sistemlərinin istismarı	20	20			
030219	İnformasiya-	kompüter sistem inzibatçısı	460	100	360	650	550

1	2	3	4	5	6	7	8
030222	Mehmanxana işi	komunikasiya texnologiyası və hesablaşma texnikasının təmiri və servis xidməti	informasiya texnologiyaları üzrə texniki dəstək mütəxəssisi	260	170	90	650*
			kompüterlərin təmiri və texniki xidməti üzrə usta	820	575	245	650
			kompüter şəbəkələri və şəbəkə inzibatçılığı	120	120		
			qrafik dizayner	740	410	330	650
			sistem və şəbəkə xidməti üzrə texnik	20	20		
			telekommunikasiyada kompüter texnikasının istismarı üzrə operator	340	235	105	650
			informasiya-kommunikasiya texnologiyaları üzrə texnik	20	20		
			veb-dizayner və program təminatçısı	120	65	55	650*
			veb-dizayn və program təminatı	140	140		
			kiber təhlükəsizlik	40	40		
		mehmanxana inzibatçısı	280	210	70	550	500
		oteldo konsiyerj	40	20	20	550	500
		mehmanxana və restoran işinin təşkili və idarə edilməsi	80	80			

III. “Kənd təsərrüfatı, baliq və meşə təsərrüfatı” peşə istiqaməti üzrə

030301	Bitkiçilik	bitkiçilik mütəxəssisi	540	460	80	500	500
		baramacı	40	40			
		meyvə ustası	20	15	5	500	500
		tərəvəz ustası	80	80			
030302	Kənd təsərrüfatı nəqliyyatı və elektrik avadanlığına xidmət	genişprofilli traktorçu-maşinist, təmirçi-qilingər	460	380	80	500	500
		genişprofilli traktorçu-maşinist, təmirçi-qilingər, avtomobil sürücüsü (BC kateqoriyası)	240	160	80	550	500
		kənd təsərrüfatı və inşaat texnikası (maşınlarının) istismarı	60	60			
		kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üzrə fermer	200	130	70	550	500
030303	Maşın-traktor parkına texniki xidmət	aqroservis mütəxəssisi	480	405	75	500	500
030304	Heyvandarlıq üzrə mütəxəssis	heyvandarlıq mütəxəssisi	440	370	70	500	500
		baytar texniki	60	45	15	500	500
		baytarlıq və heyvandarlıq işi	60	60			
030306	Ariçılıq	ariçi	180	160	20	500	500
030309	Yeraltı mədən işləri	dağ-mədən işləri üzrə mütəxəssis	40	20	20	650	550
030311	Neft və qazçıkarma	neft və qazçıkarma operatoru	180	120	60	650	550
030319	Bağ-park və landschaft sahələrinə nazarət	bağban-dekorator	40	20	20	650	550
030321	Ağac emalı qurğuları, mebel sonəsi, ağac məmulatlari və yarımfabrikatların hazırlanması	mebel ustası	220	155	65	550*	500
030322	Baliqçılıq	baliq yetişdirilməsi üzrə mütəxəssis	20	15	5	550	500

IV. “Energetika, elektrotexnika, cihazqayırma və optik texnika, radiotexnika, rabiṭə və informasiya texnologiyaları” peşə istiqaməti üzrə

030403	Elektrik stansiyalarının və şəbəkələrinin avadanlıqlarına xidmət və təmir	elektrik xətlərinin quraşdırılması və təmiri üzrə mütəxəssis	240	195	45	550	500
030404	Yüksəkgörgünlikli hava xələrinin və kontakt şəbəkələrinin quraşdırılması	yüksəkgörgünlikli hava xələrinin və kontakt şəbəkələrinin quraşdırılması üzrə elektrik montyoru-xəṭçi	20		20	550	500
030409	Elektrik avadanlıqlarına xidmət və təmir (sahələr üzrə)	elektrik avadanlıqlarına xidmət və təmir üzrə elektrik montyoru	960	785	175	550*	500
		sənaye və mülki binalarda elektrik avadanlıqlarının quraşdırılması və istismarı	20	20			
030420	Elektron avadanlıqlarına	elektronika ustası	20	15	5	650*	550

1	2	3	4	5	6	7	8
	xidmət	elektronika və kommunikasiya sistemlərinin istismarı	80	80			
030423	Radiomexanika	radio-televiziya aparatlarının təmiri və xidməti radiomexaniki	60	60			
030428	Radio və telefon avadanlıqlarının qurşdırılması	rabitə avadanlıqlarının qurşdırıcısı	140	110	30	550	500
030429	Mobil telefonların təmiri	mobil telefonların təmiri ustası	80	35	45	650*	550
030430	Rabitə avadanlıqlarının qurşdırılması	rabitə qurşdırıcısı-kabelçi	20	20			
V. "Metallurgiya, maşınçayırma və metal emalı" peşə istiqaməti üzrə							
030514	Qaynaq (elektrik qaynağı və qaz qaynağı işləri)	əl elektrik qaynaqcısı	240	130	110	550	500
		elektrik qaz qaynaqcısı	1140	850	290	600	550
		sənayedə quraşdırma işləri üzrə usta	60	45	15	600*	550
		sənayedə avadanlıqların qurşdırılması və texniki istismarı	40	40			
030526	Mexaniki emalda dözgah və avadanlıqların sazlanması	programla idarə olunan dözgahların operatoru	20	15	5	600	550
		programla idarə edilən sənaye avadanlıqlarının texniki istismarı	20	20			
030527	Torna və frezer dözgahı	torna və frezer dözgahların operatoru	300	240	60	600*	550
030529	Çilingörlik	təmirçi-çilingər	300	260	40	600	550
VI. "Aviasiya, kosmik raket, dəniz texnikası və nəqliyyat vasitələri" peşə istiqaməti üzrə							
030601	Uçan aparatların planer və sistemlərinin təmiri və istismarı	planer və mühərrik üzrə mexanik	20	15	5	650	550
030602	Uçan aparatların elektrik, cihaz və radio avadanlıqlarının təmiri və istismarı	uçan aparatların cihaz avadanlıqları üzrə elektromexanik	20	20			
030605	Gəmi, maşın və mexanizmlərin təmiri və istismarı	gəmi, maşın və mexanizmlərin təmiri üzrə çilingər	60	55	5	600	500
030615	Maşinist	elektrovoz maşinisti	120	60	60	650	550
		teplovoz maşinisti	60	40	20	650	550
030616	Hərəkət tərkibinin təmiri və xidməti	dəmiryolu stansiyası və keçid növbətcisi	60	50	10	650	550
		dəmiryolu stansiyasının növbətcisi	60	50	10	650	550
		vaqon baxıcısı-təmirçisi	80	60	20	550	500
		texniki xidmət məntəqələrində lokomotivlərin baxıcıları və təmiri çilingəri	40	35	5	600	500
030617	Darti yarımtəsiyasi	kontakt şəbəkəsinin elektrik montyoru	40	35	5	600	500
030618	İşarəvermə, markazlaşdırma, bloklama qurğuları (İMB)	işarəvermə, mərkəzləşdirmə, bloklama qurğularının təmiri və xidməti elektrik montyoru	40	35	5	600	500
030620	Elektrik qatarı (metropoliten)	elektrik qatarının maşinisti	80	40	40	600	500
030624	Avtomobilərin təmiri-sürücülük	avtomobil rəngsəzi	20	20		550	500
		avtomobil üzrə elektrik	200	165	35	550	500
		avtomobilərin təmiri çilingəri	540	440	100	550	500
		avtomobilərin təmiri çilingəri-avtomobil sürücüsü	320	260	60	600	550
		avtomobil mexatronikası üzrə texnik	20	20			
		avtomobil diaqnostikası və təmiri ustası	220	145	75	600*	550
030625	Avtomotonəqliyyat vasitələrinin texniki vəziyyəti	avtomobil mühərriklerinin yiğicisi	40	35	5	600	500
		nəqliyyat vasitələrinin texniki istismarı (avtomobil üzrə)	80	80			
030631	Metropolitendə stansiya növbəsi	metropolitenin stansiya növbətcisi	60	20	40	600	550
VII. "Kimiyəvi və biokimiya texnologiya" peşə istiqaməti üzrə							
030701	Laborant-analitik	kimiyəvi analiz laborantı	220	145	75	650	550
		laborant-mikrobioloq	160	145	15	550	500
030713	Neft-kimya sənayesinin aparatı	neft-kimya sənayesinin aparatçısı-operatoru	160	140	20	550	500

1	2	3	4	5	6	7	8
VIII. “İllkin tələbat və ərzaq mallarının texnologiyası” peşə istiqaməti üzrə							
030801	Elevator, unüyütmə, yarma və yem istehsalının aparıcı	unüyütmə istehsalının aparıcı	20	20			
030812	Yeyinti məhsulları istehsalı avadanlıqları	üzümçülük və şərab ustası	100	95	5	550	500
030818	Tikiş istehsalatı	dərzi	1160	945	215	600	550
		tikiş avadanlıqlarının operatoru, tikişçi	280	255	25	550	500
030819	Modelçilik və dizayner	geyim üzrə dizayner	280	195	85	600	550
		moda dizaynı	100	100			
		səhnə kostyumları üzrə dərzi	180	135	45	600	550
030824	Elektron yiğma və sehişləmə	poliqrafiya üzrə dizayner	20	15	5	550	500
IX. “İnşaat və arxitektura” peşə istiqaməti üzrə							
030905	Mənzil-kommunal təsərrüfatı	çilingər-santexnik	340	260	80	550	500
030906	Xarrat-dülgər və parket istehsalı	dülgər	280	250	30	550	500
030907	Bəzək tamamlama işləri	rəngsaz və suvaq ustası	200	160	40	550	500
030908	Ümumi inşaat işləri	inşaat ustası	120	120			
		quru inşaat işləri ustası	40	40			
		binaların tikintisi və istismarı	40	40			
		interyer dizayn	40	40			
030910	İnşaatda quraşdırma işləri	plastik qapı və pəncərə ustası	40	35	5	600	550
030913	İnşaatda sanitär-texniki sistemlərin hissə və qovşaqları	isitmə və soyutma sistemlərinə xidmət üzrə mütəxəssis	160	115	45	600	550
		isitmə-soyutma, havalandırma sistemləri və avadanlıqları üzrə montajçı	40	40			
		kombi və kondisioner ustası	40	30	10	600	550
		plastik boru qaynaqcısı	40	20	20	600	550
030919	Yol maşınlarına xidmət	yolun və sənii qurğuların cari təmiri və saxlanılması üzrə briqadır	40	20	20	600	550
		Cəmi	23800	17830	5970		

* Sənaye və İnnovasiyalar üzrə Bakı Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzində təhsil haqqı 1000 manat möbləğində olmaqla

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi üzrə

İxtisasın şifri	İxtisas qrupu	İxtisasın adı	Cəmi	Yerlərin sayı, o cümlədən		Ödənişli əsaslarla təhsilalalar üçün illik təhsil haqqı (manatla)
				dövlət sifarişi	ödənişli əsaslarla	
030103	Reklam işi	reklam dizayneri	20		20	500
030202	Mühəsibat işi	əməliyyatçı-mühəsib	40		40	500
030204	Kommersiya	tədbirlərin təşkilatçısı	20	20		
030208	İaşə xidməti	aşpaz	160	40	120	500
		qənnadıçı-şirniyyatçı	40		40	500
		turizm sahəsində iaşə üzrə mütəxəssis	20	20		
030210	Bərbərlik	bərbər	20		20	500
		bərbər-vizajist-manikürçü	20		20	500
030222	Mehmanxana işi	mehmanxana inzibatçısı	20	20		
030213	Bələdçilik	turizm təşkilatçısı	120	100	20	500
030219	İnformasiya-kommunikasiya texnologiyası və hesablama texnikasının təmiri və servis xidməti	qrafik dizayner	40		40	500
CƏMI			520	200	320	

Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinin İqtisadi Zonaların İnkişafı Agentliyi üzrə

İxtisasın şifri	İxtisas qrupu	İxtisasın adı	Cəmi	Yerlərin sayı, o cümlədən		Ödənişli əsaslarla təhsilənlər üçün illik təhsil haqqı (manatla)
				dövlət sifarişi	ödənişli əsaslarla	
030214	Avtomatlaşdırılmış texnologiyalar və istehsal	avtomatika üzrə usta	40	20	20	600
030219	İnformasiya-kommunikasiya texnologiyası və hesablama texnikasının təmiri və servis xidməti	vəb-dizayner və program təminatçısı	20		20	600
		qrafik dizayner	20		20	600
		informasiya-kommunikasiya texnologiyaları üzrə texnik	20	20		
		kompüter sistemlərində programlaşdırma	20	20		
030303	Maşın-traktor parkına texniki xidmət	aqroservis mütəxəssisi	20	20		
030409	Elektrik avadanlıqlarına xidmət və təmir (sahələr üzrə)	elektrik avadanlıqlarına xidmət və təmir üzrə elektrik montyoru	40	20	20	600
		sonaye və mülki binalarda elektrik avadanlıqlarının quraşdırılması və istismarı	20	20		
030420	Elektrik avadanlıqlarına xidmət	elektronika ustası	20	20		
030514	Qaynaq (elektrik qaynağı və qaz qaynağı işləri)	sənayedə quraşdırma işləri üzrə usta	40	20	20	600
030526	Mexaniki emalda dəzgah və avadanlıqların sazlanması	programla idarə olunan dəzgahların operatoru	20	20		
		programla idarə edilən sənaye avadanlıqlarının texniki istismarı	20	20		
030527	Torna və frezer dəzgahı	torna və frezer dəzgahların operatoru	20	20		
030529	Çilingörlik	mexaniki yüksəm işləri üzrə çilingör	20	20		
030913	İnşaatda sanitär-texniki sistemlərin hissə və qovşaqları	isitmə-soyutma, havalandırma sistemləri və avadanlıqları üzrə montajçı	20	20		
CƏMI			360	260	100	

Özəl peşə təhsili müəssisələri üzrə

“Profi-Resurs” Peşə Tədris Mərkəzi

İxtisasın şifri	İxtisas qrupu	İxtisasın adı	Ödənişli əsaslarla yerlərin sayı	Ödənişli əsaslarla təhsilənlər üçün illik təhsil haqqı (manatla)
030103	Reklam işi	reklam dizayneri	20	1200
030202	Mühəsibat işi	əməliyyatçı-mühəsib	40	1500
030208	İaşo xidməti	aspaz	20	1200
030210	Bərberlik	bərbar	40	1500
030213	Bələdçilik	turizm təşkilatçısı	20	1500
030219	İnformasiya-kommunikasiya texnologiyası və hesablama texnikasının təmiri və servis xidməti	vəb-dizayner və program təminatçısı	40	2000
		qrafik dizayner	40	1500
		kompüterlərin təmiri və texniki xidməti üzrə usta	40	1500
030304	Heyvandarlıq üzrə mütəxəssis	heyvandarlıq mütəxəssisi	20	1200
030403	Elektrik stansiyalarının və şobələrinin avadanlıqlarına xidmət və təmiri	elektrik xətlərinin quraşdırılması və təmiri üzrə mütəxəssis	20	1500
030514	Qaynaq (elektrik qaynağı və qaz qaynağı işləri)	əl elektrik qaynaqcısı	40	1700
		elektrik qaz qaynaqcısı	40	1700
030622	Noqliyyat terminalına xidmət	kran məşinisti (krancı)	20	1500
030624	Avtomobilərin təmiri-sürüşlük	avtomobil diaqnostikası və təmiri ustası	120	1500
		avtomobil üzrə elektrik	40	1500
		avtomobilərin təmiri çilingəri	80	1500
030625	Avtomotonəqliyyat vasitələrinin texniki vəziyyəti	avtomobil mühərriklərinin yiğicisi	40	1800
030713	Neft-kimya sənayesinin aparatı	neft-kimya sənayesi aparatçısı-operatoru	20	2000
030818	Tikiş istehsalatı	dərzi	40	1300
CƏMI			740	

MƏQALƏLƏRİN TƏRTİBATI QAYDALARI

Məqalə redaksiyaya elektron formada təqdim olunmalı və bundan əvvəl başqa nəşrlərdə yayımlanmamalıdır.

Məqalə hazırlanarkən aşağıdakı tələblər nəzərə alınmalıdır:

1. Məqalə Azərbaycan, rus və ingilis dillərindən birində hazırlanmalıdır.
2. Məqalə Microsoft Word mətn redaktorunda A4 formatında (soldan, yuxarıda, aşağıdan və sağdan – 2 sm.), Times New Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə, vahid sətirarası intervalla və mətn daxili yazıda abzas 1 sm. göstərməklə hazırlanmalıdır və həcmi minimum 5, maksimum 10 səhifə təşkil etməlidir.
3. Məqalənin mətninin aşağıdakı bölmələrdən ibarət olması tövsiyə olunur:
 - giriş (məsələnin aktuallığı, problemin hazırkı vəziyyəti);
 - tədqiqatın məqsədi, məsələnin qoyuluşu;
 - tədqiqat hissəsi;
 - dəlillər sistemi və elmi əsaslandırma;
 - məsələnin həll üsulları aprobasiyası;
 - alınan nəticələrin tətbiqi;
 - nəticə;
 - istifadə edilmiş ədəbiyyat.
4. Məqalə aşağıdakı ardıcılıqla hazırlanmalıdır:
 - UOT;
 - məqalənin adı;
 - müəllif haqqında qısa məlumat (elmi dərəcə, vəzifə, iş yeri, elektron poçt ünvanı);
 - məqalənin xülasəsi və açar sözlər.
5. Məqalənin sonunda istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısında hər bir istinad olunan mənbənin adı tərcümə olunmadan, məqalədə istifadə olunma ardıcılığına uyğun olaraq nömrələnir. Mənbənin bibliografiq təsviri Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiya işlərində mənbənin bibliografiq təsvirinə aid irəli sürdüyü tələblərə uyğun olaraq göstərilməlidir.
6. Məqalədə aşağıdakı məlumatlar Azərbaycan, ingilis və rus dilində verilməlidir: məqalənin adı; müəllifin adı, soyadı; məqalənin xülasəsi və açar sözlər.
7. Müəssisədə yerinə yetirilən tədqiqatın nəticələrini açıqlayan məqalənin çap edilməsi üçün müvafiq yazılı razılıq olmalıdır.
8. Məqalədə göstərilən məlumat və faktlara görə müəllif məsuliyyət daşıyır.
9. Məqalələr redaksiyaya rəy alınaraq daxil olur və müsbət rəy almış məqalələr çapa tövsiyə olunur.
10. Redaksiya məqalənin əsas məzmununa xələl gətirməyən redaktə dəyişiklikləri və ixtisarları etmək hüququnu özündə saxlayır.
11. Məqalə çapa verilmədikdə redaksiya heyətinin qərarı barədə müəllifə məlumat verilir və əlyazma müəllifə qaytarılır. Redaksiyanın məqaləni yenidən işləmək haqqında müraciəti, onun çapa veriləcəyini ehtiva etmir. Belə ki, ona əvvəl rəyçilər, sonra isə redaksiya heyəti yenidən baxır. Çap üçün məqbul sayılmayan məqalə müəllifinin məqalənin çapına yenidən baxılması xahişi ilə redaksiya heyətinə müraciət etmək hüququ var.
12. Məqalənin korrekturası müəllifə göndərilmir.
13. Məqalə sadalanan tələblərə cavab verməzsə, baxılmaq üçün qəbul edilmir və müəllifə qaytarılır. Əlyazmanın daxil olduğu vaxt redaksiyanın mətnin son variantının redaksiyaya daxil olduğu gündən sayılır.

PREPARATION RULES OF ARTICLES

The paper shall be submitted to the editorial office in electronic form and shall not be published in other editions.

When preparing a paper, please meet the following requirements:

1. The paper shall be drawn up in Azerbaijani, Russian, or English.
2. The paper shall be drawn up in the Microsoft Word text editor in A4 format (with 2 cm left, top, bottom, and right indents), using Times New Roman 12 pt font, single line spacing, and 1 cm paragraph indents within the text, and consist of minimum 5 and maximum 10 pages.

3. The paper text is recommended to comprise the following sections:

- introduction (relevance and current state of the issue);
- the research objective, statement of the problem;
- research;
- proof system and scientific justification;
- approbation of methods to solve the problem;
- application of the obtained results;
- conclusion;
- references.

4. The paper shall be drawn up in the following order:

- UDC;
- the paper title;
- brief information on the author (academic degree, position, place of work, e-mail address);
- the paper abstract and keywords.

5. Each cited source in the references at the end of the paper shall be numbered in the order of its use in the paper and provided without translation. The bibliographic description of the source shall comply with the Higher Attestation Commission's requirements for the bibliographic description of sources in theses.

6. The paper shall provide the following information in Azerbaijani, English, and Russian: the paper title; the author's given name and surname; the paper abstract and keywords.

7. An appropriate written permission shall be obtained for the publication of a paper describing the results of research performed at an institution.

8. The author shall be responsible for the data and facts provided in the paper.

9. Papers shall be sent to the editorial office after receiving reviews, and those with positive reviews shall be recommended for publication.

10. The editors reserve the right to make editorial changes and abbreviations that do not violate the paper's main content.

11. If the paper is rejected, the author shall be informed of the editorial board's decision, and the paper shall not be returned to the author. The editors' request for revision shall not mean that the paper will be published. Thus, it will first be considered by reviewers and then the editors. The rejected paper's author shall be entitled to apply to the editorial board with a request to revise the paper publication issue.

12. The paper's proofreading shall not be sent to the author.

13. If the paper does not meet the aforementioned requirements, it shall not be accepted for consideration and shall be returned to the author. The paper receipt time shall be the date of receipt of the final text version by the editors.

ПРАВИЛА СОСТАВЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Статья должна быть представлена в редакцию в электронном виде и не должна быть опубликована в других изданиях.

При подготовке статьи необходимо учитывать следующие требования:

1. Статья должна быть составлена на азербайджанском, русском или английском языке.
2. Статья должна быть составлена в текстовом редакторе Microsoft Word в формате А4 (отступы слева, сверху, снизу и справа - по 2 см), с использованием шрифта Times New Roman 12 pt, с одинарным межстрочным интервалом и 1 см отступами абзаца в тексте, в объеме не менее 5 и не более 10 страниц.

3. Рекомендуется представить текст статьи в составе следующих разделов:

- введение (актуальность и текущее состояние проблемы);
- цель исследования, постановка задачи;
- исследовательская часть;
- система доказательств и научное обоснование;
- апробация методов решения задач;
- применение полученных результатов;
- заключение;
- использованная литература.

4. Статья должна быть составлена в следующем порядке:

- УДК;
- заголовок статьи;
- краткие сведения об авторе (ученая степень, должность, место работы, адрес электронной почты);
- аннотация статьи и ключевые слова.

5. Каждый цитируемый источник в библиографическом списке в конце статьи нумеруется в порядке его использования в статье и приводится без перевода. Библиографическое описание источника должно соответствовать требованиям ВАК к библиографическому описанию источников в диссертациях.

6. В статье должна быть приведена следующая информация на азербайджанском, английском и русском языках: заголовок статьи; имя и фамилия автора; аннотация статьи и ключевые слова.

7. На публикацию статьи, описывающей результаты исследования, выполненного в учреждении, должно быть получено соответствующее письменное разрешение.

8. Автор несет ответственность за приведенные в статье данные и факты.

9. Статьи направляются в редакцию после получения рецензий, и статьи, получившие положительные рецензии, рекомендуются к публикации.

10. Редакция оставляет за собой право вносить редакционные изменения и сокращения, не нарушающие основного содержания статьи.

11. В случае отказа в публикации автору сообщается о решении редакции, и статья автору не возвращается. Запрос редакции на доработку статьи не означает, что она будет опубликована. Так, ее сначала рассматривают рецензенты, а затем редакция. Автор статьи, не принятой к публикации, вправе обратиться в редакцию с просьбой о пересмотре вопроса о публикации статьи.

12. Корректура статьи автору не высыпается.

13. Если статья не соответствует вышеперечисленным требованиям, она не принимается к рассмотрению и возвращается автору. Временем поступления статьи считается дата получения редакцией окончательного варианта текста.

Yaradıcı heyət

Baş redaktor müavini

Əfsanə Zülfüqarova

məsul katib

Afaq Xanpaşayeva

baş mühasib

Kəmalə Bayramova

şöbə redaktorları

Fikrət Əhədov

Vüqar Səlimova

Sevinc Məmmədova

Günel Ələsgərova

Pərvanə İbrahimova

müxbir-redaktor

Rəna Rüstəmova

Jurnal Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 23.11.2017-ci il tarixli, 416 nömrəli əmri
ilə təsis edilmiş və dövlət qeydiyyatına alınmışdır. Qeydiyyat №2000314101

* * *

Jurnalın yaradıcı kollektivi Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin Həsən bəy Zərdabi adına
Diplomuna layiq görülmüş və jurnal Azərbaycan Mətbuat Şurasının üzvüdür.

* * *

“Peşə təhsili və insan kapitalı” jurnalı Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali
Attestasiya Komissiyasının TEKNİKA, İQTİSAD və PEDAKOLOGİKA elm sahələri üzrə
dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövri elmi nəşrlərin
siyahısında yer almışdır.

Redaksiyanın ünvani: AZ 1033, Bakı şəhəri, Əlicabbar Orucəliyev 61;

Tel./Fax: 566-09-67; 566-09-87;

www.jurnal.vet.edu.az

E-mail: peshetehsili.jurnali@vet.edu.gov.az

R e k v i z i t l ə r

Müştəri: “Peşə təhsili və insan kapitalı” jurnalı	VÖEN: 1401555071
VÖEN: 2000314101	M/hesab: AZ41NABZ0136010000000003944
H/h: AZ36CTRE0000000000002167908	SWIFT: CTREAZ22
Bank: Dövlət Xəzinədarlıq Agentliyi	D3. Büdcə təsnifatının kodu: 142595
Kodu: 210005	D4. Büdcə səviyyəsinin kodu: 03

Çapa imzalanmışdır: 11.09.2023. Kağız formatı: 60x84¹/8.

Çap vərəqi: 13. Sifariş: 63.

“Peşə təhsili və insan kapitalı” jurnalı redaksiyasında yiğilüb və
“İdeal-Print” MMC-nin mətbəəsində çap olunub.